За Державність

Матеріали до історії Війська Українського

Збірник 7

2

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ.

121

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК 7.

ВАРШАВА 1937

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

POUR L'INDÉPENDANCE

Matériaux pour servir l'histoire de
l'armée ukrainienne

RECUEIL 7.

VARSOVIE 1937

PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE D'HISTOIRE MILITAIRE

ВІДБИТО В ДРУКАРНІ „ҐРАФІЯ“ ПІД УПРАВОЮ ГРИГОРІЯ АНДРІЇВА.
ЛЬВІВ, ВУЛ. ТИХА 5. ТЕЛ. 202·83.

Зміст — Table des Matières:

Оздоби та ілюстрації до цього збірника виконали: Малюнок для окладинки — арт.-мал. проф. Петро Холодний (батько). Схеми креслив хор. М. Фурман-Шаубе.

Світлини до друку впорядкували: — сотн. М. Битинський та фотоґрафічне заведення „Фото-Ото".

Від Редакції.

З огляду на брак місця матеріяли до „Сторінки виправлень" буде видруковано в наступному збірникові.

Редакція не бере на себе відвічальности за стислість даних, що їх подають у своїх працях П. Т. Автори.

СИМОН ПЕТЛЮРА
10. V. 1879 — 25. V. 1926.
(Портрет роботи арт.- мал. В. Масютина).

Заступник Головного Отамана АНДРІЙ ЛІВИЦЬКИЙ. Обняв цей пост 25. V. 1926 р., того самого дня, коли аґент Москви забив у Парижі Головного Отамана Симона Петлюру.

А. ПУЗИЦЬКИЙ.
Ґенерал-хорунжий.

Боротьба за доступи до Київа.

ЧАСТИНА III.

Залишивши на ст. Андрієвичі Наливайківців з артилерією й бронепотягом в свойому резерві, я з рештою частин 13 квітня о 14 год. вернувся до Звягеля. В голові ешалонів ішли кулеметний бронепотяг, за ним гарматний бронепотяг з причепленими до нього чотирма штабовими ваґонами (один ваґон для штабу дивізії і три ваґони для штабової і комендантської сотень).

Я їхав зі штабом. Частини пересувалися безпосередньо за бронепотягами. Через півтори - дві години я з бронепотягами вже був на звягельськім двірці. Там я розпорядився виставити озброєні варти біля телеґрафних і телефонних апаратів та на всіх входах і виходах двірця. Заарештували 12 — 15 пяних козаків і до 20 осіб ріжної наволочі (невійськових) з набитими рушницями. В двірцевій салі знайшли два наладовані кулеметними стрічками кулемети. Обслуги біля кулеметів не було. Двірцевої адміністрації на двірці також не було, за виключенням низчих залізничних службовців. Я наказав їх теж затримати, щоб здобути від них інформації.

Комендантом двірця я призначив командира комендантської сотні, а молодшого старшину його помішником. Штаб дивізії переніс тимчасом із ваґонів в одну з кімнат двірця. Командир штабової кінної півсотні дістав наказ розшукати двірцеву адміністрацію і притягнути до виконання своїх обовязків, а поки-що телеґраф і телефон зайняти дивізійними телеґрафістом і телефоністом.

Двірець був забитий потягами; прийшлося викликати зі ст. Андрієвичі технічний курінь, щоби було кому навести порядок на двірці.

Прибули Франківці і Звягельці. Франківський полк з приданим до нього одним курінем Звягельського полку дістав наказ оточити місто ззовні заставами, зайняти всі шляхи, що ведуть до міста, нікого не випускати, підозрілих заарештувати та під вартою відправляти на двірець і здавати комендантові. Якщо затримані будуть мати зброю і будуть ставити опір, то розстрілювати таких на місці. Командир Звягельського полку мав залишити один курінь в мойому розпорядженні, а другим курінем зайняти в місті всі державні установи, приватні підприємства (банки, заклади, фабрики), касарні, вязниці і т. ін. Началь-

ник штабу дивізії дістав від мене наказ обїхати із кінною сотнею в повнім бойовім поготівлю місто, затримувати підозрілих осіб і вояків, що вешталися без потреби, а також відшукати персонал місцевого самоврядування, повітового коменданта, начальника пошти, скарбниці і т. ін. і скерувати їх під охороною до штабу дивізії.

Дістали відповідні завдання дивізійна К.-Р. (контр-розвідка), польова варта і воєнно-польовий суд. Вивантажена артилерія стала поки-що, на площі біля двірця з доданою до неї сотнею Звягельців з кулеметами.

Вийшов перший наказ з оголошенням в Звягелю стану облоги від 15 години 13 квітня. В тім же наказі призначався комендантом міста командир Звягельського полку. Далі йшли такі розпорядження щодо підтримання порядку: Місцевому населенню, власникам готелів, ресторанів, каварень, домовласникам під загрозою смертної кари поручалося дати комендантові міста відомости про тих осіб, що в останній тиждень до приходу частин 17 дивізії зайняли помешкання, чи по згоді з господарями, чи без згоди. Таким мешканцям пропонувалося добровільно зголошуватися до Управління коменданта з особистими документами. За невиконання наказу винні мали каратися польовим судом. Розповсюдженням цього наказу мали зайнятися органи польової варти.

З огляду на те, що двірець від міста був дуже далеко, комендант міста мав винайняти в місті помешкання по можливости в одному будинку для Штабу дивізії і для Управління коменданта міста, а також належні приміщення для штабових сотень, обозу і коней.

Наступила ніч, а мені не вдалося ще розглянутися, що робиться в місті і яке, власне кажучи, його обличча. Не мав я часу. Оголосив місто в стані облоги, видав наказ — і все. Поки-що, на підставі телєграми, я знав, що в Звягелю анархія, але анархії цієї я не бачив. Правда, перша ластівка вже зявилася у вигляді затриманих на двірці десятків трьох озброєних людей, серед яких були й військові, але цю справу досліджував польовий суд і ще мене ні про що не повідомив. Повна відсутність двірцевої адміністрації теж була до деякої міри доказом, що не все в порядку.

О год. 8 —9 веч. почулися стріли в місті, а трохи пізніш і кулеметні короткі черги. Незабаром прибуло під конвоєм на двірець до 15 жидівських молодиків і шість кулеметів Максима, в напів розібраному стані, з кулеметними стрічками. Цю банду випадково затримала в одному з будинків жидівської дільниці варта. Дозорні, обходячи вулиці, угляділи в однім будинку, що через дірки у віконницях пробивається світло. Придивившись, вони побачили, що там жиди працюють біля кулеметів. Обступили будинок і почали вимагати, щоб відчинили двері. Жидки притаїлися й не відчиняли. Тоді дозорні виламали двері, увійшли до помешкання і заарештували всіх. Жидки опору не ставили і дозорним не прийшлося вживати зброї.

Вслід за цим привели цілу юрбу народу, яка складалася з цивільних і військових. Серед них був один старшина, здається хорунжий, Штеченко чи Стиценко, молодший старшина комендантської сотні штабу 9 корпусу. Вояки були всякі: частина рівнож належала до тої сотні,

решта були дезертири з ґрупи отамана Беня, що воював в цей час під Житомиром. Що торкається цивільних, то не було сумніву, що вони большевики. Начальник конвою одної з застав Франківського полку доповів, що затримана банда мала намір прорватися в південно-східній частині міста, але напоровшись на заставу, вступила з нею в бій. Застава кинулась в атаку, частину дезертирів затримала, а решта розбіглася. Я особисто переводив зізнання згаданому старшині: мене цікавило, яким чином старшина штабу корпуса опинився з козаками в Звягелю, чому так морально впав і зробився большевиком і чи було йому відомо, що застава належить до одної з частин 9 корпусу? Я почув цілком конкретну відповідь. Викрилося, що комендантську сотню в повному складі в команді сотника (прізвища не памятаю) надіслав до Звягеля начальник штабу корпуса полковник Товмачів для наведення в місті порядку. До сотні прилучилися якісь цивільні люди, які мали великі гроші і почали споювати сотню, намовляли грабувати місто, бити буржуїв і т. ін. Де командир сотні, він не знав.

— Коли в місто вступили наші частини, то, — оповідав старшина, — ми хотіли уникнути кари і втікти.

На моє останнє запитання, чи грабувала місто ця банда, яку затримано на чолі з ним, отримав відповідь, що „трохи грабувала".

Я видав наказ розстріляти всіх бандитів на чолі зі старшиною. Впродовж цілої ночі на двірець приводили бандитів, затримуваних на вулицях міста. Всіх затриманих відправляли до вязниці, а коли там не вистачало вже місця, то дальших арештованих відправляли на гарбарню.

Ранком 14 квітня мій штаб переніcся до міста, до нового вільного будинку державного банку, до другого поверху. На першому поверсі примістилося Управління коменданта міста.

Не спавши дві доби, я, не роздягаючись, ліг відпочити і наказав збудити мене через дві години, а в наглому випадку — в кожну хвилину. Облявшися після сну холодною водою, я приступив до праці. У величезній салі помешкання штабу і на вулиці чекали на авдієнцію ріжні делеґації, керівники державних установ, ріжних підприємств, союзів і т. ін. Треба було потратити багато часу на одне тільки вислухання делеґатів без вгляду у самі справи, а тому я встановив чергу, за якою приймав кожну делеґацію, розподіливши час таким чином, щоб можна було і зорієнтуватися в обставинах і довідатися, що вчинили за ніч командири частин. Заспокоївши всіх і заґарантувавши їм повний порядок у місті і недоторканість осіб та мешкань, я просив дотримувати усталеної черги щодо авдієнції, але змушений був всетаки прийняти і вислухати жидівську делеґацію в першу чергу. Жидівські делеґати переважно були люди інтеліґентні: доктори, адвокати, громадські діячі і ін. Всі чудово говорили по українськи. Від них я дізнався, що з виїздом із міста повітового коменданта сотника Падалки (він дістав призначення на посаду помішника отамана Оскілка і виїхав до Рівного), в місті розпочалося хуліґанство. Воно з кожною хвилиною зростало завдяки тому, що жидівська молодь із низів дуже підпирала хуліґанів. Розпочалася п'ятика; якісь незнані добродії кидали великі гроші на частування черні, що з червоними прапорами ходила по місті і викри-

кувала большевицькі гасла. Місцева влада не могла дати ради з бешкетами, а особливо тоді, коли до міста вступила якась військова частина (комендантська сотня штабу 9 корпуса), що прилучилася до черні. Від того часу розпочався в місті грабіж, розстріли на вулицях неповинних людей і т. п. Делеґати просили звернути увагу на те, що поміж заарештованими жидами можуть бути і невинні, що їх могли затримати випадково. Я позволив обрати одного представника від жидівських делеґатів, щоб він під безпосереднім доглядом прокурора польового суду мав оглянути (і в майбутньому оглядати) заарештованих жидівських большевиків. Цей представник мав скласти присягу в безсторонньому і справедливому ставленню до справи. Той спосіб я застосував і до християнських делеґатів.

Опісля я прийняв командирів частин і вислухав їх. Від них дізнався, що вночі на вулицях міста затримано біля чотирьохсот ріжного люду, переважно зі зброєю, до кулеметів включно. Спільно обміркували ми ріжні заходи для налагодження життя в місті, виловлення большевицького елєменту і т. п.

Зголосився повітовий комендант Звягельського повіту. Старшина статечний, зробив на мене приємне враження, як людина, але, як я спостеріг, у нього не було адміністративного хисту і твердої волі. Він підтвердив, щодо подій в Звягелю, все те, про що я вже знав від жидівської делеґації. Підчас вибуху розруху у місті, повітовий комендант не мав засобів навести порядок і мусив перейти зі своїм Управлінням до Корця. Той же комендант просив мого дозволу зібратись якомусь то конґресові 15 чи 16 квітня. Збори мали відбутися в місцевому театрі. Не памятаю, що це мав бути за конґрес і з якого приводу він мав зібратися, але дозвіл я дав. Підчас моєї розмови з комендантом до помешкання штабу надійшов сильний конвой. Впровадили до середини двох осібняків, досить добре одягнених, яких затримала наша К.-Р. Затриманим відібрали пістолі і значну суму грошей в золоті. Говорили вони по московськи, тримали себе нахабно. Я запитав їх, хто вони і звідкіля? У відповідь один із них поставив те саме запитання мені. Я назвав себе.

— Вот ви і нужни билі нам, да нє подвєзло", — відповів один із них.

Я наказав передати затриманих в розпорядження коменданта міста. Пізніше начальник К.-Р. доповів мені, що затримані мали зробити на мене замах.

14 квітня,*) цілий день з перервою на годину, прийшлося провадити розмови з делеґатами та тими старшинами ріжних ранґів, що мешкали в місті, „будучи нє у дєл", і зголосилися на мій наказ. Мене страшенно здивувало, що значна кількість чисто українських старшин вештається без діла й переховується. Серед цих старшин був і мій товариш з військової ще школи і з полку російської армії полковник Воскресенський, Павло Олексович, і кілька старшин, які ще в 1917 році літом провадили зі мною українізацію на Тернопільському фронті. Я вилучив

---

*) **В ніч з 14 на 15 квітня через Звягель залізницею пройшло кілька ешалонів 19 дивізії в напрямі на Коростень.**

Ґенерального Штабу ґенерал - хорунжий ОЛЕКСАНДЕР ОСЕЦЬКИЙ.

Наказний Отаман Військ Української Народньої Республики. Помер 28 лютого 1936 р. на еміґрації в Парижі.

Ґенерал - поручник МИХАЙЛО ОМЕЛЯНОВИЧ - ПАВЛЕНКО.
Начальний Вождь Галицької Армії. Командуючий Армією Української Народньої Республики.

бувших моїх співробітників і полковника Воскресенського, уділивши кілька часу для розмови з ними, щоби дізнатися, з якої причини вони не в армії в такий тяжкий час, коли на фронті потрібні старшини. Полковник Воскресенський, молода людина, „ґеорґієвський кавалер", б. командир полку в російській армії, зі сльозами на очах оповів мені, що ввесь час керував полком в армії У. Н. Р., спочатку запасовим, а пізніше на фронті, але зацькували його отаманчики, бо був кадровим старшиною. У нього не вистачило терпеливости й сили волі боротися з отаманією, захорував і залишив фронт. Решта старшин майже в один голос заявили, що завжди готові не тільки служити, але й життя віддати за Батьківщину, однак коли в армії пануватиме військовий порядок і дисципліна.

— Чи бажаєте служити в складі 17 дивізії? — запитав я старшин.

— Як накажете, то будемо служити, — відповіли.

Відповідь мені не подобалася і, як мені здавалося, була нещира, непатріотична, і лише почуття сорому змусило їх заявити: „як накажете". Але всетаки я передав їх до розпорядимости командирів полків. Решту старшин передав комендантові міста для справдження їх документів. Пізніше комендант мав видати кожному припис в двохденний термін залишити місто. Тих, що не мали ніяких документів, малося заарештувати. Нажаль, не вдалося затримати командира комендантської сотні штабу 9 корпуса. Ходили чутки, що він переодягнувся по цивільному і переховувався у жидів.

15 квітня, у Вербну неділю, зранку, в супроводі командира Франківського полку полковника Костика, персонального адютанта поручника Клечковського та двох козаків, я розпочав обізди застав від Франківського полку, що стояли кругом міста. Свою візитацію відбував я верхи на коні. На місцях дякував вояцтву за чесну службу. Весело й бадьоро Франківці відповідали: „Слава Україні! Слава!" Побував і на двірці. Там життя під охороною бронепотягів увійшло в норму. Дозволив гарматчикам перейти до касарень, але поставив їм умову, щоб одна батарея все була в повній бойовій готовности. Їдучи вулицями міста, зустрічав старшинські дозори від Звягельського полку. Вони в зразковому порядку ходили вулицями. На моє привітання відповідали гучно, по військовому. Ця, здавалося б, дрібниця в буденному життю робила сильне враження на громадян міста, які відчували, що під охороною військової сили життя їм буде забезпечене.

До штабу я повернувся по 14 годині. Там на моє здивування очікував на мене командир Наливайківського полку Сумчук. Його полк перебував на ст. Андрієвичі. Сумчук відрапортував, що в полку все гаразд і просив прийняти його для доповіді. З лиця його я догадувався, що Сумчук хоче викинути або вже викинув якийсь фортель, а в таких випадках з ним треба бути рішучим і звертатися до нього не на „ви", а на „ти".

— Доповідай, в чім справа, — наказав я йому. Сумчук доповідає, що він довідався, що ніби-то командир 9 корпусу отримав наказ від командуючого Північною ґрупою отамана Оскілка обняти керування фронтом під Звягелем і що Наливайківський полк переходить в його розпорядження.

— Якщо є такий наказ, то неухильно виконувати його, — відповів я на це, — а не виконаєш, то повішу без усякого суду. Виряжайтеся до полку. — І вже було по розмові.

Відпустивши Сумчука, я задумався. Внутрішнє почуття мені підказувало, що не Сумчук винний, що мав намір не коритися наказові, а винен я, що наказав йому виконувати наказ, якщо розглядати справу з точки погляду морального і брати під розвагу причину залишення дивізією Коростеня. Але з точки погляду військової дисципліни я мав обовязок катеґорично вимагати від Сумчука виконання наказу. В останніх боях під Коростенем, обїзджаючи війська на позиціях перед початком бою, я інтуїтивно відчув, що поміж військом і мною існує той психічний звязок, який зветься міццю війська, коли частини знаходяться в руках начальника. Мені боляче було залишати Наливайківський полк на ст. Андрієвичі, цим кроком я ніби-то підкреслив, що Франківці і Звягельці кращі від Наливайківців і тому я на чолі їх відїхав до Звягеля. В дійсности ж у мене була зовсім інша думка: вводити до Звягеля дивізію в повному складі я не мав на меті тому, що перевантажив би саме місто, а по друге, я сподівався, що ворог, зайнявши Коростень, може використати залізницю і під прикриттям своїх бронепотягів рушити на Звягель.

В штабі довго чекав на авдієнцію ґенерал Феденяк-Білинський.*) За хвильку я його прийняв. Чепурно одягнений у френч, в жовтих новеньких ґетрах, років 50 — 52, темний шатен, худорлявий, середнього росту, ґенерал почав розмову з того, що він є комендантом міста Житомира, але покинув це місто, бо нема надії, що ґрупа отамана Беня утримається там. Він багато цікавого, але й сумного доповів про керування отамана Беня військом. Були випадки, що Бень з військом залишав місто, але місцева молодь, зорґанізувавшись по військовому, виганяла ворога з міста. Ґенералу Феденякові-Білинському я наказав першим потягом відїхати до Рівного.

Опісля я прийняв ще голову і прокурора воєнно-польового суду дивізії. Суд остаточно установив, що серед заарештованих, розміщених у вязниці і на гарбарні, більшість становили комуністи, як місцеві, так і зайшлі. Вони мали завдання робити в запіллю армії анархію, псувати залізниці і мости, грабувати державні установи і населення, нищити військові склади і т. ін.**) Всі бандити дістали вироки кари на смерть. Я ці вироки затвердив.

У вечері о год. 20 — 21 отаман Оскілко викликав мене для розмови по прямому дроті.

— Прошу поінформувати, що робиться в Звягелю, — почав розмову отаман.

---

*) Ґенерал Феденяк-Білинський служив у 4 стрілецькій бриґаді російської армії. В р. 1920 він був кандидатом на командира 6 стрілецької дивізії української армії, але призначення одержав на командира 6 запасової бриґади. Пізніше його перенесено на командира 7 запасової бриґади в Київі. По відступі наших частин з Київа не зголосився до української армії. — Редакція.

**) Клясичний приклад ділання ворожих аґентур у запіллю армії.

Я дав вичерпуючі інформації. Отаман був задоволений і висловив подяку, яку наказав передати війську і всім тим мешканцям міста, що спричинилися до удержання порядку. Далі отаман Оскілко ознайомив мене з подіями на фронті, що були, на мій погляд, катастрофальні. 19 дивізію отамана Добрянського, що мала завдання опанувати Коростенем за всяку ціну, заатакував ворог в той час, коли вона ще на половину не вивантажилася з ваґонів, збив її з залізниці і відкинув на північний захід. Отаман Добрянський з молодою дружиною, верхи, насилу встигли втікти. Становище на фронті отамана Беня *) під Житомиром надзвичайно тяжке і треба чекати, що ґрупа здасть Житомир, і ворог посунеться на Звягель. Для забезпечення Звягеля зі сторони Житомира командир 9 корпуса дістав наказ утворити фронт із 18 дивізії отамана Купрійчука і решти вільних частин 17 дивізії. 18 дивізія мала підійти до Звягеля від Житомира.

Далі отаман Оскілко запропонував мені надіслати надійних і відповідних старшин до району Полонного (на південь від Звягеля). Там мовляв перебувають большевицькі частини, в тім числі й Таращанська дивізія, які нібито відкололися від большевиків і мають намір передатися на наш бік.

Надіслані старшини мають вступити в переговори з вищим начальством згаданих частин, укласти умови і, якщо осягнеться згоди, то частинам прибути на Шепетівку, а звідти залізницею до Рівного. Із Рівного з тою ж метою надішле делеґатів отаман Оскілко. **)

Мене найбільше цікавило утворення фронту під Звягелем і призначення командуючого фронтом, а тому я й запитав отамана Оскілка, чи він певний, що Звягеля не здадуть ворогові та чи не повториться Коростенська авантура ще раз, звернув також йому увагу, що ліквідації Звягельської „анархії" наступає кінець, що тримати в місті два полки з артилерією тоді, коли ворог має всюди перемогу, вважаю за велику помилку і тому прошу дозволу залишити в місті один, найбільше два курені для несення залогової служби, а 17 дивізії дозволити брати участь в обороні Звягеля. Доповів також і про інцидент з Сумчуком.

— Сумчук зараз у мене, — перебиваючи мене, сказав отаман Оскілко.

Це мене страшенно обурило і я машинально запитав:

— Чи не маєте там у себе, пане отамане, ще й підполковника Товмачова?

Певно отаман Оскілко не зрозумів мене і відповів, що Товмачів ще не зголошувався. Щодо 17 дивізії, то отаман Оскілко сказав таке:

— Я доповів Головному Отаманові, що 17 дивізія в повному складі займає Звягель, як він наказав, а як показується, то Наливайків-

---

*) Як я згадував вище, отаман Добрянський і Бень (обидва з бувшої австрійської армії) повні профани у військовій справі.

**) Дивним видається це розпорядження отамана Оскілка, бож Полонне знаходилося в той час перед фронтом корпусу Січових Стрільців. Команда корпусу вже ці розмови провадила і в наслідок їх відтягнула звідти Миргородський курінь 14 пішого совітського полку. (Дивись Збірник 2-ий „За Державність", стаття ґен. М. Безручка „Січові Стрільці в боротьбі за державність", стор. 61). — Редакція.

ський полк не в Звягелю. Я буду просити Головного Отамана, щоби він дозволив і 17 дивізії брати участь в обороні Звягеля, якщо ви берете на себе повну відповідальність, що двома курінями можна утримати в місті порядок.

Я відповів, що беру на себе відповідальність навіть і при одному курені. Далі я запитав отамана Оскілка, на якій підставі без мого дозволу покинув полк і відїхав до Рівного Сумчук. Попереджую, що коли він повернеться, я його гостро укараю. Отримую відповідь:

— Я прошу Вас, пане полковнику, на Сумчука кари не накладати, винен у всьому я. Сумчук зараз повертається до полку і передасть вам від мене лист. Беру з вас слово, що Сумчука не укараєте, а мого листа по прочитанню знищите на очах Сумчука.

Я сказав: — Гаразд.

Ще раз запитую: — Два полки 17 дивізії з артилерією мають надалі залишатися в Звягелю до особливого розпорядження пана Головного Отамана?"

— Так, — відповів отаман Оскілко.

На тім розмова скінчилася. У мене залишилось тяжке враження. Як мені здавалося, отаман Оскілко був оптимістично настроєний, хоч на деяких відтинках фронту його ґрупи було дуже зле. Випадок з 19 дивізією його мало обходив, так само й ґрупа Беня. А авантура під Коростенем? Я ломав собі голову, гублячись в цілому лябіринті думок.

Повертаюсь з адютантом Стешенком з двірця, де я провадив розмову по прямому дроті, пізно вночі маленьким двохособовим автом повітового коменданта і чую густі стріли, з мушкетів і кулеметні, в східній околиці міста. По дорозі зупиняю дозорних від Звягельського полку і запитую про стрілянину, але ніхто нічого не знає. Доїхав так до штабу і вступив до комендантського Управління, де вже вартовий старшина телефонічно розмовляв зі штабом Франківського полку. Почекавши закінчення розмови, я запитав вартового старшину, чи не відомо, де і хто стріляє. Із штабу Франківського полку відповіли, що в бік стрілянини виїхали кінні розїзди і коли викриють, то негайно надішлють повідомлення.

Піднявся нагору до штабу дивізії і дізнався, що там теж зацікавилися стрілянином і післали кінний розїзд на розвідку. В міжчасі прийняв з доповіддю дивізійного інтенданта полковника Круглова. Він особливо енерґійно проявляв свою діяльність щодо забезпечення дивізії. І справді дивізія мала все, починаючи від харчів, фуражу і одягу і кінчаючи набоями. Свого часу був брак гарматної олії і смарових матеріялів для зброї. Тепер же всього було в значній кількости. Мені приватно доповіли, що якісь добродії, жартуючи, страшили бідного полковника Круглова, що ніби-то я маю намір його розстріляти, якщо буде брак чогобудь в постачанню. Правда, Круглов, як москаль, побоювався „хахлов".

Разом з начальником штабу дивізії обміркували ми справу вирядження делеґатів до району Полонного для переговорів з командирами большевицьких частин, що мають намір передатися на наш бік. Вирішили ми надіслати лише десять делеґатів — пять старшин і пять підстаршин. Якщо делеґати осягнуть успіху, тоді вишлемо курінь для

Отаман ВАСИЛЬ ТЮТЮННИК.
Командуючий Армією Української Народньої Республіки.
Помер у грудні 1919 р. у Рівному на Волині.

Ґенерального Штабу ґенерал-хорунжий ВОЛОДИМИР САЛЬСЬКИЙ.

Командуючий Армією Української Народньої Республики.

конвою. Делеґатів треба було вибрати і цю процедуру ми відложили до ранку 16 квітня.

Вступило донесення від коменданта міста, що на східній околиці одна з застав Франківського полку зупинила якусь військову озброєну юрбу, що намірялась вступити до міста. Юрбі запропонували здати зброю і тоді вона дістане пропуск, в противному разі застава відкриє вогонь. Юрба кинулася назад, застава відкрила вогонь і полягло кілька забитих. Юрба також відкрила вогонь. Забитих перевезено на санітарний пункт. Вони належали до одної з частин нашої армії.

16 квітня ранком до Звягеля прибув залізницею командир 9 корпуса і запросив мене до себе до ваґону. Вигляд у нього був далеко не бадьорий, розмову почав і скінчив тихим голосом. Він заявив мені, що має керувати фронтом під Звягелем, що фронт має складатися з 9 корпусу, себто 17 і 18 дивізій, і що два полки 17 дивізії займуть фронт тоді, коли вища влада накаже опустити Звягель. Взагалі командир корпусу був у курсі справи. Я дав свою згоду на розміщення штабу корпуса в місті, але не погодився, щоб в місті довше, як на добу, мала перебувати яканебудь військова частина, належна до корпусу, доки місто залишається в стані облоги. Виразно підкреслив, що доки штаб корпусу буде в місті, всі, не виключаючи й командира корпусу, підлягають мені, як громадяни міста, і запропонував ознайомитися з моїми наказами і розпорядженнями.

— Я постараюся перенести штаб із міста, як тільки зорієнтуюся, — відповів командир корпусу.

Підчас цієї розмови нікого не було. Я залишив ваґон. На двірці від дивізійної К.-Р. я довідався, що підполковника Товмачова в штабі 9 корпусу нема. Повернувшися до штабу, я застав Сумчука. Він передав мені від отамана Оскілка пакет з ляковою печаткою і з написом на коперті: „Цілком таємно, до рук власних". Я дотримав даного отаманові Оскілкові слова. По прочитанню спалив лист на свічці в прияві Сумчука, який змісту документа, як запевняв мене отаман Оскілко, не знав.

Отаман Оскілко власноручно писав, що Сумчук з якимись певними і відданими йому людьми мав намір знищити штаб корпусу на чолі з командиром. Довго він боровся зі своїми думками і нарешті вирішив порадитися з отаманом Оскілком; до нього він відїхав верхи після того, як був останній раз в штабі дивізії. Отаман Оскілко далі писав, що катеґорично заборонив Сумчукові вживати терор і пропонує мені бути рішучим з Сумчуком. Сказавши кілька слів Сумчукові, я відпустив його.

Оголосивши наказом по дивізії догану Сумчукові за самовільний відїзд до Рівного, я попередив його, що усуну з посади і віддам під суд, якщо зауважу з його сторони хоч один випадок неґативного поступовання.

Прибули до штабу біля 20 старшин і козаків. З них вибрано 5 старшин і 5 козаків в склад делеґації в район Полонного для переговорів з тими большевицькими частинами, що мали передатися на наш бік. Делеґати дістали листовну інструкцію.

Минулої ночі затримали застави, кінна сотня і дозори, біля 200 вояків, переважно з Житомирської ґрупи отамана Беня. Серед затриманих були й старшини. Старшини пояснили, що вони свідомо відходили зі своїми частинами на Звягель, куди мала прибути 18 дивізія. До зясування справи полишено їх під арештом.

Під вечір до штабу приставив конвой командира залізничного полку „полковника" Капкана, молодшого брата отамана Юрія Капкана. Обидвох я знав дуже добре; молодшого, як бунчужного армії У. Н. Р. Затриманого конвоїри мабудь настрашили і тероризували, бо коли його ввели в мій кабінет, то на ньому лиця не було. Я наказав конвойним залишити помешкання і тільки-но хотів почати розмову, як заговорив Капкан:

— Пане полковнику, дозвольте презентувати вам пару чудових коней з таким же чудовим екіпажем і деякі золоті речі...

Я перебив йому і запитав, для чого він прибув до Звягеля і де його залізничний полк. Капкан не то замнявся, не то налякався, але конкретної відповіді ухилявся дати. Я вдруге запитав його, ще катеґорічніше. Капкан зденервувався і розплакався. Щоб його заспокоїти, я запитав його про коні. Ми вийшли на вулицю і я переконався, що пара вороних коней і екіпаж дійсно гарні і коштовні. Біля екіпажу стояв старшина, адютант Капкана. Я тут же наказав Капканові сісти в екіпаж і негайно відїхати до полку, а опісля зголоситися до свого безпосереднього начальника і доповісти йому про випадок у Звягелю, одночасно попередив його, що з свого боку завідомлю отамана Оскілка. Думаю, що Капкан відїхав, благословляючи свою долю.

Ще перед тим до мене зверталася делеґація від бідного населення міста Звягеля, в тім і жидівського, з проханням про допомогу харчами. Запитаний в цій справі дивізійний інтендант доповів, що без усякої шкоди для справи можна уділити бідному населенню муки, пшона та інших продуктів. Я дозволив інтендантові перевести видачу в присутности представників від місцевої влади. Такий дрібний крок, як видача бідному населенню допомоги натурою, викликав у місті та околицях ентузіязм. З околиць почали приходити за „допомогою" вже без ріжниці і бідні, і богаті, падкі на дурничку. Навіть були випадки, що просили грошей.

До пізньої ночі я був зайнятий в польовому суді. Тих вояків, яких дозорні затримали зі зброєю в руках разом з цивільними, а також і тих, що вступили в бій з заставами і дозорами, вилучив польовий суд, бо знайшов можливим виступити з клопотанням про укарання декотрих дисциплінарно.

17 квітня зранку почали прибувати до Звягеля частини 18 дивізії, між ними й славетний Холмський полк на чолі з відважним полковником Ковальчуком. Я надзвичайно був радий знову бачити своїх бойових співробітників, особливо полковника Ковальчука, героя Мозиря. Трохи пізніше прибув командир 18 дивізії отаман Купрійчук і зголосився до мого штабу. Отаман Купрійчук зробив на мене дуже приємне враження. Вище середнього росту, без вусів і бороди, шатен, молода людина, бувший підстаршина російської армії, підвищений підчас Великої війни до ранґи старшини, умів себе тримати. Нічого не було

в нього отаманського, а навпаки — проглядала скромність і дисциплінованість. Частини 18 дивізії по прибутті мали обсадити бойові позиції під Звягелем, про що я знав від командира корпусу.

Бажаючи ближче ознайомитися з отаманом Купрійчуком і його штабом, я заручився згодою командира корпусу дати можливість отаманові Купрійчукові зі штабом, а також командирові і старшинам Холмського полку, пообідати в старшинському касині 17 дивізії.

Підчас обіду отаман Купрійчук сидів праворуч, а полковник Ковальчук ліворуч мене. Після першої чарки за Пана Головного Отамана і другої за отамана Оскілка, отаман Купрійчук повеселішав і охоче розмовляв. Мене трохи здивувало, коли отаман Купрійчук сказав, що він з Головним Отаманом через „ти", розповів про свої розмови з Головним Отаманом і про деякі розходження в думках, щодо провадження бойових операцій, які підчас тих розмов повставали. Дуже зле висловлювався про отамана Беня. Щодо отамана Оскілка, то отаман Купрійчук був про нього високої думки.

Я підніс чарку і сказав кілька слів, звертаючись до отамана Купрійчука і старшин, більш-менш такого змісту: славетні війська 18 дивізії, під героїчним проводом своїх начальників, мусять напружити всі свої моральні й фізичні сили, щоб осягнути перемогу над московськими червоними катами і звільнити Батьківщину...*)

Отаман Купрійчук відповідав. Хоч за обідом можна було напитися, ніодного старшини більш-менш підпитого не було. Відчувалося, що місто знаходиться в стані облоги. Після обіду я ознайомив отамана Купрійчука з останніми бойовими подіями під Коростенем, перестеріг його щодо штабу корпуса і взагалі радив покладатися більше на себе і близче стояти до дивізії.

Того ж дня командир корпуса прийняв в своє розпорядження Наливайківський полк і гарматну бриґаду. Ґенерала Годлевського я звільнив у тижневу відпустку в родинних справах.

О 22 год. дістали ми перше листовне звідомлення від голови делеґації, що провадила переговори з большевицькими частинами в районі Полонного. Зміст звідомлення такий: большевицькі делеґати складалися на половину з українців, на половину з москалів, головою був москаль, хоч і називав себе українцем з Київщини, де він був учителем. Прилучитися до нашої армії вони бажали б зі зброєю в руках, але при умові, якщо наш Уряд оголосить Україну радянською. Головного Отамана вони вважають за буржуя, що підтримує буржуїв, бо всі поміщики сидять на своїх місцях. Наші делеґати їм відповідали, що військо українське веде наразі боротьбу з москалями і стремить до того, щоб звільнити Батьківщину від ворога, а вже опісля сам нарід український скаже своє слово, якою має бути Україна. Що Головний Отаман є лише зверхній вождь української армії, не є буржуй і буржуїв не підтримує, але грабувати і розстрілювати не дозволяє кого б то не було. Далі голова делеґації писав, що на його погляд, чекати від пе-

*) Через кілька днів К.-Р. доставила мені большевицьку ґазету невеличкого формату з текстом моеї промови і описом обіду. Прийшлося знову приступити до виловлення місцевих большевиків. Ґазетка друкувалася в місті.

реговорів добрих наслідків є річ безнадійна і він вважає, що, прикриваючись переговорами, большевики готовлять для нас великі несподіванки. Я викликав по прямому дроті отамана Оскілка і передав йому дослівно звідомлення голови делеґації. Отаман Оскілко залишився дуже невдоволений і вимагав осягнути успіху і, як приклад, згадав про перехід на наш бік Тульської бриґади. На це я відповів, що Тульська бриґада понад два тижні збиралася переходити, нарешті перейшла без посередництва штабу Північної ґрупи. Далі я запитав про успіх в цій справі делеґатів Штабу ґрупи. Отаман Оскілко відповів, що не посідає ніяких відомостей. По розмові я надіслав голові делеґації вказівки в дусі вимог отамана Оскілка.

18 квітня частини 9 корпуса вже зайняли бойові позиції під Звягелем на південь і північний схід від міста. Я побував на позиції Наливайківського полку, розмовляв з вояцтвом, щоби підняти підупалий його настрій і обійшов батареї.

На мій погляд, позиції були обрані надзвичай невдало; перш за все, дуже близько до самого міста — 5 — 6 верстов, а по-друге, не було зовсім обсаджено дуже вигідних опірних пунктів на 15 — 17 верстов від Звягеля. У випадку наступу ворога, його артилерія мала можливість гарматним огнем обстрілювати місто.

Несучи моральну відповідальність за Звягель, я надіслав начальникові штаба ґрупи ґенералові Аґапієву телеґраму, і в ній докладно зясував справу щодо майбутньої оборони 9 корпусом міста. Я висловив свій погляд (не входячи в критику діяльности командира корпуса), що ворог захопить Звягель після першого ж бою. Поза тим, рішуче просив дозволу залишити в місті, яко залогу, один курінь; решту ж частин дивізії поставити на позиції, де я міг би безпосередньо керувати дивізією, несучи одночасно відповідальність і за Звягель.

З огляду на те, що телеґраф, як на двірці, так і в місті, був під контролею поставлених мною старшин, я розпорядився доставляти мені копії телеґрафічних розпоряджень штабу Північної ґрупи на імя командира 9 корпусу, якщо такі будуть.

Зайшов до штабу корпусу і просив командира прийняти мене (підполковника Товмачова не бачив і не мав відомостей, де він перебуває). Мене прийняв в своїй кімнаті командир корпуса, який під цей час відпочивав на похідному ліжку, трохи недомагаючи. Спочатку розмова йшла, так би мовити, на тему сторонню, а опісля поволі я підійшов до справи бойової і запитав, чи має штаб якінебудь відомости про ворога.

— Ні, не має поки-що, — відповів командир.

— Може у вас мало кінноти, — запитав я, — то я можу передати в ваше розпорядження Звягельську кінну сотню, лише з умовою, що коли дивізія стане на позицію, то сотню я заберу. — Отримав відповідь, що коли потрібна буде кіннота, то мене завідомить. Далі командир корпусу висловив таку свою думку щодо наступу ворога: большевики, мовляв, теж православні і в страсний тиждень не дуже хотітимуть наступати. Такий арґумент командира, на мій погляд, був безпідставний.

Я рівнож поінформував командира про мої заходи перед отаманом Оскілком, щоби дістати дозвіл перенести 17 дивізію на позицію, а в місті залишити тільки один курінь. Командир корпусу з цим погодився.

Я вийшов від командира корпусу з дуже сумним і тяжким почуттям. Пасивність і байдужість не відповідали моїй натурі. Я старався розшукати отамана Купрійчука, бо хотів побувати в нього й порозмовляти про майбутні бої. Однак отамана Купрійчука не знайшов, він відїхав автом в невідомому напрямку. Я мимоволі задумався над цим і мені чомусь здавалося, що він відїхав в сторону Рівного. Не хотілося мені вдруге в цій справі клопотати командира корпуса, бо міг наразитися на нечемну відповідь. Вже вдосвіта приліг я переспатись, а о год. 7 — 8 ранку 19 квітня мене повідомили, що хоче зі мною побачитися помішник „головнокомандуючого" Північною ґрупою отаман Падалка.

Я недовірливо запитав: — Так наказав і доповісти?

— Так, пане полковнику, — відповів адютант.

— Чорт би їх забрав отсих отаманчиків, — вилаявся я.

То був сотник Падалка, розумний, здібний і енерґійний повітовий комендант, а тепер вже отаман, помішник і т. ін.

— Просіть, — наказав я.

Увійшов отаман Падалка. Маленького росту, лисий як коліно, з великими чорними вусами, років під сорок людина, з розумними чорними, замисленими очима.

Вітаючись, я відразу запитав: — Чого це ви, пане сотнику, зробилися отаманом? Прошу сідати!

Сотник Падалка почервонів і видко збентежився, але як людина безумовно шляхетна і вихована, опанував собою і заговорив зі мною так, як завжди говорить молодший зі старшим. Сотник Падалка був помішником отамана Оскілка в мобілізаційних справах, обїздив повіти і перевіряв на місцях апарати військових начальників, які в найкоротший термін мали перевести мобілізацію запасних вояків для поповнення й формування нових частин. Що до цього, то сотник Падалка був настроєний оптимістично. До мене він приїхав з доручення отамана Оскілка, щоби на місці ознайомитися зі становищем у Звягелю в звязку з недавньою анархією.

Я відповів сотникові Падалці, що про те, що робилося в Звягелю, уже знає отаман Оскілко з цілої низки моїх звідомлень. Тепер уже наступив лад і спокій, про що я й просив доповісти телеґрафічно отаманові і одночасно передати йому мою просьбу про перенесення полків на позицію.

Я запитав сотника Падалку, чому він охрестив отамана Оскілка головнокомандуючим. Не чекаючи мабуть такого запитання, сотник Падалка, зніяковівши, відповів: — А я знаю? Здається, що він і є головнокомандуючий.

Запросивши на другу годину (14 год.) сотника Падалку і його старшин на обід, я зайнявся своїми справами.

Біля 13 години 19 квітня, в Страсний четвер, коли я перебував в штабі, на східній околиці міста розпочалася мушкетна стрільба,

а незабаром і кулеметна, і можна було розріжнити стріли близькі і далекі. Мені прийшла думка, що це мабуть застава відкрила вогонь чи то по дезертирах, чи по большевицьких бандах, а тому особливого значіння цьому фактові не надав, лише наказав командирові Звягельського полку (він же комендант міста) негайно поїхати моїм автом на місце стрільби. Тимчасом бій посилився. Я наказав командирові куріня того полку, якого курінь все був у повнім бойовім поготівлі при чотирьох кулеметах, рушити негайно на місце бою. Курінь вирушив. Незабаром прилетів карієром кінний розїзд і доповів, що наступають большевики зі сторони с. Федорівка із ліска. Рух большевиків відкрили дозори від застави Франківського полку. Я наказав подати мені й мойому адютантові верхових коней і в цей момент побачив командира корпуса, який ішов приспішеним кроком в оточенню штабового персоналу.

— Чи вам відомо, — запитав я, — що діється на фронті і що це за бій в околиці міста? —

Дуже схвильований командир корпуса щось відповів і післав піших гінців когось покликати. Зовсім несподівано для мене я побачив отамана Палія, бувшого головнокомандуючого військами на Чернигівщині і Полтавщині, а пізніше командира Сірої дивізії. Командир корпуса кричав на нього, погрожував судом і вимагав якнайскорше вести резерв — Холмський полк. Подали коні і я з адютантом карієром полетіли на місце бою. Сюди встигли стягнутися кілька застав Франківців, резерв цього полку і вели правдивий бій.

З власної ініціятиви командир бронепотягів сотник Шумський відкрив гарматний огонь по ворогу. Підійшли Звягельці, а за ними й Холмці, які відразу перейшли до атаки, і ворог, не прийнявши бою, почав відходити, підбираючи своїх ранених і забитих.

Нарешті прийшов і отаман Палій, страшенно пригнічений і змучений.

Я завсігди ставився до отамана Палія якнайкраще, шануючи його чесність, глибокий патріотизм і тверду віру в наше краще майбутнє.

— Пане отамане, що ви тут у Звягелю робите? — запитав я. Отаман Палій зі сльозами на очах почав мені розповідати про той глум, який чинили і чинять над нами наші військові верхи. Тепер він виконує обовязки помішника командира 18 дивізії. На його очах гине Батьківщина, а він безсилий боротися зі злом.

— Отже бачиш, — каже отаман, — погрожували мені польовим судом, а хто ж **їх** буде судити за ту справу, що ви її поправили своєчасно, не давши ворогові захопити міста.

Не маючи часу вислухати отамана Палія, я просив його зайти до мене якось до штабу. Я хотів вислухати його до кінця, бо знав, що отаман Палій може сказати мені тільки правду.

Підчас бою місцеві большевики, переважно жиди, появилися на вулицях міста зі зброєю, але частину їх вирубали кіннотчики, а решту затримано і віддано під польовий суд. Трапила нам до рук нарешті й друкарня большевицької ґазети.

Видавши належні розпорядження командирам полків і бронепотягів, я вступив на двірець і по прямому дроті доповів отаманові

Оскілкові про сьогодняшній бій і попередив, що не надіючись на тверду оборону Звягеля, я видаю наказ про евакуацію з міста всіх державних установ, складів (як державних, так і приватних), двірця і т. ін. Евакуацію розпічнеться сьогодня.

На надіслані мною телеґрами, як начальникові штабу, так і отаманові Оскілкові, я жадної відповіди не отримав. Звертатися безпосередньо до Головного Отамана я знаходив і незручним, і неетичним з точки погляду військової субординації. Залишалася ще у мене одна можливість — це використати сотника Падалку, що повертався до Рівного, і через нього доповісти отаманові Оскілкові про ситуацію в Звягелю. Біля 16 год. повернувся я до штабу, де на мене очікували сотник Падалка і Сумчук. Затримавшись у штабі хвилин 15—20, я зі згаданими особами пішов до військового касина обідати. Підчас обіду мав розмову з Падалкою. Сумчук увесь час мовчав. Сотник Падалка дав мені слово не тільки доповісти про все отаманові Оскілкові в присутности начальника штабу ґенерала Аґапієва, але й поставити питання, чому отаман Оскілко та його штаб занедбують звягельський фронт. Чому до цього часу не покарано осіб, що причинилися до захоплення большевиками Коростеня та чому на реаґування командира 17 дивізії зовсім не дається відповіди і т. ін.

Після обіду сотник Падалка відїхав автом через Корець до Рівного.

Я запитав Сумчука, в якій справі він був у штабі. Той відповів, що після того, як він був свідком моїх розмов з сотником Падалкою, він нічого сказати мені не може, а лише просить дати дозвіл реквірувати для полка на місцевій гарбарні шкіру. Прийшлося знову накричати на Сумчука і пригрозити. Трудно було з отаманчика зробити щось путнього. Всякі грабунки отаманчики охрещували „реквізіцією", не розуміючи мабуть самого змісту цього слова. Гарбарня підлягала евакуації.

Зібралися в штабі покликані з мойого розпорядження всі особи, які очолювали ріжні державні й приватні установи, як також представники від залізничного двірця. Я зясував їм становище на фронті (під великою таємницею) і катеґорично наказав евакуацію. Плян евакуації мають виробити всі присутні тут особи під проводом начальника штабу дивізії. Евакуацію мали закінчити не пізніше, як 19 год. 21 квітня. Дістали дозвіл на евакуацію й родини видатних місцевих осіб. Місцем для евакуації я призначив Рівне.

Місцеве населення, дізнавшись про евакуацію державних установ, почало денервуватися і юрби народу продовж ночі збиралися біля штабу й управління коменданта міста. Прийшлося в спішному порядку випустити оповіщення до населення про те, що місту ворог не загрожує і що громадяни повинні заховувати спокій. Провокаторів, що сіятимуть поміж населенням провокаційні чутки, затримувати і доставляти в розпорядження коменданта міста.

20 квітня дуже рано (ще було темно) прийшов до мого помешкання отаман Палій. Вигляд у нього був втомлений, він обріс бородою і, як видко, кілька днів не умивався. Я був радий гостеві, попросив його зняти верхній одяг, умитися, і тоді ми сіли пити чай.

Отаман цілу ніч не спав, бо був на позиціях. Жартуючи сказав: — Боюся, що віддадуть мене під польовий суд. Взагалі настрій в отамана був гумористичний.

— Будь ласка, пане отамане, розповідайте, що робиться на позиції, де ворог, в якій кількости, чи є небезпека для міста? — запитав я, і з своєї сторони поінформував його про видане розпорядження щодо евакуації державних установ.

— Добре робите, пане полковнику, що проводите евакуацію, бо ворог забере нас голими руками.

— Чому ви так думаєте, пане отамане? Хіба наше військо не боєздатне, хіба ми не били ворога, хіба сили ворога в порівнанню з нашими так великі? Де командир 18 дивізії отаман Купрійчук?

Подумав трохи отаман Палій і каже: — Вчорашній випадок свідчить, що військо наше добре, відбило напад ворога на місто, але керувати військом немає кому. Ворог стоїть вже одною ногою в місті, треба було трохи на нього натиснути і він відступив би. Так ні! Чи бояться, чи не вірять в успіх, чи звичайна зрада? Навіть розвідка не провадиться в належний спосіб. Про отамана Купрійчука не маю відомостей, де він.

— Отож, пане отамане, ви запевняєте, що справа на фронті дуже погана, то чому ж ви не наберетеся горожанської мужности піти до того ж командира корпуса і сказати йому всю правду та вимагати якнайскорших розпоряджень. Якщо ви не можете цього зробити один, то ходім удвох, я вас буду підтримувати.

Умовилися ми піти до командира корпуса о 12 год. дня і отаман Палій мав вступити по мене до штабу.

Виразно було чути далеку мушкетну стрільбу з боку позицій, яка то затихала, то знов розпочиналася. Це дуже нервувало населення міста.

Я надіслав старшину до штабу корпуса по інформації.

Була вже год. 13., а отаман Палій ще не приходив і так і не прийшов. Я рішив, що він мабуть на позиції.

Комендант міста просив дозволу перевести нічну облаву в тих кварталах міста, де могли переховуватися большевики. Дозвіл він дістав з попередженням, що коли буде когось затримано, то до розгляду справ судовою комісією репресій не вживати.

В ніч з 20 на 21 квітня на позиції тривала з перервами мушкетна й кулеметна перестрілка. Цілком зрозуміло, що населення міста переживало трівожні години, хоч мої оголошення й попереджували, що воно може спокійно спати.

21 квітня дивізійний інтендант доповів мені, що для всіх вояків дивізії заготовлено для розговін паски, крашанки, ковбаса, шинка і т. ін., і просив мене все це оглянути. Я погодився і ми о 10 год. ранку в супроводі двох старшин К.-Р. пішли до складу, кроках в 1000 від штабу. І справді, полковник Круглов був віртуозом. Чудові паски видавали такий же чудовий запах, гори крашанок власної заготівки, запашна ковбаса та інші мясні вироби! Все було поділено поміж частинами дивізії згідно зі списками. Я запитав, чи вже все освячено.

— Будемо святити увечері, — відповів Круглов. Я подумав - поду-

Ґенерального Штабу ґенерал - хорунжий МИХАЙЛО ГРЕКІВ.
Начальний Вождь Української Галицької Армії.

Ґенерал - четар МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ.
Начальний Вождь Української Галицької Армії.

мав і наказав запросити священика зараз же, викликати начальників постачань частин і роздати все до вечора, використавши дивізійні тягарові авта для перевозки. Весняна соняшна тепла погода і Страсна субота створювали святочний настрій, а тут недалеко червоний кат ломиться зі зброєю в двері і своїми закріваленими руками прагне все знищити.

Побував з тими ж особами на двірці для перевірки евакуації двірця і бази дивізійного постачання. З двірця поїхав спочатку до вязниці, звідти на гарбарню, де працювали польовий суд і слідча комісія.

О год. 22-ій зайшов я до штабу корпуса (там же було і помешкання командира корпусу) і мав розмову з командиром корпуса, переважно про становище на фронті. Командир корпуса був спокійний і запевняв мене, що фронт міцний, що після того випадку, який мав місце в Страсний Четвер, нічого подібного трапитися не може, що всі начальники на своїх місцях. Нарешті знов підкреслив, що большевики православні і теж святкують Великодні Свята. Запросив мене на розговіни і провів у велику кімнату, де були на столах печені поросята і ріжні потрави. Я подякував і залишив командира корпуса. Повернувся до штабу і почав збиратися до церкви.

В супроводі старшин штабу пішов до місцевого собору. Не встигли ми відійти пару сот кроків, як по східній околиці міста ворог відкрив гарматний вогонь. Я подивився на годинник: була рівно 12 година. Старшини мене запевняли, що це ворог здоровить нас зі святом. А ворог продовжував громити, стрільна падали в місті, в деяких місцях розпочався пожар. З нашого боку ніодного стрілу ні гарматного ні мушкетного не було. Ніч була дуже темна, тиха й тепла. Розриви ворожих стрілен луною відбивалися по цілому місті. Я повернув зі старшинами до штабу і наказав штабовій кінній півсотні приготовитися і подати мені і двом старшинам коней. Мав намір відїхати на позицію Наливайківського полку. Видав розпорядження начальникові штабу, щоби він наказав командирам Франківського і Звягельського полків бути зі своїми частинами на дотеперішніх місцях. Біля штабу почали збиратися юрби народу і серед них багато жінок і дітей, які кричали і просили захисту. Наказав комендантові заспокоїти їх і рішуче запропонувати повернутися додому.

Ворог припинив стрільбу. Відклавши покищо поїздку на позицію, я з двома старшинами пішов до помешкання командира корпуса. Через кілька хвилин ми були на місці. В помешканню штабу і командира корпусу ми застали тільки двох пяних козаків, які поралися біля стола з недоїдками. Я запитав, де командир корпусу і взагалі цілий штаб. Козаки, як видно, не розуміли, що навколо них діється, і відповіли: — „Повтікали кудись, коли большевики почали стріляти". Спочатку в мене явилася думка, що штаб на чолі з командиром корпусу відїхав на позицію, але відсутність у помешканню яких би то не було річей, як скарбових, так і власних, стверджувала слова пяних козаків.

У мене підкосилися ноги і я звалився на стілець. В голові промайнуло: — Коростень номер два, але без Товмачова. А може його дух і тут витає?

Ворог знову почав обстрілювати місто, але головним чином зосередив огонь по двірцю; частина стрілен перелітала десь далеко поза двірець. Ворог, як видко, змінив дальню гарматну позицію на близчу. Ми хутко повернулися до штабу, сіли на коней і поїхали швидким алюром на найблизчу гарматну позицію, де стояла батарея (гавбічна) сотника Качанівського.*) Знайшли і батарею і командира. Я крикнув:

— Чому ти не відкриваєш огню?

Качанівський, який, як я помітив по його голосі, був на підпитку, відповів: — Піхота втікала і кричала, що треба відступати.

Я вдруге крикнув: — Вогонь!

Довгенько поралася біля гармат обслуга; нарешті відкрито вогонь по артилерії ворога. Я післав старшину одного вправо, другого вліво з кіннотчиками розшукати інші батареї і наказати негайно відкрити вогонь. Я запитав сотника Качанівського, чи має він пристрілочні записи для нічної стрільби. Він відповів, що не має, але попадання зараз дуже добрі. Ворог переніс частинно вогонь по наших гавбицях, але досить невдало. Почали стріляти й інші наші батареї; ворог огонь припинив. Я післав кіннотчиків розшукати частини 18 дивізії, що займали фронт попереду гарматних позицій, а з рештою кіннотчиків поїхав на позиції сусідніх батарей. Розшукав полковника Супруненка і запитав, що діється на фронті, чому наші батареї мовчали в той час, коли ворожі громили місто. Підчас цієї розмови на околицях міста чутно було мушкетну й кулеметну стрільбу. Полковник Супруненко, хоробрий старшина, з широкою ініціятивою, видатний гарматчик, вихованець Пажеського корпусу,**) на цей раз не міг дати мені більш-менш вичерпуючих пояснень, бо також був добре підпитий, але й він підкреслив, що піхота залишила свої позиції і відступила. Тепер я зрозумів, що це йде бій на околицях міста. Залишивши свої позиції, піхотні частини 18 дивізії мабуть мали намір увірватися до міста, але напоролися на опір моїх застав, які їх не пропускали. Знаючи з досвіду, наскільки червоні вночі обережні, я був певний, що їх там, на околицях, бути не могло. І дійсно, частини 18 дивізії відійшли. Трапилося щось надзвичайне. Чи то була зрада чи якась авантура?

Треба було спасати артилерію, використовуючи темну ніч. Спочатку в мене повстала думка вивести полки з міста й зайняти залишену позицію, але ця думка відпала. Я не мав ще відомостей про те, де саме находиться Наливайківський полк, по-друге, я числив, що коли ворог дізнається, що 18 дивізія відійшла, він перейде в наступ, а невиловлені місцеві большевики можуть у місті вчинити різню. У мене не було відомостей про сили ворога та його позиції. Отже наказав тимчасово керуючому гарматною бриґадою полковникові Супруненкові зняти бриґаду з позицій, пройти через місто і зупинитися на західній околиці, на шосі, що веде до Корця, і чекати на мої розпорядження. При полковнику я залишив одного штабового старшину й кілька кіннотчиків, а сам поскакав до міста. Викликавши командирів частин, начальника

---

*) Я своєчасно обїзжав частини дивізії на позиціях і знав, де находиться кожна батарея, але вночі не так легко було знайти їх.

**) Упривілейована військова школа в б. Росії в Петербурзі.

штабу та інших начальників, я поінформував їх про обстановку та про моє рішення залишити місто і відступати в напрямі на Корець. Про час самого відвороту мав видати додаткове розпорядження. Командирові Звягельського полку наказав підсилити застави Франківського полку одним курінем, а якщо можливо, то й двома, і рушити для прикриття гарматної бриґади, з якою і відходити на місто. Осягнувши місто, гарматна бриґада має вийти на західню його околицю, а пішим частинам зайняти свої старі місця. Чи були гармати при 18 дивізії, я відомостей не мав.

Після того, як наша артилерія почала стріляти по ворожій, а та замовкла, населення міста заспокоїлося. Йшло навантажування на штабові і реквіровані в місті авта і підводи річей і майна штабу дивізії, військових частин, постачання й т. ін., і в міру навантаження авта й підводи витягувалися на шосу, яка провадила до Корця. Вже почало світати, коли артилерія тягнулася вулицями міста на західню його околицю.

Надіслав я начальника штабу і з ним по три старшини від Франківського і Звягельського полків та півсотню від Звягельської кінної сотні в напрямі на Корець для відшукання бойової позиції для дивізії по правому березі річки Церем. Поза тим доручив йому орґанізувати затримку дезертирів, не зупиняючись перед відкриттям огню. В міру підходу до позицій цілих поодиноких частин, затримувати їх і розводити по позиціях. Всі обози пропустили на Корець. Я залишився при Звягельському полку і призначив його з одною батареєю і кінною півсотнею в арієрґард.

О год. 7 ранку вирушили, яко головні сили, на нову позицію: Франківський полк, гарматна бриґада (без одної батареї) і технічний курінь. Начальникові аванґарду, командирові Звягельського полку наказав я з одною батареєю і кінною півсотнею очікувати на мене на західній околиці міста, а сам з двома старшинами поїхав на двірець, щоб попрощатися з бронепотягами і відпустити їх на Шепетівку.

Ворог знову відкрив гарматний огонь з польових гармат по місту і по дивізії. У великій салі двірця провадилися „розговіни" повним темпом, не зважаючи на те, що навколо падали ворожі стрільна. Коли я увійшов зі старшинами до салі, то деякі гуляки закричали: „Христос Воскрес!"

— От, я вам дам... воскрес! Евакуація! Ворог уже в місті! — крикнув я. Всі остовпіли. Щоб запобігти метушні і паніці, я спокійним голосом сказав: — Панове, через годину всі з майном, як з власним, так і державним, мусите бути в потязі, який під охороною бронепотягів відіде на Шепетівку. Ні на одну хвилину ніхто не має права спізнитися, інакше залишиться тут. До праці!

Обійшов бронепотяги і попрощався. Відчував, що прощався востаннє. Так воно й було. Видав розпорядження начальникові стації евакувати все те, що ще не евакуовано. Використав прямий дріт і завідомив отамана Оскілка, що Штаб корпуса залишив м. Звягель в самий ганебний спосіб, небувалий у воєнній історії і нічим не оправданий. Цей штаб ганебно здезертував, залишивши без керми на позиції військо, і воно, переважно піхота, почало розбігатися. Рятуючи артилерію,

що стояла на позиції без піхоти і без якого б то не було прикриття, я не зустрів ніодного з начальників 18 дивізії. Мені вдалося врятувати артилерію завдяки темній ночі і бездіяльности ворога. З стидом перед військом і населенням м. Звягеля я відхожу з частинами дивізії в напрямі на Корець без Наливайківського полку, який, як я догадуюся, знявшись з позицій, попрямував до Рівного. Полк належить повернути до дивізії без Сумчука, а коли б він прибув, то негайно розпоряжуся його повісити. Вживу всіх заходів, щоб затриматися на річці Церем.

Закінчивши телеґраму, наказав поздіймати всі апарати і навантажити в потяг. Була вже 10 год. ранку. Кіннота арієрґарду ще патрулювала по місті, підтримуючи зі мною звязок. Ворог припинив стрільбу, не рухався, сидів причаївшись на своїх позиціях. Місто ніби вимерло, на вулицях ні душі.

Ясний теплий, соняшний день, перший день Великодніх Свят. Залишаю двірець після повної його евакуації і прилучаюсь до арієрґарду. Відтягаю кіннотчиків-патрулів із міста і рушаємо в напрямку на Корець. По дорозі нас зустрічає висланий начальником штабу старшина і доповідає, що позиції обрано та що затримано багацько вояків 18 дивізії, які ґрупами і поодинці йшли в напрямку на Рівне. Той же старшина доповів, що штаб корпусу на чолі з командиром розположився біля ліска на зрубах на лівому березі річки Церем і снідає. Мене обдало жаром. Борючись сам із собою, я не міг прийти до того чи другого рішення відносно штабу корпуса. Мене виправдав би суд Божий і суд людський, якби я наказав покарати всіх на смерть.

Ми прибули на місце і я в супроводі начальника штабу обїзжав і оглядав позиції. Нажаль, не було зроблено рекоґносцировки місцевости по тамтой бік річки, для обрання другої позиції. Звягельці обсадили позицію праворуч шоси, Франківці — ліворуч. Артилерія по лівому березі річки. В резерві — технічний курінь. Через деякий час з боку Корця прибув на позиції в повнім порядку Наливайківський полк з Сумчуком. Від радости я готовий був розцілувати Сумчука, але треба було витримати характер. Я привітався з полком і поздоровив з Великодніми Святами. Полк відповідав надзвичай добре й весело. По лицях людей я бачив, що вони всі теж раді. Наказав залишити полк на лівому березі і дати відпочинок, а Сумчукові — зголоситися до штабу через годину (штаб стояв в селі Корецьке).

Внедовзі підїхав я до „відпочиваючого” штабу корпуса. Всі були добре підхмелені, на розстеленому на траві одязі лежали недоїдки ріжних страв, до поросят включно. Я віддав пошану і, не сходячи з коня, запитав командира, де ділися частини корпуса, що займали позиції під Звягелем.

— Он вони, — показав він рукою вбік, де у віддалі тягнулися „відступаючі” вояки, уникаючи затримання їх кіннотчиками. Мені запропонували випити й закусити, але я завернув коня, поїхав на позицію і наказав командирові кінноти сотникові Ахтаніо, коли люди й коні відпочинуть, розпочати розвідку в напрямку на Звягель. По тім повернувся до штабу, де на мене чекав Сумчук.

— Розповідайте докладно, що було — наказав Сумчукові.

— Коли почав стріляти ворог, — почав він доповідати, — ми чекали наступу його і приготовилися. Вояки майже всі були на підпитку і дуже хотіли бити ворога, аж трохи згодом бачимо, що починають відходити наші сусіди, 18 дивізія, запевняючи, що отримали наказ про відступ. Я не повірив, зупинив відходячих старшин і запитав, чи то дійсно правда, що наказано відходити. Старшини потвердили. Я видав розпорядження залишити позиції і відходити, минаючи Звягель з північного боку.

Його нелукаве і просте оповідання мені показалося правдивим.

— Чому ви з полком не відходили просто на Звягель? — запитав я Сумчука.

— Тому, що ворог сильно громив місто і я не хотів, щоб полк ніс даремні втрати, а поза тим, думав, що вас з полками у Звягелю вже нема. Відходив я з полком в напрямі на Корець, але полк нагнали тягарові авта і від них я довідався, що ви з полками у Звягелю і повернув назад.

Я відпустив Сумчука. Всіх затриманих вояків, які залишили позиції, я наказав розподілити по полках дивізії і внести в списки наказами по частинах.

Висновки. Я сподівався, що отаман Оскілко не залишить коростенський випадок безкарно, і чекав, що призначена слідча комісія приступить до праці. Але мої передбачення не справдилися. Штаб корпуса після дезерції з Коростеня, „відпочивши" на глухому перестанку поміж Коростенем і Звягелем, дістає від отамана Оскілка нове призначення командувати фронтом під Звягелем. Коли отаман Оскілко, прапорщик воєнного часу, бувший народній учитель, малограмотний у військовій справі, не міг розбиратися в обставинах, то його начальник штабу отаман Аґапіїв (ґен.-майор ґен. штабу б. російської армії), людина талановита, з великим досвідом, не міг не знати, при яких обставинах здано ворогові Коростень. Які взаємовідношення існували поміж цими двома особами і командиром 9 корпуса, для мене було незрозуміле. Підчас провадження боротьби частинами 17 дивізії в напрямку Коростень - Київ, от. Аґапіїв, в своїх директивах, рішуче вимагав посовуватися вперед, проте абсолютно був пасивним, коли 17 дивізія, під натиском сильнішого ворога, під загрозою обходу наших флянків, провадячи тяжкі бої, відходила назад. Всі мої заходи, прохання й вимоги про надіслання свіжих частин залишалися навіть без відповіди. Нарешті, напередодні залишення Коростеня, я просив штаб Північної ґрупи наказати командирові 9 корпуса вивантажити з ешалонів Чортомлицький кінний полк і 55 полк Народнього Визволення і передати на фронт в моє розпорядження. Тоді я твердо зазначав, що коли моє прохання не буде уважено, то ворог захопить Коростень. Можна було думати, що штаб Північної ґрупи мав якісь незнані мені вищі міркування щодо Коростенського вузла і що захоплення його ворогом не могло зле відбитися на загальному положенню Північної ґрупи, але 13 квітня, себто на другий день по залишенню Коростеня, 19 дивізія отамана Добрянського дістала бойове завдання знов захопити Коростень. Однак з цього нічого вже не вийшло. Із при-

ватної розмови моєї з начальником штабу 19 дивізії виникає, що 13 квітня ранком 19 дивізію скеровано на Коростень, мабуть для підсилення 17 дивізії або в „розпорядження" командира 9 корпусу, але я нічого в той час про це не знав. Ця дивізія, зі слів того ж начальника штабу, спізнилася на цілі дві доби, бо отаман Добрянський брав шлюб.

Покладене на мене завдання знищити в Звягелю „анархію" було несподіванкою і вивело мене з дивізією з мого невиразного становища, в якому я опинився, бо відступаючи від Коростеня, я, хоч і завідомив штаб Північної ґрупи про все докладно, але не будучи поінформованим про те, що діється на інших фронтах ґрупи та де саме ці фронти, сам не знав, куди ж врешті я маю вдатися з дивізією, яка наразі відпочивала в ешалонах.

Прибувши з двома полками, артилерією і бронепотягами до Звягеля і зайнявши двірець, я більш-менш зорієнтувався, хто саме в місті робить анархію, після того, як на двірці було заарештовано вояків, що належали до комендантської сотні штабу корпуса та цивільний большевицький елемент. Оточивши місто заставами від Франківського полку, я Звягельським полком з кінною сотнею зайняв саме місто. Продовж першої доби було виловлено в місті понад 200 осіб ріжної наволочі зі зброєю в руках, поміж якими були й вояки, а навіть молодший старшина комендантської сотні штабу корпусу. Цю сотню надіслав до Звягеля начальник штабу корпуса підполковник Товмачів „для наведення порядку". Гадаю, що коментарі до цеї справи зайві. Коли я зі штабовим апаратом на другий день прийшов до міста, то, так би мовити, обличча його не носило характеру анархічного і я переконався, що лише купка місцевих большевиків, до яких прилучилася чернь, тероризувала місто. Рішучими заходами за кілька днів наведено в місті порядок і життя увійшло в норму.

Коли устализся під Звягелем фронт, на чолі якого знову став штаб 9 корпусу, мене дивувало, чому штаб Північної ґрупи орієнтувався на командира 9 корпусу, іґноруючи мене і мої попередні доповіді, в яких я перестерігав отамана Оскілка та його штаб, ще будучи під Коростенем, що з передачею керування фронтом в руки штабу 9 корпуса, вся справа буде провалена. Для мене було це загадкою. Коростенська ґрупа борючись на два фронти — Коростень - Мозир і Коростень - Київ, — понесла великі втрати, а віддала Коростень ворогові лише завдяки злочинній недбайливости штабу 9 корпуса. Це знали всі, до останнього козака включно, знав отаман Оскілко і його штаб. Командирові Наливайківського полку Сумчукові отаман Оскілко катеґорично заборонив знищити штаб 9 корпусу, про що й повідомив мене таємним листом.

Коли в Звягелю вже був повний спокій і порядок і коли я просив отамана Оскілка дати мені дозвіл вивести частини дивізії з міста на позиції, а для несення залогової служби залишити один курінь, то отаман Оскілко навіть нічого не відповів мені.

19 квітня, в Страсний Четвер, ворог намірявся з наскоку захопити Звягель і лише випадково напоровся на застави Франківського полку і його спільними силами відігнали. Цей випадок уже свідчив, що фронт

не міцний, не орґанізований і я змушений був приступити до евакуації міста і про це знову попередив штаб Північної ґрупи.

Завдяки подіям 19 квітня місцеві большевики знов проявили свою діяльність у місті і я вжив заходів до їх виловлення. Наслідки були позитивні.

21 квітня ввечері я був у штабі корпусу, особисто говорив з командиром корпусу, і від нього отримав інформації і запевнення, що на фронті все надзвичай добре, що небезпеки ніякої нема. А через дві години ворог відкрив гарматній огонь по місту. Ще через годину штаб корпусу на чолі з командиром здезертував, залишивши без керування фронт, який також залишив позиції і в повнім безпорядку відходив в ріжних напрямках.

Як виправдувався штаб Північної ґрупи в своїм поступованні перед Ставкою Головного Отамана? Для кого було вигідно творити безлад і з якою метою?!

Бойові чини 17 дивізії під Звягелем.

22 квітня, до наступу ночі, кінна розвідка доходила до самого двірця;*) ворога не знайшла. Зорґанізовано пішу розвідку, переважно з охотників, під керуванням старшин. Розвідчики мали дістатися в саме місто і викрити місце знаходження ворога та його сили, а також підшукати і ввійти в згоду з певними особами з місцевих мешканців, щоби через них за відповідну грошову винагороду здобувати відомости про ворога. Дивізійна К.-Р. знала такі особи в Звягелю. Кінна розвідка продовжувала свою працю.

23 квітня під ранок прийшло листовне звідомлення від сотника Ахтаніо, що в Звягелю провадиться бій. А ще через годину вступило нове звідомлення , що ворог оточує місто з півночі і з півдня великими силами та що наша піша розвідка відступає. Після теплої весняної погоди несподівано наступив холод і зачав падати сніг і дощ. Для підтриму енерґії вояків, видав я, як і раніш це робив, розпорядження давати три рази на добу гарячу мясну страву. В похідних кухнях повинен бути чай чи кава, коням фураж до схочу. **)

Від пішої розвідки я довідався, що продовж дня 22 квітня ворог провадив розвідку коло Звягеля, але в саме місто не входив. Місцеві большевики теж не виступали. Місто було без охорони, але порядок був повний. Коли дозорні (розвідка) вступили до міста, то населення дуже просило, щоб наше військо вернулося назад, бо большевицькі війська відійшли в невідомому напрямі. Розвідчики повірили, пройшли через ціле місто і вийшли на східню околицю, де спіткнулися о ворожу розвідку, з якою й вступили в бій, загубивши трьох козаків тяжко раненими. Підчас бою большевицька розвідка, будучи підсиленою, витіснила нашу розвідку з міста.

23 квітня ворог уміцняв місто з заходу, притягнувши місцеве населення копати шанці як для піхоти, так і для артилерії. В ніч з 23 на

---

*) Двірець у Звягелю на західній окраїні міста.

**) З досвіду Великої війни ще знав, що від вояків можна було вимагати максімум енерґії при доброму харчуванню. Вояцтво це оцінювало і старалося.

24 три звягельські мешканці (наші платні розвідчики) дали певні відомости про те, де саме знаходяться батареї ворога і його піхота. Батареї стояли в тисячу кроках від західньої околиці міста по обидвох боках шоси, що вела на Корець. Піхотні шанці теж були по обидвох боках шоси, приблизно на верству від гарматної позиції. В самому місті і на двірці багато війська.

Наше розміщення на позиції було таке: Звягельський полк на південь від шоси до с. Ярунь включно; Франківський полк на північ від шоси до кольонії Маріянин включно; Наливайківський полк в резерві біля села Груда, там же оперативний штаб. Артилерія на лівому боці річки Церем. Дві полеві батареї і гавбічна батарея на відтинку Звягельського полку, решта батарей на відтинку Франківського полку. Технічний курінь добре оборудовав містки для того, щоб артилерія могла переїзжати на правий беріг річки, не конечно через шосейний міст.

24 квітня ранком (погода була дуже погана й холодна) наші розвідчики провадили перестрілку з ворожою розвідкою. Наша кіннота провадила розвідку на крилах.*) В цьому часі отримав я писемне звідомлення від начальника дивізійної польової варти, що командир корпусу зі штабом перебуває в Корцю і розмістився в салях стародавнього замку. В тому ж місті збирається й 18 дивізія.

У мене склалося таке враження, що 17 дивізією ніхто не цікавиться та її залишено саму на себе, тому я мріяв відірватися від опіки корпусу, бо він був для мене страшніший від ворога.

О год. 10 піша розвідка, а трохи пізніше і кінна, сповістили, що ворожа розвідка, підсилена рідкими лавами, посувається вперед, насідаючи на нашу розвідку. Командир Звягельського полку дістав тоді наказ підсилити розвідчиків і прогнати ворога.

Ґенерал Годлєвський просив дозволу знищити ворожі батареї, яких з обсерваційного пункту дуже добре було видно. Я погодився і запропонував обстріляти рівнож позиції піхоти та двірець. Для цього переведено на правому відтинку фронту всі три батареї на правий беріг річки Церем. Біля 12 год. ці батареї відкрили гураґанний огонь. Стрільба була подібна своєю чудовою технікою до гри на роялі. Я особисто був на обсерваційному пункті у с. Яруні і бачив страшенну картину знищення від наших влучень. Ворог встиг зробити тільки пару стрілів і почав розбігатися. Маси піхоти потягнулися в напрямі на місто. Прошу ґенерала Годлєвського дати дистанцію батареям лівого відтинку, щоб відкрили вогонь. Ґенерал Годлевський телефонічно видав розпорядження, і батареї відразу ж відкривають огонь. На околицях міста розпочався в деяких місцях пожар. Гарматний огонь тривав з перервами біля години. В той час пішов добрий дощ, який став перешкодою для обсервації. Ворожа розвідка повернула назад. Ґенерал Годлевський був переконаний, що добру половину ворожої артилерії знищив огонь і що піхота його мала великі втрати. Настрій в полках дивізії був бойовий, чекали наказу про наступ. Обїзжаючи частини дивізії, я попереджував, що незабаром настане хвилина, коли ми кинемося на ворога і будемо його

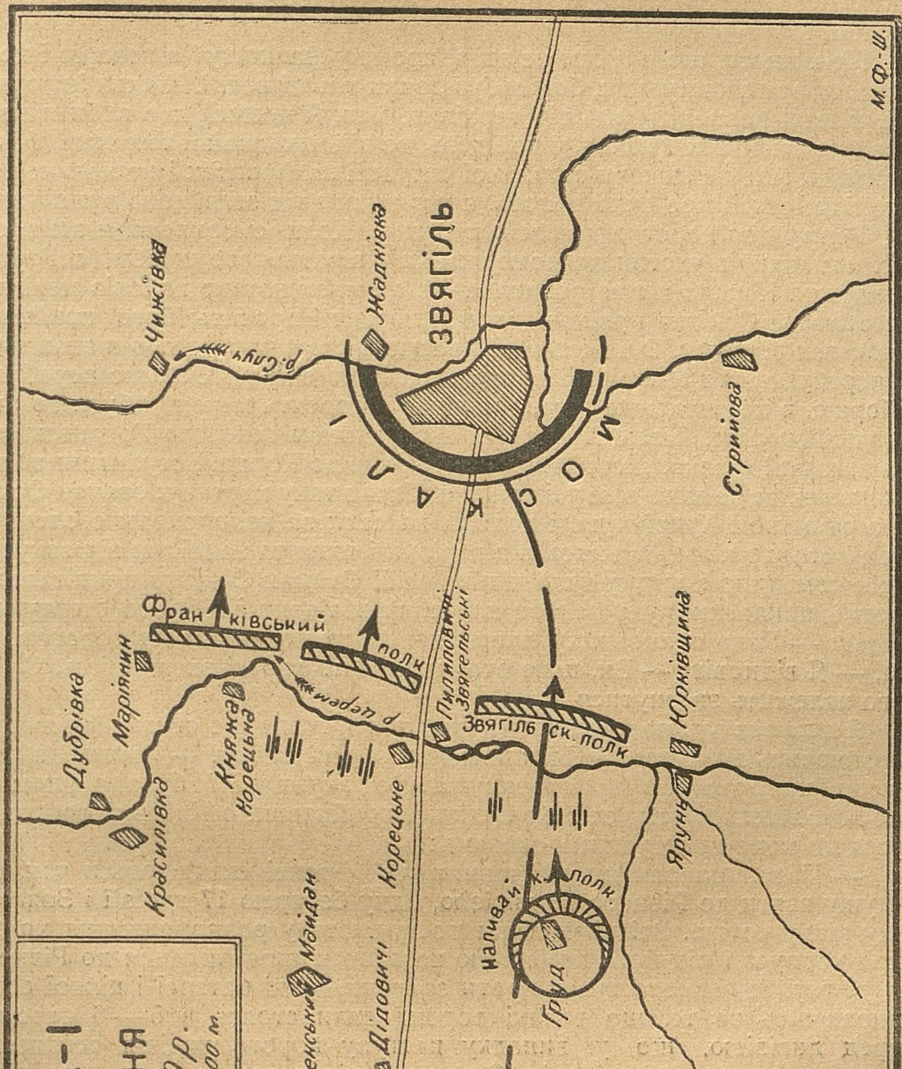
*) Запорожська кінна сотня відійшла з 18 дивізією й до мене не повернулася.

Ґенерального Штабу ґенерал - полковник МИКОЛА ЮНАКІВ.
Начальник Штабу Головного Отамана зєднаних українських армій. Помер 1 серпня 1931 р. на еміґрації в Тарнові.

Ґенерал - хорунжий інженір ОЛЕКСА АЛМАЗІВ.
Командир окремої гірної батареї Гайдамацького Коша Слобідської України. Командир окремого кінно - гірного артилерійського дивізіону. Помер 13 грудня 1936 р. на еміґрації в Луцьку на Волині.

СХЕМА-І
ПОЛОЖЕННЯ
24 Квітня 1919 р.
Поділка 1:200.000 м.
М. Ф.-Ш.
Звягіль
Жадківка
Чижівка
р. Случ
Москалі
Стрийова
Франківський полк
Маріянин
Дубрівка
Красилівка
Княжа Корецька
р. Церем
Пилиповичі Звягельські
Звягільськ. полк
Юрківщина
Яруни
Корецьке
Кропивенський Майдан
Дідовичі
Наливайк. полк
Груд
Тозир

гнати поза межі Батьківщини. Війська відповідали словами: „Слава Україні!”

Признаюся, що я й сам не знав, про яку „хвилину” я говорю і коли саме вона має наступити, бож я був „один у полі воїн”. Ніяких інформацій, ніяких розпоряджень від верхів не мав. Я певний, що якби я вирішив був захопити Звягель у той день, то війська дивізії виконали б моє завдання. Але не знаючи загальної ситуації на фронтах і не маючи певних відомостей про сили ворога, я утримався від згаданого рішення.

Решту дня ворог тримався пасивно. Коли смерклося, я запросив всіх командирів частин до помешкання оперативного штабу (с. Груда) на нараду. Нарада ще не розпочалася, як мій адютант доповів мені, що від отамана Оскілка приїхав автом адютант і просить його прийняти. Я наказав просити. В помешкання вступив старшина, якого я знав з часу перебування в Рівному, і доповів мені, що отаман Оскілко перебуває в Корцю, в помешканню штаба корпусу і просить мене прибути до нього якнайскорше. Я залишив своїм заступником ґенерала Годлевського, дав загальні вказівки щодо наради і відїхав до Корця. Вступивши до помешкання, де на мене вже чекали, я побачив таку картину: отаман Оскілко з отаманом Купрійчуком ходили по салі; за непокритим столом, на якому стояло кілька пляшок від горілки і пива та недоїдки від закусок, сидів командир корпусу і ще кілька осіб. Отаман Оскілко привітався зі мною і, поклавши руку на моє плече, фаміліярно і ніби то жартуючи, сказав: — Пане полковнику, ваша слава меркне, ви здаєте ворогові міста. — Я відповів: — Ви, пане отамане, не по адресі звертаєтесь. Он до кого належить звернутися.

Я показав рукою в бік командира корпусу, на що останній відповів, звертаючись до мене: — Плюнь на нього, пий водку! — і налив шклянку горілки, до якої я не доторкнувся. Вся „кумпанія” була підхмелена і досить весела. Потім отаман Оскілко, прийнявши офіційний тон, звернувся до мене з наступними словами:

— Пане полковнику, обставини на фронті складаються так, що я мушу взяти до Рівного 18 дивізію, одну батарею 17 дивізії і Звягельську кінну сотню. Всі ці частини поступають у розпорядження командира корпуса і під його командою негайно відправляються до Рівного.

Я гаряче запротестував проти забрання мені батареї і кінної сотні, опираючись на те, що великі ворожі сили стоять в 5 — 6 верствах перед дивізією, що у випадку наступу ворога дивізія остається в тяжкому положенню і т. ін. Отаман Оскілко твердив своє, що кінну сотню він має передати своєму помішникові отаманові Падалці, якому тяжко приходиться переводити мобілізацію, не маючи під руками військової сили. Замісць кінної сотні обіцяв завтра же надіслати в моє розпорядження 27 кінний Чортомлицький полк — 600 — 700 шабель при багатьох кулеметах, а батарею поверне в близчому майбутньому. Що ж до наступу ворога, то вразі б його сили переважали, то треба мати на увазі, що в нашому запіллю є річка Горинь. Інакше кажучи, що треба відступати на Горинь. Через кілька хвилин отаман Оскілко підписав поданий йому старшиною припис на моє імя про передачу в розпорядження командира корпусу 9 батареї і кінної сотні. Отримавши припис і не будучи більше потрібний отаманові Оскілкові,

я відїхав до дивізії. В штабі я ще застав командирів частин, яких ознайомив зі змістом моєї розмови з отаманом Оскілком. Щодо дальшої бойової чинности дивізії, то ми вирішили міцно обороняти зайняту позицію і при першій же можливости переходити в наступ.

З розмови з отаманом Оскілком і з всього того, що мені довелося бачити в помешканні штабу корпуса, в мене залишилося надзвичай неприємне враження. Тільки тепер я зрозумів, що поміж отаманом Оскілком і його штабом з одного боку та командиром 9 корпусу і отаманом Купрійчуком з другого існує якась солідарність.

Прийшлося виконати припис щодо відправки в розпорядження командира корпусу 9 батареї і кінної сотні. Штабову кінну півсотню, яку мені було потрібно все мати під руками, прийшлося кинути на фронт до прибуття Чортомлицького полку.

25 квітня ранком командир корпусу зі своїми частинами вирушив на Рівне. Я отримав рапорт командира Франківського полку полковника Костика про те, що він тяжко хорий на екзему і просить дозволу відїхати на пару днів до Рівного для лікування у спеціяліста лікаря. Наказав дивізійному лікареві Антелава (ґрузин) оглянути полковника Костика і подати мені свої висновки. Того ж дня лікар Антелава доповів мені особисто, що обєктивних виразів хороби (екземи) у Костика він не знайшов, але нервова система у нього дуже розстроєна і його слід відпустити на три - чотирі дні для відпочинку. Я погодився з лікарем і дав полковникові Костикові відпустку на чотирі дні і він відїхав до Рівного. В керування полком вступив його заступник полковник Сподаренко.

Дня 25 квітня ворог тримався пасивно, обмежившись лише близькою пішою розвідкою. Мабуть надзвичай погана погода була перешкодою до активних чинів.

25 квітня о годині 17 зі штабу Північної ґрупи приїхали до мене на мотоциклях двоє посланців (старшина і козак) і передали пакет за ляковими печатками і з написом „цілком таємно". Коперта підлягала поверненню з моєю розпискою. Відкривши пакет, я дістав із нього диспозицію для бою, призначеного на 26 квітня. В згаданій диспозиції було зазначено: „26 квітня на 17 дивізію і військову ґрупу отамана Гусаренка *) покладається бойове завдання оволодіти Новоград-Волинським (Звягель), розбивши ворожу ґрупу і відкинувши її на схід. Ґрупа отамана Гусаренка знаходиться в районі Великі й Малі Правутини, що на південний захід від Звягеля. Передова частина ґрупи займає село Жолобне. Ґрупа отамана Гусаренка має атакувати ворога з півдня, вашій дивізії вести наступ з заходу. Ввійдіть в тісний звязок і порозуміння з отаманом Гусаренком обовязково сьогодні. 27 кінний

---

*) Отамана Гусаренка я добре знав ще з 1917 р. з часів українізації на терно пільському фронті, коли сформувалася 4 Січова Запоріжська дивізія, в керування якою вступив я замісць ґенерала Осецького. Отамана Гусаренка було тоді обрано командиром 13 Київського полку. 24 грудня 1917 р. він самочинно залишив з полком позицію і зник в невідомому напрямі. Досить високого росту, рябий, з підсліпуватими неприємними очима, не вимовляючий звука „р", прапорщик, страшенний демаґоґ і нахаба, бувший народній учитель.

Чортомлицький полк вже надіслано в ваше розпорядження і він має прибути сьогодні. Підписали: Оскілко. Аґапіїв."

Я надіслав до Гусаренка вершників, — двох старшин і 8 козаків, зі службовим папером, в якому дуже лагідно просив отамана поінформувати мене: 1) чи отримав він бойове завдання від штабу Північної ґрупи; 2) в якій годині 26 квітня його ґрупа розпічне наступ; 3) з огляду на те, що штаб Північної ґрупи не побажав обєднати керування військами, що мають наступати на Звягель, в одніх руках, я зазначив отаманові Гусаренкові, що готовий йому підлягати, бо цього вимагає справа і від цього буде залежати наш успіх. Поза тим, що я писав, я ще дав належні інструкції старшинам. Один із старшин з 2—3 козаками мав повернутися і привезти мені відповідь від отамана Гусаренка. В очікуванню відповіди я видав наперед загальне розпорядження дивізії щодо майбутнього наступу на Звягель. Вже почало смеркатися, як в супроводі старшини мого штабу до мене вступив незнайомий мені старшина з козаком. Обидва були мокрі, як з води вийняті, бо лив великий дощ. Незнайомий старшина дуже гарно стукнув закаблуками і відрапортував мені, що прибув з полком в моє розпорядження.

— З яким полком прибули? — запитую.

— З 27 кінним Чортомлицьким.

— Ви командир?

— Так.

— А де командир Падалка? *)

— Зник невідомо куди.

— Скілько у вашому полку шабель і кулеметів?

— Дві шаблі і ні одного кулемета, — відповідає командир.

Подумавши, що він не зрозумів мого запитання, я вдруге запитав його. Відповідь була та сама.

— Що за чорт! — подумав я. — Розповідайте докладно, хто ви є і де полк?

Старшина почав свою доповідь, з якої я почув, що він бувший кадровий старшина ляйб - ґвардії Литовського полку (б. російської армії), син поміщика і ґенерала з України, душею кіннотчик, служить в українській армії з 1917 р. Коли штаб Північної ґрупи довідався, що бувший командир полку Падалка щось натворив і зник, то замісць Падалки призначив його командиром полку. Отримавши наказ від штабу ґрупи вирушити з полком в моє розпорядження, він ознайомив полк з отриманим завданням і вирушив похідним порядком на позицію. Йдучи на чолі полку, він не помітив спочатку, що полк почав розбігатися, і нарешті коли зупинився для відпочинку, то був здивований, що від полку залишилося з десяток вояків. На позицію прибув з двома вояками.

В часі отаманії і повної розперезаности подібне явище не було дивом. В даному разі ходило про те, що я залишився без кінноти.

---

*) Бувшого командира 27 кінного Чортомлицького полку я добре знав із Рівного з часів формування 17 дивізії. Це бувший підстаршина кінного полку російської армії.

Я був переконаний, що десь в якомусь куточку Падалка збере свій полк і буде гарцювати в запіллю, наводячи „порядок” серед мирного населення. Я залишив „командира полку” з двома козаками при штабі для ночівлі, гостро наказав йому про випадок з полком нікому не розповідати, а ранком 26 квітня він мав взяти від мене пакет для Отамана Оскілка і повернутися до Рівного.

Пізно вночі повернулися до штабу від отамана Гусаренка всі посланці і доповіли, що один із старшин насилу добився, щоб особисто передати пакет отаманові Гусаренкові. Зграя його персональної охорони, озброєної до зубів, не хотіла його допустити до „високої особи отамана”. Добившись врешті вислухання, він передав пакет, витягнувся в струнку і завмер чекаючи, доки отаман не прочитає. По прочитанню отаман з квасною міною на лиці промовив: — Я сам добре знаю, що мені робити; поїзжайте назад!

Коли ж старшина силкувався доповісти, що він має надіслати своєму командирові дивізії відповідь від отамана, а сам з парою козаків залишитися для звязку, то отаман нічого не відповів, а лише знаком руки показав своїм яничарам, щоб вони вивели з помешкання „настирливого і невихованого старшину”.

Майже цілий день лив дощ і старшини просили підручних отамана дозволити їм відпочити. Відповідь була погрожуюча і вони змушені були в глупу ніч відїхати назад.

Обставини складалися не на мою користь, але треба було шукати найкращого виходу; апелювати до штабу Північної ґрупи було недоцільно та й часу залишилося мало. Ранком 26 квітня погода почала прояснюватися, показалося сонце, але північний вітер був досить холодний. Я виїхав з оперативним штабом і частиною особистого конвою до села Корецького, де в резерві знаходився Наливайківський полк, і зібрав командирів частин. Обережно поінформував їх, що Чортомлицький кінний полк мабуть не прибуде; щодо ґрупи отамана Гусаренка — то мається певний звязок, але напевно незнати, коли саме ця ґрупа розпічне акції. У всякому разі, буде чути гарматну стрільбу з боку ґрупи Гусаренка. Якби отаман Гусаренко розраховував на те, що ми маємо перші відкрити гарматний огонь, то ми це зробимо, ходить лише про те, в якій годині розпочати. Вирішено було всі батареї перевести на правий беріг річки, поставити на позиції по обидвох боках шоси і одночасно відкрити вогонь по ворожих батареях, двірцю і по піхотних позиціях. Звягельський і Наливайківський полки мали атакувати Звягель з фронту; Франківський полк — уступом і попереду лівого крила, щоб охопити Звягель з північно-західнього боку. В резерві — технічний курінь і штабова півсотня. Вони мали йти за Звягельським полком. Оперативний штаб — при резерві. Артилерія мала відкрити вогонь, як тільки займе позицію. Настрій війська був чудовий; всім хотілося якнайскорше бути в Звягелю.

Ворог не проявляв жадної активности. Минула вже 9 година, а з боку ґрупи отамана Гусаренка гарматних стрілів щось не чути. О 9 год. 30 хв. загреміли наші гармати, полки рушили вперед. Через кілька хвилин ворожа артилерія відкрила сильний огонь; гарматні стрільна падали по той бік річки, де передтим стояли наші батареї.

Мабуть ворог мав відомости про те, де стояли вони до переїзду на нові позиції. Вогонь ворожих батарей то замовкав, то знов розпочинався. Ворожі шрапнелі почали розриватися над нашими лавами. Стріляла по нашій піхоті ворожа батарея десь добре схована в північній околиці міста. Почали вибувати забиті й ранені. Надсилаю вершника до ґенерала Годлевського з проханням примусити замовчати ворожі гармати, що стріляють по наступаючим лавам. Але не встиг вершник доїхати, як гавбічна батарея почала довбити ворожі гармати, які скоро й замовкли. Ворог відкрив мушкетний і кулеметний огонь з далеких дистанцій. Наша артилерія зосередила гураґанний огонь по піхотних позиціях ворога. Попадання наших стрілен було видно, як на долоні. Франківський полк, який просувався цілий час скрито від ворога перелісками, виходить майже в тил ворогові і відкриває убійчий мушкетний і кулеметний огонь. Завязався впертий бій. Ворог кидає свої резерви на Франківців, але розпорошені зосередженим огнем нашої артилерії резерви тікають до міста. З фронту Звягельці і Наливайківці, випереджуючи одні других, посуваються під прикриттям артилерії і кулеметів. Біля 13 години по нашому правому крилу з півдня, з боку старого залізничного насипу ворог відкрив страшенний мушкетний і кулеметний огонь. На моїх очах упав забитий командир Звягельського полку, почали падати забиті й ранені вояки, забито мого коня і забито та поранено кілька коней у козаків мого конвою. Перебуваючий в резерві технічний курінь, розсипаний в лаву, відкрив огонь по насипу; кинено туди дві сотні Звягельців.З кількости стрілів, що неслися зза насипу, можна було думати, що ворог мав тут значні сили. Наша артилерія поспішила на поміч і відкрила по насипу вогонь. Момент був страшний. До Звягеля залишилося біля верстви. Якби зі сторони ґрупи отамана Гусаренка було чути стрільбу, то можна було б припустити, що ворог, відкинувши цю ґрупу, обрушився на наше праве крило, але до 13 год. не було чути ніодного стрілу з цього напрямку. Наказую командуючому Звягельським полком залишити один курінь в лаві в попередньому напрямку, під прикриттям цього куріня решту повернути на південь, вийти на лінію двох своїх сотень, що вже ведуть бій з ворогом, що займає насип, і атакувати його. З боку Франківців чути крики „Слава!" і сильну стрільбу. Наливайківці зупинилися і ведуть бій з ворогом. Прискакав на білому коні Сумчук і питає:

— Ще це Гусаренко стріляє по нас?

Я наказав йому тримати тісний звязок справа і зліва, продовжувати бити ворога, а коли я ліквідую того ворога, що сидить за насипом, то будемо йти далі на Звягель.

— Поінформуйте командира Франківського полку, але не вносіть паніки, — сказав йому наостанку.

Під прикриттям сильного вогню нашої артилерії славетні Звягельці і технічники рушили в напрямі насипу, до якого було ще біля 1000 кроків. Ворог широким фронтом відкрив огонь сальвами та з кулеметів. Посуватися далі прийшлося невеликими ґрупками. Втрати забитими і пораненими зокрема серед старшин були дуже великі. Було очевидним, що взяти насип не вдасться. Сили ворога були великі і хо-

ча б рештка наших сил і досягнула насипу, то її знищили б ворожі багнети. Тільки завдяки вогню нашої артилерії вдалося вивести з бою частини і винести ранених. Забиті лишилися на полі бою.

О 16 годині я видав розпорядження відходити з боєм на старі позиції. Під заслонним огнем нашої артилерії полки розпочали відворот, поносячи великі втрати. Небувала до цього часу в бойовому життю дивізії трагедія закінчилася з наступом ночі. Дивізія перейшла на лівий беріг річки Церем, на тилову позицію, і виставила сторожеву охорону. Кожний полк сформував літучки з ліхтарями і підводами і під прикриттям бойових лав вони висунулися наперед для підібрання забитих і ранених вояків і зброї. Мій духовий настрій був невимовно тяжкий. Я був пригнічений. Що могло трапитися? Де ґрупа Гусаренка? Що це за поступовання штабу Північної ґрупи?

Склав делеґацію під головуванням начальника штаба ґенштабу сотника Гуртовенка (по два козаки і одному старшині від частин дивізії) і надіслав на позиченому авті*) до Рівного до штабу ґрупи для вияснення справи по змісту диспозиції штабу Північної ґрупи на 26 квітня. Вдосвіта 27 квітня делеґація відїхала.

Від частин дивізії надійшли до штабу відомости про понесені втрати в бою 26 квітня. Втрати були надзвичай великі. Найменше — в гарматній бриґаді і Наливайківському полку.

О 8 годині ранку розпочав я обїзд частин дивізії. В короткій промові дякував вояцтву за вчорашній бій. Гучне „Слава Україні, слава!" було відповіддю.

— Помстіться ж, коли ворог буде наступати, — звертаюся я до вояків.

— Накажете, пане полковнику, будемо наступати. — Отакий могутній моральний дух був у військах дивізії.

З огляду на те, що ворог обмежувався лише розвідкою, я міг бути на похороні забитих вояків. На похорон прибули делеґації від частин дивізії. Підчас жалібного співу „Вічна память" із 8 гармат дано салют бойовими стрільнами в сторону ворога.

О 14 год. повернулася з Рівного до штабу делеґація; її отаман Оскілко таки приняв. За інформаціями штабу Північної ґрупи справа представлялася так: До ґрупи військ отамана Гусаренка завітав ранком 26 квітня Головний Отаман. Отаман Гусаренко зробив доповідь, що військо ґрупи дуже стомлене і просив дозволу Головного Отамана відвести ґрупу в запілля верстов на 20 для відпочинку і поповнення. Гусаренко ні одним словом не згадав про те, що має бойову диспозицію штабу Північної ґрупи про наступ на Звягель того самого дня. Мабуть, не маючи інформацій про становище на даному відтинку фронту, Головний Отаман дав дозвіл і отаман Гусаренко повів свою ґрупу назад в той час, коли 17 дивізія рушила вперед в атаку на Звягель. Зрадника Гусаренка негайно усунули з посади і віддали під воєнно-польовий суд. Що ж до 27 кінного Чортомлицького полку, то про місце його перебу-

*) На східній околиці м. Корця була цукроварня польського маґната, що надзвичай сердечно ставився до нашого війська і в значній кількости безплатно відпускав для частин дивізії цукор. У цього власника цукроварні й позичили ми авто.

вання в штабі Північної ґрупи відомостей не було. Начальник штабу привіз наказ (листовний), де отаман Оскілко катеґорично наказував відтягнути 17 дивізію під Корець і боронити це місто постільки, поскільки буде можливо, у випадку ж наступу переважаючих сил ворога, відходити на головну позицію по річці Горинь.

Приватно сотник Гуртовенко поділився зі мною враженням від всього того, що йому довелося бачити в штабі ґрупи і в Рівному. Штаб ґрупи є перевантажений старшими військовими начальниками і цивільними особами; — їх скликається на якісь наради. Начальник К. Р. ґрупи Шапула проявляє максімум енерґії в праці по свойому фаху. В Рівному багато військових частин, положення дуже напружене, ніби чогось очікується. Сотник Гуртовенко дістав наказ не затримуватися й негайно повертатися до дивізії з усією делеґацією. Дехто з осіб на вищім службовім становищу іронічно запитували сотника Гуртовенка: — „Ну-ка, розскажіть, пане сотнику, як вам вчора товариші насипали?"

Вкінці сотник Гуртовенко висловив своє резюме в справі всього того, що він бачив: — Там, у запіллю, зовсім інший світ, догідне, веселе життя, особливо серед того вояцтва, яке не цікавиться політикою. Фронт нікого не цікавить, ніби-то він десь далеко, за тисячі верстов!

Я видав наказ по дивізії, в основу якого лягла вищеприведена відповідь штабу Північної ґрупи. Всі частини дивізії, до сотень і батарей включно, відчитали воякам і пояснили наказ.

Висновки. З відходом до Рівного штабу корпусу і частин 18 дивізії у мене розвязалися руки; бодай не приходилося думати, що в критичних випадках можна буде числити на якусь допомогу. Відібрання від дивізії одної батареї й кінної сотні я вважав за злочин зі сторони отамана Оскілка, бо ж командуючий Північним фронтом не міг не знати, що завтра прийдеться дивізії наступати на Звягель. Гадаю, що плян наступу в штабі фронту вже був готовий і не було тут жадної несподіванки.

Надсилаючи в моє розпорядження напередодні наступу 27 кінний Чортомлицький полк, штаб фронту був добре поінформований про моральне обличча командира полку Падалки. То як можна було до такого полку призначати нового командира, молодого старшину, та до того ж і некіннотчика. Завдяки такому необміркованому крокові полк розбігся. Видавши оперативний наказ про наступ на Звягель, штаб фронту, незнати з яких міркувань, зіґнорував важну справу обєднати в одних руках керування наступом двох самостійних бойових одиниць. Бажаючи виправити цю помилку, я особисто починив відповідні кроки, — написав отаманові Гусаренкові, що готовий йому підлягати. Отаман Гусаренко не тільки не погодився з моєю пропозицією, але ніединим словом не відповів мені, а навіть з погрозами відіслав назад моїх післанців. В своїм самодурстві і розперезаности отаманчики, нажаль, бувають послідовні і лише твердою грубою силою їх можна приборкати.

Гусаренко знав мене добре, рівнож як і я його, і чи не вжив він своєчасно перед штабом фронту заходів, щоб не підлягати мені. Така родилась у мене думка. Всетаки душа отамана Оскілка лежала більше

Ґенерал - хорунжий ВОЛОДИМИР ОЛЬШЕВСЬКИЙ.

Командир 19-го пішого Овруцького полку. Помішник командира 3-ої стр. Залізної дивізії. Командир 9-ої стр. бриґади. Помер 7. VII. 1933 р. на еміграції в Познані.

Архіепископ ЮАН ТЕОДОРОВИЧ.

Дивізійний священик Сірої дивізії. Священик штабу Правобережного фронту, штабу Холмської ґрупи та штабу Київської ґрупи. Тепер Архіепископ Української Автокефальної Православної Церкви в Америці і Канаді.

до „отаманчиків", ніж до „фахівців", хоч отаман Аґапіїв і не зносив взагалі „отаманії".

Не припускаючи навіть думки, що ґрупа Гусаренка не буде брати участи в наступі на Звягель 26 квітня, я видав належний оперативний наказ дивізії, в якому зазначив, що праворуч нас, від села Жолобне, наступає ґрупа отамана Гусаренка і обходить Звягель з півдня. Щоби дати спроможність ґрупі отамана Гусаренка висунутися наперед і націлитися на Звягель, я навмисне розпочав наступ пізніше на півтори-дві години, виславши трохи вчасніше Франківський полк для обходу й обхоплення правого крила ворога. Але несподівано зі сторони старого залізничного насипу, який тягнувся майже простопадло до нашого фронту, себто з того боку, де мала наступати ґрупа Гусаренка, ворог широким фронтом відкрив мушкетний і кулеметний огонь у флянок і тил нашого бойового порядку. Поворотом частини фронту і резервом я мав намір зліквідувати ворога. Понісши великі втрати, я не осягнув мети.

Залишилося загадкою: чому ворог не переслідував наші війська підчас відвороту? Відсутність кінноти далася в знаки. Будь у цей час при дивізії хоч та ж Звягельська кінна сотня, я би шляхом розвідки попередив несподіванку на нашому правому крилі, а можливо, що знав би й про відхід ґрупи Гусаренка. Тільки пізніше я зрозумів свою помилку. З початком бою 26 квітня я, не вважаючи на ніщо, повинний був встановити звязок з ґрупою Гусаренка, використавши для цеї мети частину кіннотчиків штабової півсотні. Відшукуючи ґрупу Гусаренка, кіннотчики виявили б відхід її в запілля і відкрили б того ворога, який займав залізничний насип. Але все передбачити не завжди можливо, а крім того, не міг я припустити зради Гусаренка. Отаман Гусаренко зробив тяжкий злочин, затаївши перед Головним Отаманом, що він має оперативне завдання штабу Північного фронту на 26 квітня.

Бій 26 квітня 1919 року 17 дивізії під моїм керуванням був лебединою піснею. Молоді полки і гарматна бриґада, безпосередньо після свого сформування, продовж двох місяців беззмінно, в люту зиму й холодну весну, по коліна в болоті провадили тяжку боротьбу з переважаючими силами ворога. Дивізія не мала жадного неуспіху. В силу бойових обставин дивізії приходилося провадити відворот на очах ворога, і навіть при таких умовах існувала міцна дисципліна і порядок. Частини суперничали поміж собою в бою і це увійшло в традицію. Починаючи від командирів частин, старшинський склад дивізії був на височині свого покликання, а значний відсоток втрат серед нього підчас боїв був доказом того. До складу дивізії входив Наливайківський полк, що в січні того таки року під Овручем, в сторожевій охороні, самочинно залишив своє місце і відійшов до Коростеня. Тепер цей полк під керуванням того самого командира був найліпшою бойовою і дисциплінованою військовою частиною. Я не думаю ставити собі в заслугу виховання й вимуштрування дивізії, бо в дійсности частини дивізії складалися не тільки з свіжовимуштрованих і вихованих вояків, але й з тих, що пройшли велику школу і досвід Великої війни. З мого боку треба було лише виказати максімум сили волі і енерґії, щоб зміцнити частини, відкинувши всякі сантименти, демаґоґію і т. п.

Психічне наставлення військової маси, як і поодинокого вояка відносно начальника є того роду, що вояк не терпить начальника зі слабою волею, лякливого в бою, який піддається впливові сильніших від нього волею, губить голову в ті критичні моменти, коли козацька маса покладає на нього всі надії. Суворий до крайности, але справедливий начальник все буде керувати не тільки тілом, але й душею свого підлеглого. Українські вояки в масі своїй є глибокі патріоти і почуття це треба уміло й обережно використовувати.

Події 27 квітня. 27 квітня над вечір ворог обстрілював наші позиції гарматним огнем, не заподіявши жадної шкоди. Ми провадили розвідку продовж цілого дня і мали відомости, що ворог тримається пасивно на позиціях під Звягелем. Прибув до дивізії автопанцирник, озброєний в автоматичну гарматку Ґочкіса і два кулемети. Командир його дуже чванився своїм „високим становищем" і в першу чергу заявив, що він підлягає Головному Отаманові. Прибув він на фронт на власне бажання і кожної хвилини може відїхати. У мене закралася думка, чи не можна було б „отаманчика" зсадити з панцирника і відпустити на всі чотирі вітри, а для керування панцирником призначити старшину гарматчика від дивізії. Щоб „отаманчик" не запідозрив мого наміру, я в лагідний спосіб попросив його ознайомити мене, ґенерала Годлевського і кількох старшин гарматчиків зі способами уживання панцирника. Отримавши згоду, я запросив згаданих осіб на „лекцію". Будова панцирника була дуже цікава. Гарматка містилася в башті, яка поверталася на 180^0. Башта і увесь панцирник мали броню, яку не могла пробити куля. Після ознайомлення я конфіденційно запитав ґенерала Годлевського, чи зможе наш старшина керувати панцирником, коли дійсного командира я усуну, бо він не вважає себе за підлеглого мені і може кожної хвилини зникнути з панцирником. Ґенерал Годлевський відповів, що гарматку цю він добре знає і за кілька годин може навчити дві-три зміни обслуги, але панцирник може рухатися лише по шосі, будувати ж для нього такі шляхи не прийдеться, а тому й великої вартости панцирник не має, та крім того, не має запасових набоїв, за якими мусить відїзджати в запілля. Постачання панцирника набоями, запасовими частинами, смаровим матеріялом і т. ін. не налагоджено. Згадані речі необхідно було возити в тягаровому авті. На підставі таких міркувань я вирішив використовувати панцирник у міру потреби.

В ніч з 27 на 28 квітня, на підставі наказу штабу Північного фронту, дивізія відійшла на Корець і зайняла позиції в пятьох-шістьох верствах на схід від міста, на висоті сіл: на південь від шоси с. Середня Деражня і на північ від шоси с. Сухаволя. Оперативний штаб розмістився в шкільнім будинку, на східній околиці міста. Ранком 28 квітня зголосився до мене командир Франківського полку полковник Костик, що повернув з „відпустки". Маленького зросту, сухенький шатен, при повній відсутности вусів і бороди, в окулярах, рухливий, підчас розмови з „начальством" тримав себе завжди принижено, але на цей раз був зовсім інакший, ніби „персона ґрата"; з першого слова заявив, що вступити в керування полком він не може, бо потребує кілька днів ще

відпочити. Високий тон і новий спосіб тримати себе були для мене незрозумілі і я відповів Костикові, що коли полк йому не під силу, то я звільню його негайно від цих обовязків і він може йти на всі чотирі вітри. Костик розплакався. Я залишив його під опікою присутнього підчас розмови начальника штабу сотника Гуртовенка і вийшов з помешкання. Всі в дивізії думали, що Костик є мій фаворит, — як мені сказав після цього випадку сотник Гуртовенко. Така опінія склалася з тої причини, що Костик служив у першому полку Сірої дивізії, яким я керував за часів Гетьманату, про що сам Костик охоче всім розповідав.

Начальник штабу, подаючи мені рапорт полковника Костика про прибуття і вступ у керування полком, сказав: „Пане полковнику, дайте цій гадині днів із два повештатися". Це мене вразило і я накинувся на сотника Гуртовенка за вираз „гадина". Сотник Гуртовенко з властивим йому гумором і відвертістю, перепрошуючи за нечемний вираз, знов підкреслив, що Костик є порядна гадина. Думаючи, що сотник Гуртовенко мав особистого характеру неприязнь до особи Костика, я не придав ніякого значіння цим словам.

Бойові події 28 квітня під Корцем.

Зранку 28 квітня наша розвідка, що була по той бік річки Церем, повідомила, що ворог широким фронтом дуже мляво посовується в напрямі річки, прикриваючись рідкими лавами. Наші застави, що їх було виставлено по лівому березі річки Церем, відкрили по ворожих лавах кулеметний і мушкетний огонь. Я вислав автопанцирник для підтримки наших застав. Досить було і цих сил, щоб затримати рух ворога. Панцирник зробив добре враження на наших вояків, коли відкрив огонь по ворогу, для якого це було прикрою несподіванкою, бо помітно було метушню на його боці. За півтори-дві години відкрила вогонь ворожа артилерія, обстрілюючи лівий беріг річки і шосу. Застави і панцирник поволі почали з боєм відходити. Під вечір ворог невеликими силами перейшов на лівий беріг р. Церем. Головні сили залишилися по той бік річки. Підсилені наші застави зупинилися на лінії с. Тозир, утримуючи дотик з передовими частинами ворога. Для охорони наших флянків я виставив кінні застави від штабової півсотні на північ від шоси біля села Каменка і на південь від тої ж шоси біля села Великий Правутин.

Події 28 квітня на фронті явно свідчили про те, що ворог має намір продовжувати наступ на Корець і далі на Рівне. Мене вже завідомили вчасніше, що штаб Північного фронту має дати ворогові ґенеральний бій на річці Горинь, куди я й мусив відходити, коли ворог буде натискати. Між іншим я зарядив начальникові штабу дивізії безпосередньо після отримання згаданого завідомлення зробити розвідку горинських позицій. Як і завжди сотник Гуртовенко дуже сумлінно поставився до даного йому завдання і повернувшись представив мені листовну доповідь. З неї виходило, що за часів Великої війни вздовж обидвох берегів Горині були шанці. Тепер всі вони порозвалювалися, а деінде хоч і залишилися рівчаки, то в них стоїть вода й рідке болото. В бік Рівного через Горинь є деревляний місток з прогнилим помостом

і досить було б одного-двох гарматних стрілен, щоб цей міст зіпсувати. Там, де річка завертає коліном біля сс. Микулин і Тучин теж були дерев'яні містки, але у військовому відношенню нічого не варті; такої ж вартости були містки і на південь від шоси.

Штаб Північного фронту, готовлячись розбити ворога на горинських позиціях, нічого не зробив, щоб там наші війська могли зустрінути ворога, який уже стояв у воріт Рівного.

В наслідок цього я о год. 21 дня 28 квітня надіслав до штабу Північної ґрупи листовну доповідь (через двох старшин штабу дивізії на мотоциклях). В ній я зясував докладно становище на фронті і просив у найскоршому часі надіслати в моє розпорядження Холмський полк, що перебував у Рівному, або якусь іншу боєздатну частину. Перекинути її на фронт можна було тягаровими автами, яких у Рівному можна було знайти сотки. Я запевняв, що коли штаб моє прохання уважить, то я впродовж найблизчих кількох днів займу Звягель. Просив також повернути батарею і Звягельську кінну сотню.

Післанці повернулися о год. 3 вночі і привезли посвідку в отриманню моєї доповіді і досить важкенький пакет за ляковою печаткою. Розірвавши пакет, я знайшов в ньому пів сотні примірників відомого оскілківського наказу-відозви до військ Північного фронту, в якому він оголошує себе головнокомандуючим українськими збройними силами. Післанці доповіли, що коли вони прибули до Рівного, то на вулиці їх затримали патрулі і відвели до штабу фронту, де вони попали до рук Шапули, начальника к.-р. штабу Північного фронту. Мій пакет їм відібрали і передали до канцелярії штабу, а до отримання зворотного пакета післанці знаходилися під доглядом озброєної варти. Після отримання пакета видали їм перепустку і наказали негайно відїхати до дивізії. Жадної відповіди на мою доповідь післанці не привезли.

О год. 6 ранку 29 квітня я скликав на нараду всіх командирів частин. Було зачитано надісланий наказ отамана Оскілка, потім я запропонував висловитися кожному по черзі, починаючи від молодшого. З огляду на те, що кожний з присутніх, ніби змовилися, відповідав: — „Як накажете, так і буде", — я катеґорично заявив, що ні в яку авантуру вмішуватися наміру не маю, надісланий наказ оголошувати теж не буду і навіть не прийму його до відома. Наказавши командирам частин нашу розмову тримати в таємниці, я порушив справу про становище на фронті дивізії. В моральному відношенню дивізія була боєздатна і могла боронити свої позиції до останнього, чисельно ж частини були дуже невеличкі. Особливо ж дивізія понесла великі втрати підчас останнього бою під Звягелем, де вибуло більше як 50% старшинського складу. За відсутністю доброго резерву і кінноти, дивізія не мала змоги маневрувати підчас бою тоді, як ворог розпоряджав великими силами і провадив глибокі обходи.

Цілком справедливе нарікання висловили командири частин на адресу штабу Північного фронту, що мав у свойому розпорядженню в Рівному вільні великі військові сили, але іґноруючи тяжке положення на фронті, тримав їх для реалізації своїх авантурничих намірів. Несучи тяжкі втрати, дивізія завдяки поступованню штабу Північного фронту мусила відходити, віддаючи ворогові политу кровю територію. Чи знає

Головний Отаман цілий траґізм положення на фронті 17 дивізії? — запитували командири.

Патріотичний настрій командирів частин дивізії і скарги на отамана Оскілка та його штаб були яскравою відповіддю на наказ-відозву „головнокомандуючого українськими збройними силами".

Підчас цієї наради держав себе дуже стримано полковник Костик. Мені здавалося, що він ще був під враженням останньої розмови зі мною.

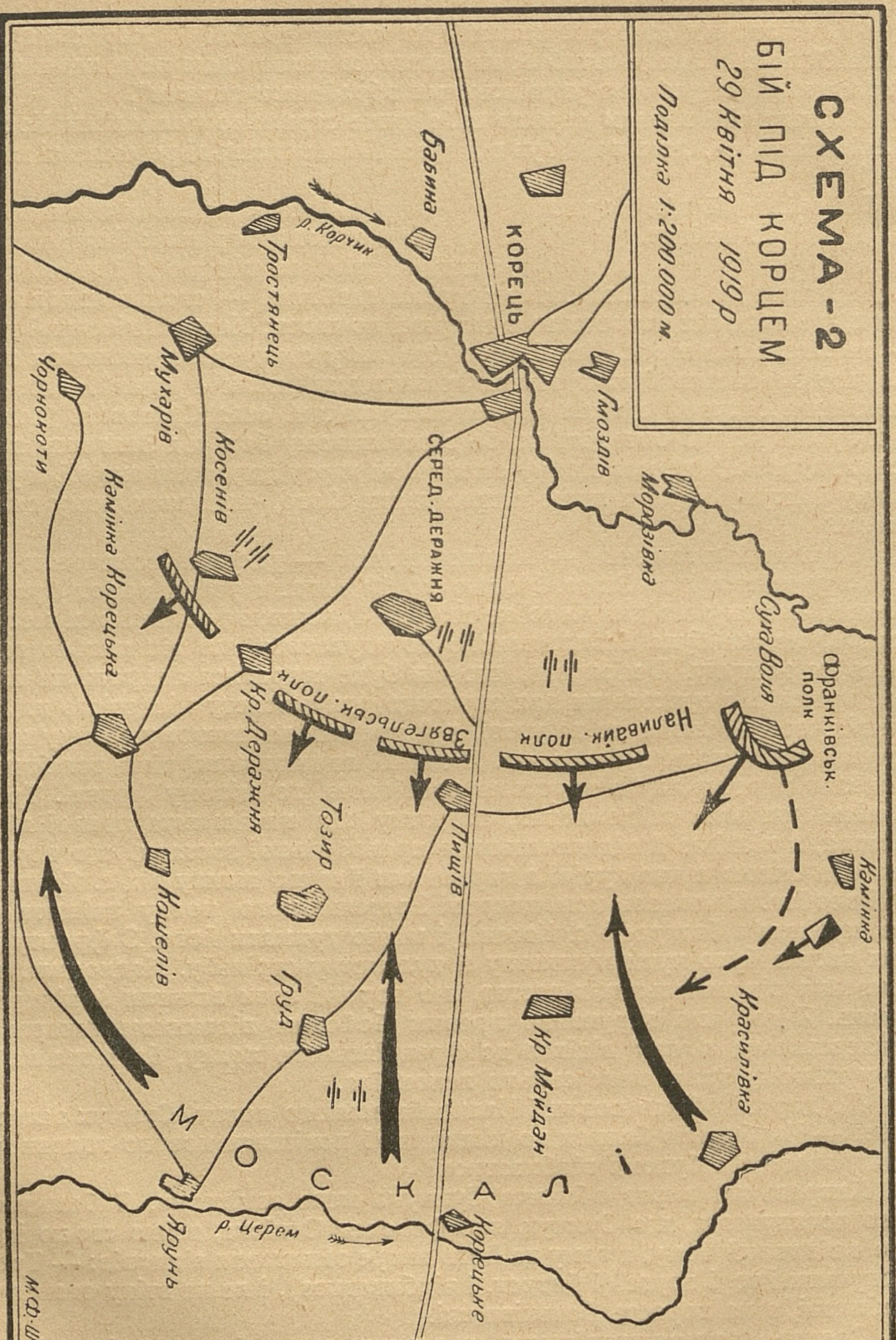
Бойові події під Корцем 29 квітня. Частини дивізії займали позицію під Корцем в такому порядку: Звягельський полк на південь від шоси і на схід від с. Деражня; дві польові батареї і одна гавбічна, — стояли вздовж дороги, що веде від цього села в напрямі до шоси; Наливайківський полк — на північ від шоси. Дві батареї стояли у стику двох польових шляхів, що сходилися біля хуторів. Франківський полк і одна батарея до вияснення ситуації стояли на західній околиці села Сухаволя. Технічний курінь не був боєздатним, бо в останньому бою під Звягелем поніс великі втрати. Я не мав заміру ставити на карту існування дивізії, а у випадку наступу ворога лише затримувати його, наносячи йому сильні удари.

Гарненька пташечка — автопанцирник — удосвіта самочинно відлетіла у напрямі на Рівне. Майже до 10 години ранку ворог був пасивний, навіть розвідка його не виявляла активности. Знаючи методи ворога, можна було безпомилково догадуватися, що він пильно готується до наступу. Я міркував, що він буде старатися вдарити на наше ліве крило, використавши для скритого руху лісисту місцевість на північ від шоси. Маючи це на увазі, я й тримав на нашому лівому крилі Франківський полк з батареєю. Після 11 години наші піші розвідчики завязали перестрілку з ворожою розвідкою на цілому фронті. Трохи пізніше прийшли звідомлення, спочатку від начальника правої пішої застави, а пізніше й від начальника правої кінної застави, що ворожа кольона силою в два курінi з гарматами йде по шляху від с. Ярунь на с. Жолобне. Я наказав командирові Звягельського полку зайняти одним курінем з батареєю с. Косенів і міцно тримати його. З фронту наших застав було чути мушкетну й кулеметну стрільбу. Надходили звідомлення від начальників застав, що ворожі лави залягли й відкрили вогонь. Я доручив керування правим бойовим відтинком ґенералові Годлевському, а сам відїхав до Франківського полку, бо тиша на лівому нашому крилі мене сильно непокоїла.

По дорозі обїхав позиції Наливайківського полку. Сумчук запитує мене: — Чи будемо битися до кінця, щоб потішити нового головнокомандуючого, чи будемо відбиватися?

Хитренький вираз обличча Сумчука мене зацікавив. Я безпомилково догадувався, що Сумчук, яко фаворит Оскілка, всією своєю істотою є відданий йому, а тому на його хитре запитання відповів: — Треба сполучити і те, і друге (і битися, і відбиватися), і не на втіху отаманові Оскілкові, а на користь Батьківщині.

Вояцтво, на моє привітання, як завжди, гучно й весело відповідало: „Слава Україні!"

СХЕМА-2
БІЙ ПІД КОРЦЕМ
29 Квітня 1919 р
Поділка 1:200.000 м.
Бабина
КОРЕЦЬ
р. Корчик
Тростянець
Мухарів
Чорноноти
Косенів
Гмоздів
Морозівка
СЕРЕД. ДЕРЖАННЯ
Камінна Корецьна
Кр. Держання
Звягельськ. полк
Наливайк. полк
Сухаволя
Франківськ. полк
Тозир
Пищів
Кошелів
Груд
Камінна
Красилівка
Кр Майдан
М О С К А Л І
Ярунь
р. Церем
Корецьне
М.Ф.Ш.

Побачився з командиром гарматного дивізіону полковником Супруненком, який вже був „під парами", а тому настрій мав дуже бойовий. Однак у нього завжди все було в порядку, а його підлеглі любили його. Командира Франківського полку полковника Костика при полку не застав, а його заступник доповів мені, що командир відїхав верхи на якусь годину до Корця і має скоро повернутися. Полк вислав широку розвідку вперед та підтримував тісний звязок з кінною заставою. Батарея стояла на позиції, маючи добрий обсерваційний пункт.

Розгорався бій на відтинку Звягельського полку; гармати стріляли з обидвох сторін. Коли б ворог схотів двома баталіонами, які йшли від с. Ярунь на Жолобне обійти наше праве крило з метою відтяти нас від Корця, то я завжди мав можливість підтягнути Франківський полк і контрударом відбити його. Місто Корець було евакуовано.

Давши вказівки командирові Франківського полку, я відїхав на місце бою. Становище було таке: обхідну кольону ворога по осягненню села Камінка Корецька зустрінули наші батареї гураґанним огнем з близької дистанції та кулеметним і мушкетним Звягельці. Кольона кинулася назад, залишаючи масу забитих і поранених. Кілька ворожих гармат було перекинено і з забитими кіньми так і залишено в полі. Рештки розгромленої ворожої кольони втікали в напрямі на схід. До наших рук попало кілька гармат, кулеметів і понад сто чоловіка ранених. Ворог відкрив гарматний огонь. Його батареї стояли в районі с. Груд. До розгрому ворожої кольони причинився начальник правого відтинку ґенерал Годлевський, який талановито оцінював ситуацію і відразу приймав рішення. Знищивши кольону, він розвиває гураґанний огонь по артилерії ворога, частинно переносить його і на ворожу піхоту. Допит ворожих ранених дав такі відомости: в обхід нашого крила пішов полк піхоти з артилерією, а перед нами лишається ще три полки піхоти і полк стрільців особового призначення та технічні частини. У Звягелю залишилася одна бриґада і вона теж має виступити на фронт. Склад пішого полку становлять до 1.500 червоноармійців. Червоне командування, розпочинаючи наступ, мало відомости, що петлюрівці займають позиції на р. Корчик і по східній околиці Корця.

Бій розвивався на цілому фронті, але перевага в гарматному вогні була по нашому боці. По отриманню від ворожих полонених відомостей про надсилку полку піхоти з артилерією в обхід нашого лівого крила, я негайно післав наказ командирові Франківського полку допильнувати ворожу кольону і атакувати її. Біля 16 год. отримав я звідомлення від командира Наливайківського полку, що на відтинку цього полку з боку с. Красилівки ворог наступає великими силами і що ліве крило полку подалося трохи назад. Я негайно відїхав на цей відтинок, де полк. Супруненко, виручаючи Наливайківців, косив з перелісків гарматним огнем ворога. Настроївшися зустрінути поки-що незримого обходячого ворога, командир Франківського полку не проявив власної ініціятиви і не подав руки помочі Наливайківцям. Тому я наказав йому залишити один курінь, яко заслону в напрямі на північний схід, а двома курінями атакувати ворога. Батареї наказав розвинути найсильніший огонь. Одночасно наказав лівому крилу Наливайківців вирівняти фронт. Місцевість, що її займав ворог, мабуть не

дозволяла його артилєрії відкрити вогонь, бо з самого початку бою на цьому відтинку гарматних стрілів з його боку не було. Два курінi Франківців розгорнулися і, посуваючись в напрямі на Красилівку, вступили в бій з ворогом, охоплюючи його праве крило. Всі спроби ворога відкинути нас розбивалися об нашу упертість. Але нам теж було дуже тяжко і наші лави не могли примусити ворога до відвороту. В деяких місцях ворог підходив на 50 кроків і кричав: — „Здавайтесь!”, доповнюючи цю свою пропозицію міцною матірною московською лайкою. Раптом блиснула в мене думка, чи не маємо ми до діла з обхідною кольоною ворога (з тим власне полком, про який казали полонені). І я вирішив кинути 3 курінь Франківців, наказавши йому вдарити в потилицю правого крила ворога, залишивши на всякий випадок кінну заставу для догляду за нашим лівим крилом.

О 18 год. прискакало двох післанців від ґенерала Годлевського з доповіддю, що Звягельці ледви тримаються; атаки ворога відбиває переважно артилєрія. Я наказав передати ґенералові Годлевському, що на лівому крилі Франківці переходять у контратаку і становище поліпшиться. Відступати під огнем ворога не є можливо, бо загине вся артилєрія і ворог на плечах наших частин захопить Корець.

Атакою у флянк і тил ворога курінь Франківського полку зробив перелом бою на нашу користь. Крики „Слава!” гучно котилися по цілому фронті. Ворог відходив, залишаючи своїх забитих і ранених. Поступово переходять в атаку й Наливайківці і врешті Звягельці. Ворог в повному відвороті прямує на вихідне своє положення.

Так закінчився останній бій 17 дивізії під моїм керуванням.

Це був день 29 квітня 1919 р., день, коли численні війська в Рівному на місцевому майдані кричали: — „Слава головнокомандуючому українськими збройними силами отаманові Оскілкові!”

Почало вечоріти, коли дивізія відійшла в район Корця для відпочинку. На ніч сторожеву охорону виставили технічний курінь, комендантська сотня штабу дивізії і штабова кінна півсотня.

Біля 23 год. до оперативного штабу поступили чергові звідомлення про бойовий стан частин і про понесені в бою втрати. Чисельний склад частин був занадто малий, втрати були великі. Цілу ніч йшла евакуація ранених вояків до Рівного.

Щоб зберегти кадри дивізії, я твердо вирішив надалі боротьби не провадити, а рішуче вимагати від штабу Північного фронту відвести дивізію в запілля для відпочинку і поповнення, як рівнож приведення до порядку матеріяльної частини гармат і кулеметів.

30 квітня я видав наказ, в якому ще раз висловив подяку частинам дивізії і зазначив, що рішуче порушив справу про відведення дивізії в запілля для поповнення й відпочинку.

Оперативне завдання дивізії на 30 квітня було таке:

30 квітня о 12 год. дивізії відійти в район сіл: Межиріч Корецький, Самостріли, Крилів для відпочинку, виділивши по одному куріню від Наливайківського і Франківського полків та одну батарею в аванґард, якому зайняти позицію на висотах, що на схід від с. Користь. У випадку наступу ворога вийде додаткове розпорядження.

Ґенерал - хорунжий доктор МАРТИРІЙ ГАЛИН.

В російській армії: головний лікар військ в китайській кампанії. Головний лікар і комендант київського військового шпиталю. Корпусний лікар IX арм. корпусу. У світовій війні — санітарний інспектор III армії. — На українській службі: Окружний санітарний інспектор. Корпусний лікар IV корпусу. Член місії Укр. Червоного Хреста в Німеччині. — Автор багатьох наукових праць в мовах московській, німецькій і українській. Автор рос. - укр. медичного і медичного лат. - укр. словників. Член Наук. Т-ва ім. Шевченка в Київі.

Ґенерал - хорунжий МИКОЛА ШАПОВАЛ.

Командир 1-го полку Синьої дивізії. Командир 16-го пішого загону. Командир 7-ої п. дивізії. Начальник Спільної Юнацької Школи.

О 10 год. ранку відбувся урочистий похорон забитих у бою вояків. Сила місцевого населення було на похоронах.

З огляду на те, що ворог не проявляв жадної активности, відворот дивізії задержався на дві години, щоби дати можливість закінчити евакуацію цукроварні (її власник, як я згадував вище, відпускав для дивізії безплатно цукор).

Відворот дивізії закінчено коло 18 год. і частини розмістилися в такому порядку: Франківський полк і гарматна бриґада в с. с. Межиріч Корецький і Блудів, Наливайківський полк у с. Самостріли і Звягельський полк — у с. Крилів. Оперативний штаб і всі штабові установи — в с. Межиріч Корецький.

Висновки. 29 квітня в мої міркування зовсім не входило боронити Корець і давати ворогові бій. Я уважав у випадку наступу ворога на Корець, відійти з боєм, нанісши йому якнайбільшу поразку. Але обставини склалися так, що за всяку ціну треба було знищити ворога. Ворог мав намір охопити нашу позицію з обидвох флянків, думаючи, що ми безпосередньо займаємо лівий беріг р. Корчик. Завдяки таким інформаціям, ворожу ліву кольону, яка підійшла близько, майже цілком знищив наш огонь. Цей наш успіх з самого початку бою надзвичай добре вплинув на частини дивізії. З фронту ворог наступав мляво, його артилерія відкрила огонь з великим запізненням. Думаю тому, що ворог вичікував моменту, щоби дати можливість правій обхідній кольоні виконати своє завдання. Лише о 13 — 14 год. ворог починає загальний наступ з фронту. Ворог переважав нас силами в кілька разів. Дуже тяжке було становище на лівому нашому крилі і для його підсилення я кинув у бій два курінi Франківського полку.

Трохи пізніш я зрозумів, що на лівому крилі ми маємо справу власне з обхідною кольоною ворога, а тому наказав 3 куріневі Франківського полку атакувати ворога у флянк і тил. Над вечір ми зломили ворога і змусили його до відвороту. Ми не мали сил для переслідування та й частини дивізії, знесилені цілоденним боєм, не надавалися для цього. Ворожий плян наступу з обходом і охопленням наших флянків був, на мій погляд, невдалий по-перше тому, що їх розвідка не дала жадних відомостей про те, де саме займають позицію наші головні сили, а по-друге, обхід нашого лівого крила не вдався задля того, що тому перешкаджала горбкувата з глибокими ярами лісиста місцевість. При правій обхідній ворожій кольоні була артилерія, але її не було використано завдяки тій же місцевости.

Події 30 квітня. 30 квітня о год. 22 з Рівного приїхав посланець, який назвав себе полковником Василевим,*) в супроводі кількох озброєних старшин і козаків на тяговому авті. Післанець зголосився до мене і передав мені запечатаний ляковою печаткою пакет. Відкривши пакет, я знайшов у ньому

*) Полковник Василів дістав підвищення до цієї ранґи лише в 1921 р., вже на інтернації; тоді ж він був сотником.

припис, підписаний отаманом Желіховським, командуючим Північною ґрупою. Зміст припису такий: передати в тимчасове керування дивізію полковникові Василеву, а самому по отриманню припису негайно прибути до штабу Північної ґрупи в справах службових. В тому ж приписі зазначалося, що Рівне оголошено в стані облоги, а, щоб не трапилось непорозумінь, мене буде супроводити надісланий з полковником Василевим старшина. В цей час у мене гостили ґенерал Годлевський і сотник Гуртовенко і в їх присутности я запитав полковника Василева, чи він знає, в якій справі мене викликає отаман Желіховський і що діється в Рівному. Полковник Василів відказав, що мене мабуть викликають на нараду. Далі він розповів про заарештування міністрів, про виступ отамана Оскілка та його втечу разом з ґенералом Аґапієвим і т. ін.

Дивна річ, — подумав я собі, — викликають на нараду і надсилають заступника з Рівного тоді, як призначення тимчасового заступника належить до моєї прероґативи. Для мене було ясно, що полковникові Василеву заборонено було сказати мені всю правду щодо викликання мене до Рівного. Я видав розпорядження начальникові штабу написати і дати мені до підпису наказ по дивізії про мій відїзд і про призначення полковника Василева тимчасово керуючим дивізією, згідно з приписом командуючого Північною ґрупою. Далі наказав подати мені екіпаж. Не уявляю собі, яким чином вояцтво довідалося про мій відїзд. Вояки юрбою оточили будинок, де я перебував. Я вийшов на подвірря й запитав, що то за збори. Спочатку всі мовчали, нарешті виступило кілька старшин, і один з них звернувся до мене з запитанням:

— Чи правда, пане полковнику, що вас заарештовано?

Я спростував і заявив, що мене викликають до Рівного на нараду і що я маю скоро повернутися назад, і про це вояцтво дивізії довідається з виданого мною наказа по дивізії.

Мабуть на цей раз вояцтво не дуже повірило мені і з юрби почулися голоси: — А що ж це за провокатори приїхали з Рівного і ходять поміж вояцтвом і твердять, що вас заарештовано?

— Гоніть їх до чортової матері й не вірте, — відповів я і увійшов до будинку штабу. У співробітників штабу був нервовий настрій. Полковник Василів, як було видно, дуже кепсько чувся. Не почуваючи себе ні в чому винним, я сам повірив, що мене викликають у службових справах і, прощаючись зі штабом, я запевнив усіх, що в Рівному не затримаюсь і якби навіть мені запропонували іншу посаду, то я відмовлюся й дивізії не покину.

Залишивши всі мої власні речі й пару верхових власних коней під опікою мого адютанта і джури Фриша,*) я в глупу ніч відїхав в супроводі старшини до Рівного.

Вже зовсім розвиднилося, коли ми підїздили до Рівного. Старшина був людина тактовна. Через цілу подорож розмовляли на ріжні теми й ніодним словом не торкнулися подій у Рівному. На околиці міста

*) Мій джура був жид, старший унтер-офіцер російського полку, яким я керував. Мав два юріївські хрести. Не залишаючи мене, він невідступно слідував за мною, будучи безмежно відданий мені.

ми зупинилися і зайшли до голярні умитися й поголитися, а звідти вступили до якогось ресторану поснідати. За сніданням старшина вийняв з кешені малу ґазетку і дав мені прочитати. В ґазеті на третій сторінці було надруковано про мене, як про зрадника, поляка, оскілківця, що втік разом з Оскілком до Польщі і т. ін. Нижче було вміщено текст привітальної телеґрами, ніби то надісланої мною Оскілкові. Телеґраму надіслано з Корця й підписано „Отаман Пузицький".*) Віддаючи ґазету старшині, я розсміявся. Сміявся щиро й старшина.

Що за чорт, — подумав я, — хто міг зробити таку дурницю, прикрившись моїм іменем. І тут же я згадав про сотника Гуртовенка, який охрестив Костика „гадиною". Невільно прийшла в голову думка, чи не Костик сфабрикував телеґраму, можливо бажаючи або висунути себе в моїх очах, або по намові отамана Оскілка. Поділився своїми думками зі старшиною, який мені дуже співчував. Поїхали далі. По дорозі якийсь добродій закричав: „Пане полковнику!" і руками показав, щоб зупинитися. Я штурхнув у спину фурмана й бричка зупинилася. Я підійшов до того добродія й тоді лише пізнав в ньому сотника Падалку, бувшого Звягельського повітового коменданта, а пізніше помішника Оскілка. Падалка був дуже схвильований і запитав мене, куди я їду. Я відповів.

— Борони Боже, не їдьте, вас повісять. Як найскорше утікайте, я теж поки-що переховуюсь і маю втікати до Німеччини, — порадив мені Падалка.

— Коли ви дізнаєтесь, що мене повішено, то помоліться за мене Богу, — відповів я, стиснувши йому руку, й поїхав далі.

Приїхали до штабу Північного фронту; він містився у ваґонах. Тут нас зупинила озброєна варта. Старшина, що приїхав зі мною, попросив одного з вартових доповісти про мій приїзд.

Довгенько чекали й нарешті вийшов старшина**) і, не сходячи з помосту клясового ваґону, крикнув вартовим: — Відведіть його до арештанського ваґону!

Я встиг дати фурманові трохи грошей, взяв з брички свою маленьку валізку, де був лише похідний несесер і сотні дві папіросів. Фурманові наказав повернутися до дивізії, коли відпочинуть коні. Під ескортою варти, мене вартові справді відвели до арештанського ваґону, з маленькими вікнами заґратованими залізною сіткою. Ваґон був щільно набитий ріжним людом; страшенний сморід з занечищеного кльозету наповняв ваґон. В „купе" з полицями в три ряди можна було влізти тільки рачки, якби було вільне місце, але на жаль не було де притулитися. Я запалив цигарку і в цей момент до мене потягнулися зі всіх сторін руки з проханням дати цигарку. Я швидко освоївся зі своїм положенням. За пару цигарок мені відступили місце на полиці для відпочинку. Страву приносили один раз на добу, але не

*) „Телеграма Штаба 17 дивізії. Головнокомандуючому Отаману Оскілкові. Слава Матері Україні, Слава Отаману Оскілкові, Слава, Слава.

Отаман Пузицький".

**) Трохи пізніше я довідався, що цей старшина був адютантом полковника Желіховського, сотник Стечишин, нині підполковник.

було ложок і одною ложкою по черзі користалися кілька чоловіка. Вошей і блющиць у ваґоні було сила. Аби вбити час, я читав „арештантам” лекції із історії України, про українізацію 1917 року і т. ін. Через приставлених до ваґону вартових, можна було діставати дещо з їжі, а головно цигарки. Моїм „колеґам” при заарештуванні відібрано всі гроші і я був виїмком під цим поглядом. Хоч у мене було мало грошей, але приходилося ділитися з усіма всім тим, що можна було купити. Кожної ночі кудись виводили двох-трьох чоловіка і назад вони не поверталися. Це страшенно пригнічувало заарештованих, бо їм чомусь здавалося, що виводять для розстрілу.

На третій день мене перевели до ваґону 3 кляси, де сиділи переважно заарештовані старшини, в тому числі сотник Середа. Від старшин я довідався, що до командуючого Північного фронту прибула делеґація і категорично вимагала мого звільнення спід арешту. Поза тим я довідався, що мене розшукує мій джура Фриш, щоби передати мені білизну й постіль, але йому не дозволяли.

На пятий день мого арешту мене перевели до ваґону 2 кляси, де мешкало кілька старшин штабу фронту і серед них ґенштабу полковник Іващенко, якого я мало знав. Полковник Іващенко без всякого страху лаяв всіх і вся. Міністрів обзивав зрадниками, що гризуться поміж собою в той час, коли ворог підходить до Рівного. В той же день зайшов до мене отаман Желіховський, високий, красивий, стрункий брунет, в окулярах, середніх літ, чемний, вихований.*) Дуже перепрошував, що в часі його відсутности (його три дні не було у Рівному) зі мною ганебно поводилися; запевнив мене, що він ужиє всіх заходів, щоб розвіяти те непорозуміння, яке зі мною трапилося. Між іншим, оповів, що від 17 дивізії прибула делеґація з вимогою про моє звільнення, а також прибув отаман Палій з двома старшинами, яко делеґати від Сірої дивізії і предявили анальоґічні вимоги. Щодо отамана Палія, то я висловив своє здивування, бо він до складу Сірої дивізії тепер не належав, а служив у 18 дивізії. Далі отаман Желіховський скаржився, що наш фронт вже відсунувся до самої Горині; війська відходять без боїв. Я навмисне зауважив, що, мовляв, на Горинських позиціях малося дати большевикам ґенеральний бій, розбити їх і гнати геть поза межі України. Отаман Желіховський трохи подумав і сказав: — Я вас розумію, пане полковнику, але я тут не при чому. — Під кінець розмови я просив його призначити слідчу комісію для розслідування справи в звязку з моїм заарештуванням. Отаман обіцяв доповісти про це Головному Отаманові якнайскорше.

7 травня заарештовано отамана Палія і посажено разом зі мною. Причини заарештування його я не знав, а отаман Палій лише догадувався, що за те, що вимагав мого звільнення. Того ж дня у вечері перший раз викликала мене для допиту слідча комісія, що містилася в одному з штабових ваґонів. Слідча комісія складалася з 5 — 6 осіб. Допитував слідчий Руденко, а решта слухала і дехто робив олівцем замітки з моїх відповідей. Допит продовжувався досить довго.

---

*) Здається пізніше перейшов до большевиків, як фаховець по службі в кордонних військах.

Ранком 8 травня вступив до мене командир 9-го корпусу довідатися, „в якому положенню моя справа”. Я попросив командира корпусу сісти і взагалі хотів у свою чергу запитати його про те, що діялося в Рівному 29 квітня. Але мій гість не затримувався, бо боявся, як він сам заявив, що про його візиту може дізнатися Мартос (тодішній премієр) і тоді може влетіти. Трохи пізніше завітав до мене ґенерал Годлевський і яскравими фарбами змалював образ, в якому перебуває 17 дивізія. Фактично дивізія, як бойова сила, вже не існувала. Здеморалізоване вояцтво кидало зброю й розбігалося. Дисципліни нема. Надіслані в дивізію з Рівного аґітатори зробили свою роботу. Після Василева, який керував дивізією два дні, призначено полковника Янченка, але й він теж був безсилий привести дивізію до порядку. Ґенерал Годлевський залишив дивізію, яко хорий.

О 14 год. цього самого дня мене вдруге викликала слідча комісія для допиту. Слідчий Руденко головним чином зупинився над телеґрамою, що її хтось надіслав 29 квітня з Корця отаманові Оскілкові з привітанням на становищі головнокомандуючого. Я заявив слідчому, що катеґорично й останній раз твержу, що телеґрами я не надсилав і нікого не уповноважнював надсилати її від мого імени. Від дальших відповідей відмовлюся й буду мовчати. Слідом за цим два члени слідчої комісії тут же заявили Руденкові, що слідство можна вважати закінченим в части, що торкається мене, та що треба відшукати і допитати додаткових свідків.

У вечері того таки дня до мене прийшов один з членів комісії й попросив дозволу зі мною приватно поговорити. У мене явилася думка, чи це не провокатор, але я дав згоду. Новий знайомий назвав себе слідчим і просив мене вірити, що він буде щирим зі мною. Я подякував. Не памятаю прізвища цього слідчого, але мушу тепер на сторінках моїх споминів зазначити, що він був дійсно високо порядною людиною. Він поінформував мене, що навколо слідчої комісії зібралися мої особисті вороги, серед них Гришко, бувший командир полку ім. Винниченка, отаман Гусаренко, бувший командир 57 Гайсинського полку, Неграш, бувший командир 27 кінного Чортомлицького полку, Падалка і ін. Вся ця запекла компанія вимагає для мене кари на смерть. Далі цей слідчий оповів мені, що справа моя нічого не варта і що слідчий Руденко має поїхати до Ставки для доповіді Головному Отаманові про припинення слідства і що з цією постановою слідчого цілковито солідаризується отаман Желіховський.

Пізно увечері до мене вступив слідчий Руденко і запитав, чи може він бути моїм гостем. Я попросив сідати.

— Що ви будете робити, пане полковнику, по звільненню спід арешту, і чи відомо вам, що за пару днів большевики будуть у Рівному, що наш фронт розвалюється? — Таку задав мені низку запитань слідчий Руденко. Я дав йому на те конкретну відповідь:

— В ґазеті, яку читали всі, а також і ціла армія, було надруковано, що я зрадник, поляк, утік разом з Оскілком до Польщі і т. ін. Якщо наказ по Головній Команді мене реґабілітує, лише тоді я можу відповісти, що я надалі буду робити. У всякому разі я залишаюся

вояком і звичайним козаком з рушницею в руках буду боронити Батьківщину. — Щодо розвалу фронту, то пригадав йому слова стародавнього китайського фільозофа, що спочатку сам нарід починає руйнувати свою державу, а опісля чужинці вже добивають її остаточно.

— Що ви хочете цим сказати? — запитав Руденко.

— Тут в Рівному вештається ціла зграя отаманчиків, що починили цілий ряд злочинів, керуючи частинами на фронті; отож, вони і такі, як вони, зруйнували фронт і продовжують далі руйнувати. До кадрових старшин у нас не мають довірря, вважають їх москалями, „фахівцями", хоча б такі старшини й були українцями чистої води і чесними ідейно. Їх підпорядковують отаманчикам, не дають їм ходу. Коли з великим зусиллям удасться їм викувати добру бойову військову частину з міцною дисципліною, отаманчики піднимають крик, що це, мовляв, на московський лад; та й начальство косо поглядає. А між іншим, хотять воювати на два фронти. Самі ви стверджуєте, пане слідчий, що армія розвалюється, а коли й що вжито, щоб припинити цей розвал?

Розмова затяглася на довгий час і слідчий Руденко, залишаючи купе, міцно стиснув мою руку.

9 травня о год. 10 несподівано вступив до мене отаман Желіховський, блідий, схвильований, опустився на лавку і, звертаючись до мене, сказав: — Знаєте, пане полковнику, яке трапилося нещастя з моїм братом? Я призначив його командувати 17 дивізією замісць полковника Янченка, який нервово захорував. Козаки штабу дивізії звязали брата й кількох старшин, положили на віз і відвезли до большевиків. Що далі робити?

Випадок був дійсно надзвичайний. Я порадив отаманові віддати винних під польовий суд і повісити прилюдно. Отаман Желіховський сказав, що він має намір зараз же поїхати до Головного Отамана і буде мати розмову і про мене, щоби мене негайно звільнили спід арешту і повернули до дивізії. Я на ці його слова заявив, що до того часу, поки я не буду регабілітований наказом по Головній Команді, я жадної посади в армії не прийму.

12 травня викликала мене слідча комісія. Слідчий Руденко зачитав постанову слідчої комісії, якою мене було регабілітовано і видано належний документ за підписом слідчого Руденка та секретаря. Я запитав слідчого, чи буде видано наказ по Головній Команді про мою регабілітацію і отримав відповідь, що наказа не було видано з тої формальної причини, що про моє заарештовання теж наказу не видавалося.

Після мого звільнення я подав командуючому Північним фронтом рапорт, в якому просив уділити двохтижневу відпустку для відпочинку. Начальник к.-р. штабу фронту з наказу отамана Желіховського особисто поінформував мене, що відпустку я дістав, але отаман радив мені не покидати ваґона і бути обережним, бо к.-р. має відомости про якісь наміри моїх ворогів. Хоч я й продовжував мешкати в ваґоні, але трудно було його не покидати і я цілковито поклався на свою долю.

Висновки. Я зовсім не передбачав, що з моїм відїздом з фронту до Рівного буде сполучене моє заарештування.

Коли в Рівному я прочитав в ґазеті текст телеґрами на імя Оскілка за моїм підписом, то я не помилявся, коли подумав, що її сфабрикував Костик, вільно чи невільно. Ніколи нікому, а також і слідчій комісії я своєї думки не висловлював та й не мав для того морального права. За ввесь час моєї служби в армії У. Н. Р. я отаманом не був, а лише полковником і був здивований, як міг зробити таку помилку автор телеґрами, підписавши її словом „отаман".

На це звернула увагу й слідча комісія.

Правда, отаман Желіховський перепросив мене, охрестивши непорозумінням розпорядження свого адютанта щодо моєї особи. Але для мене залишилося загадкою, яким чином власне не дійшло до того, щоб я був покараний на смерть, як того вимагали „отаманчики", що ходили навколо арештантського ваґону й стукали зубами. Збіг обставин був мені на користь, а саме: коли мене привезли до Рівного, то продовж трьох днів був відсутний отаман Желіховський, а без нього мабуть було незручно робити зі мною експерименти. По-друге, коли на фронті довідалася дивізія про моє заарештування, то до Рівного прибули делеґації, до складу яких входив і отаман Палій. Делеґації вимагали мого звільнення спід арешту. У всякому разі моє становище поліпшилося завдяки делеґаціям.

На фронті становище наше було надзвичайно тяжке. До дня мого звільнення спід арешту большевики були вже по цей бік Горині. В Рівному було чути гарматну стрільбу. Мабуть „ґенеральний бій на Горинських позиціях" було програно і Рівному загрожувала небезпека. Уся Рівенська залога, а саме: 1-а Волинська дивізія отамана Никонова, *) 18 дивізія отамана Купрійчука, Тульський відділ полковника Вержбицького, **) Галицький ім. Оскілка полк — були висунені на фронт в допомогу 17 дивізії. Сам командуючий фронтом отаман Желіховський продовж трьох днів особисто керував фронтом, але стримати наступ большевиків вже було неможливо і наш фронт котився назад. У цей час большевики вже захопили Проскурів і Камянець Подільський.

Підчас розмови моєї 9 травня з отаманом Желіховським, він не ховав своєї думки про те, що нема надії утримати Рівного. Мені здавалося, що причиною нашого неуспіху на цьому фронті було те, що керування не було обєднало в одних руках, що наші війська не проявили максимум упертости, а старші начальники ініціятиви. Командуючий фронтом отаман Желіховський не мав морального права лишати фронт

---

*) Отаман Никонів був заарештований одночасно з своїм начальником штабу сотником Середою.

**) Полковник Вержбицький (не змішувати з полковником Вержбицьким, який керував Юнацькою школою) теж був заарештований, а відділом керував якийсь „отаманчик."

і відїжати до Рівного до того часу, доки не осягне поліпшення становища на фронті, бо керувати військом із Рівного було неможливо.

В другій половині травня штаб Північного фронту залишив Рівне і через Здолбунів відїхав на Дубно і далі до Галичини. Рівне не було евакуоване і в місті виникла анархія. Розпочався страшенний грабіж і вибухли пожежі. Багато військового майна було розграбовано і згоріло. Після відїзду із Здолбунова першого ешалону штаба фронту, я поки-що залишився в складі наступного ешалону на двірці в Здолбунові, де скупчилася сила вояків ріжних частин. В Здолбунові ж у цей час перебував штаб отамана Коновальця. Якогось вечора отаман Коновалець покликав мене до себе через своїх післанців. За кілька хвилин я вже був в сальон - ваґоні отамана. Я вклонився отаманові і став струнко. Отаман сидів на отаманці і так сидячи звернувся до мене з цими словами: — Полковнику, вам відомо, що штаб Північного фронту здезертував, залишивши неевакуованим Рівне, де зараз панує анархія. Ворог ще далеко і місто можна боронити, аж доки не буде переведено повної евакуації. Я оголосив себе командуючим фронтом, а вас призначаю комендантом м. Рівного. Забирайте з собою всіх затриманих в Здолбунові вояків, сформуйте з них бойові частини, негайно вирушайте на Рівне і наводьте там порядок, а коли підійдуть частини мого корпусу, то я негайно з ними вирушаю на позицію.

Я відповів отаманові Коновальцеві, що я кілька днів тому назад викрутився з Оскілківської авантури і попадати в другу авантуру не маю ніякого бажання. Коли буде наказ по Головній Команді про моє призначення, тоді лише я його виконаю. Отаман Коновалець зазначив, що Ставка теж здезертувала і що тепер немає чого з нею числитися, її саму треба би було заарештувати й т. ін.

Я вдруге звернув йому увагу, що в оцінку поступовання ні Ставки, ні штабу Північної ґрупи входити не маю права і від призначення на посаду відмовляюся, зазначивши, що лише яко звичайний козак можу боронити Батьківщину.

Розмову скінчено і я залишив отамана Коновальця. Трохи пізніше я довідався, що й корпус Коновальця не боронив Рівного.

Скінчилася Оскілківська авантура, а слідом за нею й траґічне розвязання Північного фронту. Я довший час морально відчував на собі „Оскілківщину", хоч я був цілковито регабілітований, про що знав Головний Отаман, военний міністр і старший командний склад. При призначенню осіб на вищі командні посади мене, яко „оскілківця", кожний раз було іґноровано.

Після того, як я працював в 1917 році по українізації, а опісля керував 4 Січовою Запоріжською дивізією, ґрупою війська на фронті, 17 дивізією, мене, яко „оскілківця", поставили на сотню, пізніше за бойові відзначення призначили командиром куріня і врешті „дослужився" я, а не „вислужився", знову до командира дивізії.

Отаман ВОЛОДИМИР ОСКІЛКО.

Повітовий комендант Рівенщини. Командуючий Північною групою військ У. Н. Р. У квітні 1919 р. зробив невдалу спробу державного перевороту. Траґічно загинув 26 травня 1926 р. на еміґрації в Польщі. (В уніформі прапорщика рос. армії).

Підполковник МИКОЛА СТЕЧИШИН.
Комендант штабу Північної ґрупи Військ У. Н. Р.
(В уніформі рос. армії).

Т. ОМЕЛЬЧЕНКО.
Підполковник.

Мої спогади про Синіх.

Спогади мої про Синіх вузькі і неповні.*) Кільканадцять років самітнього поневіряння на еміґрації, з тяжкою морально й фізично боротьбою за існування, стерло в памяті дуже багато подій з минулого. Відповідного матеріялу про Синіх я рівнож не посідаю.

До писання таких дуже неповних моїх спогадів беруся одначе з надією, що за мною й інші Синьожупанники подадуть щось і зі своїх спогадів. Може дехто з них має для цього ще й відповідний матеріял під рукою. Тоді б з цих спогадів поодиноких синьожупанників зібрався б матеріял до писання історії „Синіх".

*　　*
*

Сині започаткувалися наслідком праці Союзу Визволення України. Цей Союз, використовуючи війну Росії з Німеччиною та Австро-Угорщиною, осягнув по довгих клопотах і заходах змогу провадити пропаґанду українсько - державницької ідеї серед полонених російських вояків українського походження.

Складався Союз Визволення України (С. В. У.) з наддніпрянців і наддністрянців під проводом наддніпрянця Скорописа - Йолтуховського. Референтом української справи при німецькім військовім міністерстві був майор Любарас.

Завдяки заходам Союза Визволення України в Німеччині полонених з російської армії українців було відокремлено у трьох таборах: Раштат (Rastat), Вецляр (Wezlar) і Зальцведель (Salzwedel). У цих трьох таборах і почалася пропаґанда українського національного руху серед козацтва.

До полонених старшин українського походження Союзові В. У. приступити було тяжче з огляду на велике обмосковлення цього старшинства. Проте Союз таки зумів і в ріжних старшинських таборах у Німеччині знайти собі співробітників.

Заходами цих співробітників С. В. У. уряджував у старшинських таборах українські театральні вистави, щоби будити серед старшинства українського походження національну думку.

---

*) У Німеччині сформовано було дві Сині дивізії.

Далі йти співробітники С. В. У. у старшинських таборах не зважилися і до старшин українського походження близче не приступали. Так бодай було у старшинськім таборі полонених Найсе Шлеськ (Neisse Schlesien), де перебував і я.

Проте ж, з вибухом революції в бувш. Російській Імперії повстав у нашім таборі відразу й український національний рух. Повстав він якось сам собою та й не стиха, ховаючися, а зовсім відверто.

Подбав про це ініціятивний гурток у складі п. п.: Сенчука (Полтавщина), Козловського (Холмщина), Живодаря (Херсонщина), — усі тоді прапорщики, Блохина (Кубань), тоді капітана, та мене (Полтавщина), тоді підпоручника. Нас пятьох, довідавшися з роздобутого прапорщиком Козловським примірника орґану С. В. У. про тодішні події на Україні та про український національний рух серед полонених, вирішили почати негайно гуртування українців і в нашім таборі.

Сказано — зроблено. Я купив у кантині (таборова крамниця) метер чи два білого грубого паперу й у згоді з нашим гуртком написав великими літерами коротенький заклик до українців зійтися другого дня в певну годину у зазначенім у заклику помешканню. Відозву примістили ми на бараці, біля якого відбувалися ранкові й вечірні перевірки полонених німецьким комендантом.

Тому, що це сталося по обіді, то по вечірній перевірці усе посунуло до того нашого заклику. Читали, дивувалися та, розбившися на гуртки, дискутували. Почулося багато ворожих нам голосів. Заговорили про зраду. Так почалася в нашому таборі боротьба між прихильниками українського національного руху та його ворогами.

Скликані сходини українців таки відбулися. На них найбільше репетували проти нас „малороси”. Але наша завзятість таки перемогла.

Заснувався український гурток і його президія поділила між себе працю орґанізаційну і культурно - освітню.

Почалися виклади української мови й історії. Серед слухачів старшини було небагато. Зате джури (до обслуги табору й наших помешкань при таборі була сотня джур - полонених) заступлені були широко. Ще один показчик того, як сильно наша народня маса інстинктом прагнула до свого рідного.

Гуртування українців у нашому таборі йшло поволі, але певно. Москалі й малороси дивилися на нас, як на зрадників. Почалася ворожнеча. Тяжко було нам боротися кожному зокрема, бо розкидані ми були по ріжних кімнатах, одинцем серед численних ворогів. Та упертість і завзятість були нашими добрими союзниками.

Ширення нашої справи в такій ворожій атмосфері сильно гальмувалося. Це не годилося з перебігом подій, що вимагали швидкої й широкої орґанізації українців. Тому ми починили перед німецькою комендантурою заходи про перенесення нас до українського табору.

Так мабуть було й по інших старшинських таборах.

В середині травня 1917 р. почалося звезення старшин - українців з ріжних таборів до табору у Гановерськім Мюндені. (Hannoverische Münden).

Одними з перших прибули з Найсе ми — щось до півсотні старшин. Розміщено нас не у великому броварському будинку, де містилися полонені з армій російської, французької та англійської, а в новеньких одноповерхових бараках за броварнею. Там розміщено й інших прибулих українців.

Сполучення наших бараків з броварським будинком йшло через довгі східці, що починалися з нашого боку у великому бараці - салі, де відбувалися всі таборові зібрання, концерти й вистави. Кінчалися ці східці у великій салі — загально - таборовій їдальні.

Таким чином ми, українці - старшини, були й розміщенням нашим від іншого полоненого старшинства відмежовані. Два ворожі табори.

Стикатися доводилося цим ворожим таборам чи на щоденних або загальних перевірках, чи в спільній їдальні за обідом чи підчас вечері. Зустрічі були не з приятельських, хоч звичайно ми оминали один одного мовчки. Тільки інколи в їдальні сціплювалися в дискусіях. Ці дискусії набирали часом таких загрожуючих форм, що в салі зявлявся відділ німецької варти з насадженими баґнетами й примушував нас розійтися.

Чисельна перемога спочатку була на боці українських ворогів. До того ж і серед українців далеко не всі були активні. А це чи з малої національної свідомости, чи з невиясненого ще становища на Батьківщині. Доводилося нам часто - густо чути від москалів та малоросів загрозу перевішати нас зрадників на перших деревах чи телеґрафних стовпах у межах „єдіной, неделімой".

Особливо ж ненавиділи українські вороги активніших з нас. Та нам було це байдуже. Ми завзято працювали над орґанізацією старшин-українців та над поширенням серед них національної свідомости.

Спочатку провід у нас тримали п. п. Сиротенко (тоді підпоручник) і Вовчок-Пащенко (військовий урядовець). Перший — з фаху адвокат, другий — народній учитель. Обидва гарні промовці й завзяті та свідомі українці, обидва з орґанізаторськими здібностями. Тільки пан Вовчок (це псевдонім, а правдиве прізвище його було Пащенко) був ріжностороннiший в праці та в промовах своїх соковитіший. Дуже добре знав українську мову і її нам викладав. В своїм старанню защепити нам правильне розуміння слів і виразів він запускався в область історії походження слова від його кореня і так цікаво і захоплюючe викладав ці місця, що час на його лекціях сходив цілком непомітно.

Побіч п. п. Сиротенка й Вовчка - Пащенка з часом виділилися своєю активністю в українській орґанізаційній праці п. п. Микола Чехівський *) (тоді капітан), Трезвинський, Луговенко, Головач, Крушинський, Терещенко, Максимович, Вовкун, Чорнуха, Бартатим, Чайка, Єфимів, Живодарь (усі тоді прапорщики), Сулима, Яворський (тоді капітани) та трохи я. Коли я тут про когось з наших тодішніх співро-

---

*) Один із 45 оскаржених у процесі „Спілки Визволення України" в Харкові в 1930 р., в той час священик української автокефальної православної церкви. — Редакція.

бітників забув, то прошу мені вибачити. Час та події стерли багато дечого з памяти.

Скоро повстала у нас українська громада. До неї вливалися ті, що вже твердо стояли на українському ґрунті. Громада, спочатку невелика, з тижня на тиждень розросталася.

Все це коштувало впертої боротьби щодня й на кожному кроці. Проти нас були не тільки москалі, малороси, анґлійці й французи, а й частина німецької комендантури з одним гавптманом (сотник) на чолі. До того ж нам бракувало й відповідної репрезентації. Тоді, як у нас українців найстарший ранґою був у той час підполковник Пухтаєвич, у наших ворогів були полковники й ґенерали. *) Ранґа ж військова при стосунках з німецькою комендантурою грала велику ролю.

Нащастя адютант німецької комендантури був нашим добрим приятелем і допомагав нам дуже багато. За його допомогою поширювали ми наші позиції в таборі й витягали до себе старшин - українців з інших таборів.

Потроху зникли з нашого табору анґлійці й французи, а за ними почали зменшуватися й москалі та малороси. На їхнє місце прибували українці з походження. Проте, розміщені в будинку серед наших ворогів і залякані тими ріжними байками про нашу зрадницьку діяльність, вони ставилися до нас дуже обережно й трималися осторонь від нас.

Аж ось до нашого табору прибув ґенерал - майор Зелінський, бувший командир 6-ої Сибірської артилерійської бриґади. Він опинився на становищі старшого у таборі і також вступив і до української громади, де його обібрано почесним головою. За ґенералом Зелінським вступили до нашої громади всі ті українці, що досі ще вагалися приставати до нас. Громада все зростала. За посередництвом ґен. Зелінського й німецька комендантура стала на наш бік. Ми перемогли по цілій лінії. Москалі та малороси притихли, а потім швиденько розїхались по інших таборах. Старшинський табор у Гановерськім Мюндені став українським.

З прибуттям до табору ґенерала Зелінського та приступленням його до нашої громади, розпочалась у нас праця іце й на ґрунті суто військовім. Засновано було військовий гурток, головою якого став ґенерал Зелінський, заступником підполковник Пухтаєвич і членами капітани Янів (гарматчик **), М. Чехівський (піхота), Дідів (піхота), Сулима (інженір), поручник Солтик (гарматчик) та я.

Розуміючи добре значіння збройної сили для самостійно - незалежного існування України й віддаючися щиро українській справі

---

*) В таборі Hannover Münden полонених російських ґенералів до приїзду туди ґен. Зелінського не було. Найстаршим з україножерчого табору був там полк. Штанько, нажаль, українець з походження, а з вигляду типовий запорожець. (За інформаціями полк. О. Вишнівського). — Редакція.

**) Капітан Янів був не гарматчик, а військовий правник з освітою Російської Воєнно-Юридичної Академії. — Редакція.

Сотник ГРИГОРІЙ СИРОТЕНКО (синежупанник), яко представник військового міністра Укр. Нар. Республики, на вулицях Вісбадена взимі 1918 року в часі службової подорожі до Німеччини. Асистують йому аташований німецькою владою капітан фон Швейцер і проф. М. Паращук.

ҐЕН. ЗЕЛИНСЬКИЙ ЗІ СВОЇМ ШТАБОМ у Берліні перед від'іздом на Україну. 1. Поручник Сиротенко. 2. Командир Синьої дивізії ґенерал - поручник Зелинський. 3. Німецький ґенерал - майор Фрідріх, представники німецького міністерства війни і представник Союзу Визволення України др. Роман Смаль - Стоцький (крайній справа).

взагалі, ґенерал Зелінський повів працю військового гуртка прискореним темпом. Водночас з усебічним висвітленням справи творення української збройної сили та її майбутнього комплектування й озброєння, військовий гурток виробив і плян орґанізованого повороту полонених українців на Батьківщину. Згідно з цим пляном поворот українського вояцтва на Україну мав відбутися воєнно-орґанізовано, по принципу територіяльному. Бо ми вже й тоді припускали, що нас буде вжито зараз же по поверненню на Батьківщину, яко збройну силу проти внутрішніх і зовнішніх ворогів Української Державности.

Після ухвали Радою й Громадою такого нашого проєкту, розпочали ми відповідні заходи щодо наших трьох козацьких таборів. Та події тимчасом розвинулися зовсім інакше.

Дня 9-го лютого 1918 р. Україна склала з осередніми державами сепаратну мирову угоду. У той час вона була у важкій боротьбі з Московщиною та власними руїнниками. Прийшов час і нам узятися за зброю на захист і відбудову рідного краю. Але як?

Не гаючися відрядили ми до німецького військового міністерства в Берліні п. Сиротенка, який мусив зясувати там справу. Наш післанець прибув скоро назад. Як жеж залунало по табору „Слава”, коли оголосив він, що з українських козацьких та старшинського таборів має негайно сформуватися і вирушити на Україну ціла дивізія.

У таборі аж клекотало з великого піднесення. Президія військового гуртка перетворилася у мобілізаційний штаб. Працювали день і ніч. Реєстровано пристаючих до нас старшин, розбивано по родах зброї та по таборах, призначувано командирів полків, куренів, сотень. До козацьких таборів, власне до їхніх Рад, полетіли відповідні зарядження.

По двох чи трьох днях „мобілізацію” було закінчено й старшини розїхалися до призначених їм козацьких таборів. У Мюндені залишився ще штаб дивізії в складі: Командир — ґенерал Зелінський, заступник його — підполковник Пухтаєвич, начальник штабу — капітан Янів, старший адютант — капітан Дідів, артилерійський адютант — поручник Солтик, муштровий адютант — я, дивізійний топоґраф — поручник Бубенко, особистий адютант ґенерала Зелінського — поручник Кутетонський, звязковий старшина з німцями — підпоручник Сиротенко. Але ж іменувалися ми по посадах, йдучи за тогочасним ранґуванням на Україні. Тому ґенерал Зелінський іменувався отаманом дивізії, підполковник Пухтаєвич — полковником, начальник штабу — осавулом, старший адютант — курінним, решта адютантів і звязковий старшина — сотниками.

Та в Мюндені залишався штаб дивізії теж недовго. Здається 18 лютого вирушили ми скорим потягом (першою клясою) до Берліна.

У Берліні нас добре зустріли й добре подбали, як про помешкання так і про харчі. Мешкали ми й годувалися у якомусь доброму готелі.

Залишалися у Берліні тільки одну добу. Відвідавши німецьке військове міністерство, де отаман Зелінський мав відповідну конференцію, та сфотоґрафувавшися там з старшинами військового міністерства, — ми другого дня вирушили до рідного краю.

Висіли ми у Ковлі. Німецькі самоходи привезли нас до призначених нам помешкань. Тут почалася праця біля дальшого формування нашої дивізії.

У Ковлі показалося, що формувати маємо не одну дивізію, а дві. Отож основна наша дивізія мала стати першою, виділивши кадри для другої дивізії. Наші дивізії назвали ми „Синіми" з причини їхнього синього однострою (сині широкі штани, синій жупан, сива шапка з синім шликом).

Перша Синя дивізія складалася з чотирьох піших полків і полку гарматного. Частину свого складу передала другій дивізії, — і мусила сама поповнятися. Поповнення 1-ої Синьої і укомплєктування 2-ої Синьої дивізій мали дати наші табори полонених у Німеччині. На командира 2-ої Синьої дивізії дістав призначення полковник Пухтаєвич.

Про заосмотрення обох Синіх дивізій у все необхідне та про їхнє озброєння мали дбати з німецького боку гавптман ґраф Альвенслєбен та ґенштабу гавптман Цімерман зі своїми штабами. Гавптман Альвенслєбен мав дбати про 1-шу Синю, ґенштабу гавптман Цімерман про 2-гу Синю дивізію.

З закінченням формування й орґанізації поспішали як німці, так і ми. Отаман Зелінський мав наради з командуючим східним німецьким фронтом ґенералом Гофманом.

Харчувалися ми разом з німецькими старшинами в їхньому касині. Тут познайомилися ми й з ґенералом Гофманом. Тут же здибав я вперше отамана Пількевича, а також і тодішнього голову Ради Міністрів Голубовича та його міністра закордонних справ Любинського. Обидва завзяті есери й добрі українці, але замолоді роками, досвідом та освітою на свої високі посади. Ця їхня молодість та юнача палкість була джерелом жартівливих зауважень з боку ґенерала Гофмана. Ці зауваження вражали нас дуже неприємно, хоч були тактовні і чемні. Ми бачили, що репрезентантам нашої суверенности далеко до тих, хто державними репрезентантами може справді називатися. Україні в той час бракувало мужів державних!

По залагодженню справ в Ковлю наш штаб перенісся до району розміщення Синіх і осів в одному фільварку, недалеко від села Голоби.

Праці в штабі було багато. Налагодити справу, як того вимагалося, при тодішніх обставинах було не легко.

Велика частина Синіх мусила розміститися в землянках, що самі собі побудували. Щасливіші полки мешкали по хатах. Наприклад, 2-й Синій полк у с. Голоби.

Заосмотрення Синіх білизною, одягом і чобітьми було добре. Харч був теж непоганий і скоро поставив на ноги напівохлялих полонених. Сині жупани, даючи частинам гарний український національний вигляд, воєнним обставинам відповідали мало і на той холодний час були залеглі.

Та це не перешкоджало Синім бути бадьорими й старанними вояками. Любо було дивитися на їхні воєнні вправи. Люди, як на підбір, неначе сердюки!

Озброєння Сині мали російське від мушкета до гармати. Синім піхотинцям, кулеметчикам і гарматчикам не треба було переучуватися.

Формування 2-ої Синьої дивізії викликало потребу поповнення старшинами й козаками. Очікуючи на те поповнення з наших таборів у Німеччині, ми прилучили до Синіх старшин і козаків із свіжо полонених німцями вояків-українців з російської армії. До них, розміщених недалеко від нашого району за німецькими дротами, вдався з наказу отамана Зелінського і за згодою німців — я. Там чимало старшин і козаків українського походження побажали пристати до Синіх. Отаман Зелінський зробив їм огляд, і ті, що відповідали нашим вимогам і гаслам, прилучилися незабаром до Синіх. Розпорошені по ріжних Синіх частинах, вони згодом стали й самі добрими Синіми.

Поки ми закінчували наше формування, прийшло звільнення Київа від ворогів. Повернулася туди Центральна Рада й її уряд. Незабаром подався до Київа й отаман Зелінський зі штабом. Я дістав наказ слідувати за штабом на чолі кулеметної сотні 2-го Синього полку.

У Голобах повантажився я з кулеметною сотнею у ваґони й залізницею подалися ми до Київа. Крім мене, сотника Бубенка й сотенного командира кулеметчиків, з ешалоном їхав молоденький німецький ляйтнант (хорунжий), також кулеметчик, як звязок від німецького командування.

Посувалися ми поволі, бо залізниця була забита й рух не налагоджений. Залізничники працювали напружено день і ніч, не знаючи спокою й спочинку.

Всюди по стаціях наша сотня робила добре враження своїм виглядом і дисциплінованістю. Всюди вітали нас українці й раділи несказано, довідуючися від нас, що за нами йдуть Сині полки.

Так прибули ми зрештою (десь у середині березня 1918 р.) до Київа-товарового. Настрій у нас радісно-піднесений. Я вдаюся до коменданта стації, а йому про нас нічогісенько не відомо. Телефоную звідти до коменданта Київ 1-й, але й там не можуть дати нам ради. Сідаю на візника й відвідую комендантуру міста Київа особисто. Там пішли телефонічні запити відносно нас до вищих установ. Та відповідь ні сюди, ні туди. Мнуться. Мене це ображає й обурює. Я заявляю коректно, але з натиском, що я прибув з кулеметною сотнею 2-го Синього полку і що ми вернулися на Батьківщину не на те, щоб сидіти десь у холоднім ешалоні й без харчу та фуражу. Це вплинуло й мене поспішили запевнити, що другого дня ранком до нашого ешалону прибуде з комендантури старшина і він проведе нас до призначених помешкань.

Повернувся до нашого ешалону. Там така наша ситуація нікому не до вподоби. Але ніхто ніде не сказав зайвого слова. Бо це були дисципліновані люди, свідомі свого обовязку й завдання. Приданий до нас німецький ляйтнант певно не мав охоти ще одну ніч мерзнути з нами й голодати. Сказавши нам „Gute nacht" (добраніч), подався до своїх у Київі. Напевно з більшим успіхом ніж ми до своїх!

Другого ранку приобіцяний нам комендантурою старшина таки

прибув. Сотня вивантажилася, вишикувалася зі своїми кулеметами й обозом та й рушила, як ми довідалися від комендантського старшини, до Луцьких касарень.

Бадьоро й весело, як на параді, марширує Синя сотня ще напівзаспаними київськими передміськими вулицями. Лунає козацька пісня й дає сотні маршовий такт. Козаки — як орли!

Їдучи попереду сотні на коні, слідкую за враженням, яке робить наша сотня на людність на вулицях. Запримітив я людей, які нашій сотні та її пісні козацькій раділи. Але запримітив я й таких, які ненавистю проти нашої сотні дихали. Найбільше зауважив я тих, кого сотня наша тільки цікавила, як новина; позатим вона була для них зовсім байдужою. Таке спостерігаючи, думав я собі з біллю: ще на слабих ногах стоїш ти, наша Україно!

Ось ми й на подвір'ю Луцьких касарень. Розлягаються команди й іде взірцеве виконання їх сотнею. Це, видно, до вподоби воякам якоїсь української частини, що міститься в цій же касарні. Оглядають нас з признанням.

Пішла праця біля возів та коней. Огляд стаєнь та помешкання на сотню. Помешкання — звичайне сотенне помешкання новіших касарень російської армії; тепер тут гармидер та бруд. Сміття по коліна.

Тимчасом у сотенній похідній кухні варився вже обід. Мясні консерви, що ми ще мали, давали гарячій страві смак та силу. Решту ж усього потрібного для доброго кулішу дістали ми по приятельському від розміщеної вже у касарнях української частини. Вона вирушила на фронт під Полтаву і належала, здається, до Запорожців.

Доки зварився куліш, сотня була вже майже готова і зі своїм помешканням. Куліш смакував кулеметчикам дуже добре. Та й не диво — за всю подорож від Голоб до Києва харч наш був сухий та скупий.

Тепер був і мені час відшукати штаб Синіх і скласти там рапорт про наше прибуття.

Штаб відшукав я зрештою у якомусь готелю. Зголосився. Склав рапорт. Ділюся у штабі моїми враженнями з того, як приймають нас у Києві. Довідуюся, що й штабові не дуже то краще повелося. Оповідають, що згори відношення до нас якесь дивне. Ніби то ми тим, що нагорі, не дуже бажані.

Потекли дні. Отаман Зелінський мав часті авдієнції у військового міністра та його заступників. З німцями теж треба було багато полагоджувати, бо ж Сині були ще у їх руках і від них залежали. Полагодження це йшло через гавптмана ґрафа Альвенслебена.

З доручення отамана Зелінського довелося й мені часто стикатися з військовим міністром Жуківським та його заступниками — отаманами Грековим і Ліґнау. Отаман (ґенерал) Греків був першим заступником, отаман (ґенерал) Ліґнау — другим. Також довелося мені стикатися й з молодим начальником Українського Ґенерального Штабу Сливинським (здається бувш. ґенштабу підполковник російської армії).

Командир Синьої дивізії ґенерал-поручник ЗЕЛИНСЬКИЙ на молебні в Київі після приходу дивізії в Україну.

КОМАНДНИЙ СКЛАД 1-ої СИНЬОЇ ДИВІЗІЇ.

Нижній ряд: ґен.-пор. Зелинський — командир дивізії, сотник- . . . . начальник штабу дивізії, ... (з шаблею) — нерозпізнаний; верхній ряд: сотник Сулима, полк. Мик. Чехівський — командир 4-го полку (розстріляний большевиками в харківському процесі „45-ти"); в середньому ряді — німецькі старшини при штабі Синьої дивізії.

Отамани Греків і Ліґнау — люди, відповідаючі службовим стажем і своїм досвідом займаним ними посадам. Начальник Ґенерального Штабу теж умів себе відповідно своїй посаді тримати й умів справи, що його торкалися, поважно полагоджувати. Зате військовий міністр, палкий та нестримний, на своїй посаді навіть назовні триматися не умів. Своїй високій посаді він, навіть на моє тодішнє маленьке розуміння справи, ніяк не відповідав і був може тільки добрим полковником. Та й то нажаль, з навіяною соціял-революціонерською метелицею в голові. Може він був добрим партійцем, але, як військовий міністр, до нічого.

З такого нашого військового міністра часто й відверто глузував гавптман ґраф Альвенслєбен. Його глузування були для нас невимовно болючі й образливі. Але, що могли ми проти цього вдіяти? Свій погляд на нашого військового міністра обґрунтовував він фактами, та й збройна сила, тобто й сила взагалі, була на його боці.

З моїх стосунків з нашими вищими військовими начальниками й установами запримітив я скрізь якусь стриманість щодо Синіх. Було таке враження, ніби нам не довіряли. Таке враження було й у інших осіб нашого штабу та й в самого отамана Зелінського.

Це було нам дуже прикро. Але нас обходили не наші „верхи", а Україна. Ми далі старанно працювали.

Почали підходити Сині полки 1-ої дивізії.

Перший полк — під полковником Миколою Шаповалом, другий полк — під полковником Блохіном, третій полк — під полковником Малохаткою, четвертий полк — під полковником Миколою Чехівським і гарматний полк — під полковником Чижевським. Вигляд полків та їхня дисципліна робила на киян велике враження. Українське громадянство раділо, бачучи такі свої взірцеві частини, й уладжувало прибуваючим полкам урочисті зустрічі.

Не тішився чомусь тільки тодішній український ес-ерівський уряд, включаючи сюди й військового міністра. Незабаром викрилося, що Синіх з отаманом Зелінським вони уважали за зазіхачів на владу в Україні, уважали нас контрреволюціонерами.

Це стало ясно всім нам у штабі й настрій штабу був не з найкращих: свої дивилися на нас скоса, як на контрреволюціонерів, німці теж почали на нас поглядати скоса, як ми почали більше й більше виходити спід їхньої опіки. Отож, Сині опинилися між двома жорнами. Тертя між цими двома жорнами й знищило Синіх, розпорошило їх. А як добре можна було Синіх використати, коли б на чолі України стояли тоді справжні державні мужі.

Ціла 1-ша Синя дивізія перебувала в Київі. Тільки її 3-ій полк, під полковником Малохаткою, відїхав на Чернигівщину, на московський кордон.*)

Не легко було тоді Синім. Для уряду — контрреволюціонери, для німців — большевики, для ворогів — ненависна опора України...

---

*) 3-й полк скеровано було до Катеринослава. — Редакція.

Вороги України, від найправіших до найлівіших, підходили усякими шляхами до Синіх, щоб їх розаґітувати, розкласти. Та не на таких нарвалися! Кожний Синій був не тільки дисциплінований вояк, але й свідомий українець.

Тимчасом 2-га Синя дивізія стала теж маршездатною. Треба було подбати про її розміщення в Україні, про її ужиток.

За розміщення в Київі й 2-ої Синьої дивізії годі було й думати. Тому місцем постою 2-ій Синій дивізії призначено було Одесу.

Я одержав наказ їхати до Одеси, взявши з собою квартирієрів від 2-ої Синьої дивізії — старшин і підстаршин. В Одесі мав я полагодити з тамошньою військовою й цивільною українською владою справу з розміщенням дивізії та подбати про підготовлення помешкань для неї.

Скорим потягом прибули ми до Одеси. Вже на двірці сині жупани викликали збіговище. Так само й на одеських улицях, коли ми цілим нашим відділом, по два на візнику, з речами й зброєю їхали до одеської української комендантури, а звідти до призначеного нам мешкання.

Другого дня почалася моя мандрівка по вищих одеських установах та рапорти тутешнім вищим начальникам. На чолі цивільної влади стояв тоді в Одесі Володимир Чехівський. На чолі влади військової — ґенштабу полковник Всеволод Змієнко. Цивільна й військова влада поставилися до моєї місії дуже уважно.

На розміщення дивізії призначені були якісь касарні на передмісті. Назву касарень і околиці забув. Пригадую тільки, що нас попереджали, щоб ми стереглися нападів комуністів на поодиноких вояків.

Але в Одесі на когось з нас не трапилося жадного нападу. Взагалі сині жупани били одещанам у вічі. Не знаю яким чином пішла по Одесі навіть чутка, що туди прибула вже ціла Синя дивізія.

Незабаром касарні для розміщення 2-ої Синьої дивізії були готові. Налагоджено було й взагалі справу з прибуттям і розміщенням в Одесі Синіх. Я подався з відповідною доповіддю до Київа.

У Київі чекали на мене сумні новини. У штабі 1-ої Синьої дивізії переміни. Задля безпеки отамана Зелінського від командування Синіми усунено. Замість нього призначено якогось отамана Мартинюка.

За Синіх взялися з одного боку ес-ерівський уряд, а з другого — німці. Сині стояли напередодні розформування. Може ще й з роззброєнням перед тим.

Остаточно довідався я про долю Синіх при моїм рапорті щодо поїздки до Одеси у 1-го заступника військового міністра отамана Грекова. На вислуханню у нього був тоді я й сотник (по посаді) Щербина. Отаман Греків говорив про тертя між урядом та німцями зза Синіх й кинув заувагу, що доля Синіх вже вирішується.

Нас, як синьожупанників, запитав він, що ми уважаємо за краще — розформування Синіх українським урядом чи роззброєння їх німцями. В останньому випадку, як зауважив отаман Греків, може першій, а другій Синій напевно доведеться повернутися до Німеччини за дроти.

Без довгих вагань ми обидва висловилися за розформування Синіх українським урядом. Бо бути розформованими українським уря-

дом чи бути роззброєними німцями — Синім однаково кінець. Але в першому випадку усі Сині зістаються на Україні і тут залишаються, коли не вояками, то свідомими українськими громадянами. До того ж громадянами напевно активними. У другому — першій дивізії довелося б розбігтися, щоб не попасти знову за німецькі дроти. Друга дивізія мусила б напевно повернутися за німецькі дроти. Тобто, у другому випадку ми не мали б ні Синіх дивізій, ні свідомих українських громадян із Синіх. Помимо того, ми добре знали, що то є сидіти за дротами, щоб наше синьожупанне товариство від дротів тих не врятувати.

Синіх розформував український уряд.*) Усі вони розпорошилися по широкій Україні, по Дону та Кубані, щоб іншими засобами боротися за українську державність.

*　　*
*

У листопаді 1918 року покотилися по Україні хвилі повстання проти гетьмана Скоропадського та його московсько-малоросійського кубла. У Києві осіла зрештою переможна Директорія. Тоді повстала спроба зібрати „Синіх” знов докупи. Але ж Сині здебільшого вже й спроба зібрати „Синіх” знов докупи. Але ж Сині здебільшого вже так міцно були прикуті до національно-військової чи цивільної праці у ріжних кутках України, що тих, що зібралися на заклик, вистачило тільки на один Синій полк. Командування цим полком обняв Вовчок-Пащенко, добрий громадський діяч, добрий учитель, добрий промовець, але зовсім не вояк. Тому Синього полку на відповідну й можливу височінь поставити він не зумів і не зумів здобути полкові бойової слави. Вовчок-Пащенко зумів тільки сам умерти, як справжній син України, розстріляний в полоні большевиками.

Розпорошився з часом і Синій полк. Синіх, як бойової частини не стало.

Таким чином Сині, як збройна українська сила, ролі не відіграли **) Зате відіграли вони свою ролю будучи розсипані по цілій українській армії, яко вояки, чи по цілій Україні, яко громадяни.

Свою ролю відіграють Сині й тепер. І відігравартимуть її доти, доки ходитимуть під сонцем і не ляжуть у сиру землю.

---

*) Німці, не чекаючи на наказ українського уряду про розформування Синіх, обеззброїли їх самі в ніч з 26 на 27 квітня 1918 р. — Редакція.

**) Очевидно автор, стративши дальший звязок із Синіми, не знає, що Сині в збройній боротьбі за Батьківщину здобули славу, як 7-ий Синій полк 3-ої Залізної дивізії, що особливо відзначився в році 1919 в боях за Вапнярський залізничний вузол. — Редакція.

ОЛЕКСАНДЕР ВИШНІВСЬКИЙ.
Полковник.

До історії Синіх і Залізних.

(Зі спогадів командира 7-го Синього полку).

Родовід Синіх. Сині, що їх сформовано в Київі в р. 1919, ведуть свій родовід від Синьої дивізії, сформованої ще за часів Української Центральної Ради з полонених українців у Німеччині.

Склад цеї дивізії, як старшинський, так і козацький відзначався високою національною свідомістю і длятого Союз Визволення України — духовий батько Синіх і Сірих *) — вважав Синьожупанників, поруч із Сірою дивізією і Запорожським корпусом, майбутніми кадрами українського війська.

Сині ще підчас перебування в українських таборах у Німеччині ідеалізували собі і сам Зрив Український, і Центральну Раду, і Український Уряд. А запізнавшись в Україні з „дійсною дійсністю", були далекі від захоплення і тогочасним Українським Урядом взагалі, і військовим міністром Жуківським зокрема. Особливо багато застережень викликала особа міністра Жуківського. У звязку з цим Український Уряд, що відразу по прибутті в Україну першої Синьої дивізії поставився був до синьожупанників в певною резервою, почав виявляти певне занепокоєння, викликане браком довірря до Синіх.

Переляканий військовий міністр Жуківський, памятаючи добру презентацію Синьої дивізії на параді в Київі, на майдані Св. Софії, зараз же по приїзді Синіх до Київа в своїй хоробливій уяві вже бачив активну контрреволюцію на чолі з Синьою дивізією. **)

---

*) Сіру дивізію сформовано з полонених українців в Австро-Угорщині. За часів Центральної Ради вона дістатися на Україну не встигла, — сталося це вже за гетьманування Скоропадського.

**) Формуючи дві українські (Сині) дивізії з полонених українців, німці гадали, що ці дивізії будуть слухняним знаряддям в їхніх руках. По прибуттю І-ої Синьої дивізії до Київа, ще перед тим, як німці остаточно зупинилися на кандидатурі ґенерала Скоропадського на гетьмана всієї України, головна німецька команда в Україні запропонувала командирові І-ої Синьої дивізії ґенералові Зелінському зробити „переворот", скинути Уряд, призначений Українською Центральною Радою, і перебрати номінально всю владу в Україні (за їх, німців, натурально, допомогою) до своїх рук. Ґе-

Відповідно до цього свого наставлення реферуючи справу Синіх перед Урядом, він сам робив усе, що тільки міг, щоб дошкулити Синім.

З другого боку, німці, ствердивши неприхильне до них відношення більшости Синіх і поодинокі випадки вияву крайнього радикалізму деяких із них, закинули Синій дивізії збольшевичення... Склалася була досить парадоксальна для Синіх ситуація: український міністр закидав їм ухил вправо, німці — вліво... *)

У цих обставинах Жуківському і військовій німецькій команді не тяжко було дійти до порозуміння щодо... розформування І-ої Синьої дивізії. Німці одним стрілом забивали двох зайців: нищили Синю дивізію, як підпору невигідного для них українського Уряду, і знову як частину непевну й небезпечну для Скоропадського в ролі „вибраного українським народом" Гетьмана України. Німцям так було спішно з ліквідацією Центральної Ради та її Уряду, що вони не чекали на розформування Синьої дивізії законним шляхом — наказом українського військового міністра — і напередодні перевороту і проголошення Скоропадського Гетьманом, у ніч з 26 на 27 квітня 1918 року, цілком несподівано і для Українського Уряду, і тим більше для Синіх обеззброїли частини Синьої дивізії. **) По обеззброєнню старшину й козаків демобілізували.

Активніша частина Синіх зараз же подалася на партизанку і проти Скоропадського, і проти німецького „союзного" війська.

Відродження Синіх. Перший полк Синьої дивізії. За часів Директорії, в кінці грудня 1918 року, згідно з бажанням Головного Отамана, спеціяльна комісія із старих Синіх почала наново формувати Синю дивізію в Київі.

Нажаль, сформувати дивізії не пощастило з таких причин:

1) Сині були розкидані по всіх кутках України.

2) Переважна частина Синіх була вже в той час у ріжних інших військових частинах, сформованих за час повстання проти Гетьмана Скоропадського, і до того ще на відповідальних становищах. Не можна було відразу залишити свої тогочасні частини, щоби не руйнувати їх орґанізації.

3) Поштову комунікацію підчас повстання було в значній мірі попсуто і тому заклик „Комісії по формуванню Синьої дивізії" не міг у час дійти до всіх „Синіх".

нерал Зелінський рішуче цю пропозицію відкинув і тим зразив до себе німецьку військову команду.

Цей факт невідомий майже нікому і до цього часу, бо ґенерал Зелінський з ріжних міркувань залишив був його в таємниці і щойно на еміґрації оповів мені про нього. Може бути, що Жуківський інтуїтивно відчував тоді можливість такої пропозиції Синім з боку німців.

*) У дійсности ж Сині, за мінімальним виїмком, стояли твердо на національно-ідеольоґічних позиціях і хоч були зражені безрадністю Уряду щодо опанування загального хаосу та нездарністю Жуківського в ролі керманича військової справи в Україні, — всеж уважали своїм обовязком підтримувати свій національний Уряд.

**) 2-гу Синю дивізію розформовано ще перед поверненням її в Україну.

4) Нарешті, військові події на фронті змусили Директорію залишити Київ у самому початку лютого 1919 року.

Тому комісія сформувала нашвидко лише один полк під назвою „І-й полк Синьої дивізії". *)

Полк складався з трьох курінів і окремих сотень: старшинської, кулеметної, кінних розвідчиків, звязку, комендантської та нестроєвої; крім того, полк мав похідний лазарет на чолі з полковим лікарем та лікарськими помішниками. Загальне число полку — до 1200 старшини і козаків. Бойовий склад — до 1000 баґнетів, 12 кулеметів і 40 шабель.

Фактично в Київі було сформовано цілковито лише один І-й курінь. 2-м куріном став т. зв. „Бахмутський курінь", не доведений ще до повного складу; **) 3-й курінь мав лише старшинські й підстаршинські кадри. ***)

На командира полку дістав призначення Пащенко Марко ****) (начальник культурно - освітнього відділу штабу бувшої Синьої дивізії за часів Центральної Ради), людина військово нефахова. *****) Помішниками командира полку: по муштровій частині був я (бувший командир куріня 4-го полку Синьої дивізії за часів Центральної Ради), по господарчій — бувший помішник командира 2-го полку Синьої дивізії за тих же часів полковник Чернов - Чорний. Адютант полку — сотник Довгаль Свирид, пізніше по черзі сотник Ціоха (старший) і сотник Григоренко Василь (забитий денікинцями підчас Зимового Походу в стані непритомному — хорував на тиф). Старшиною для доручень при штабі полку був хорунжий Філь Борис (забитий денікинцями разом із сотником Григоренком підчас Зимового Походу, теж хорий на тиф).

Начальник постачання — урядовець Єфремів, а пізніше сотник Силенко Василь. Кватермістр — урядовець Пащенко (молодший), пізніше — сотник Іващенко Семен. Діловод — урядовець Мукоїд. Скарбник — урядовець Щербина Данило, відомий бандурист (повер-

---

*) Назви: „І-й полк Синьої дивізії" і пізніше „7-й піший Синій полк" були тимчасові з огляду на той хаос, що панував тоді в назвах частин. Були випадки, коли кілька частин носили одну й ту саму назву, як наприклад „Ім. Шевченка, Петлюри, Дорошенка" тощо. Остаточну назву полк мав прийняти по урядовому урегулюванню цієї справи.

**) Виділився підчас повстання проти Скоропадського з гетьманського Бахмутського полку в м. Бахмуті на Катеринославщині і самохіть приїхав у команді синьожупанника поручника Мережка та бувшого богданівця поручника Левицького Олекси (помер на тиф у лютому 1919 р. у Вінницькому шпиталю) на формування Синьої дивізії.

***) До складу його між іншим увійшов орґанізовано т. зв. „Хорольський відділ" — 12 старшин і 85 підстаршин, що прибув з м. Хорола на Полтавщині на чолі з сотником Семеном Іващенком.

****) Розстріляний большевиками в 1919 році.

*****) Одною з наших болячок того часу було призначення на відповідальні командні посади у війську людей, що на військовій справі мало розумілися. Чомусь вважалося, що добрий культ - освітник може з успіхом заступати доброго фахівця - старшину.

нув нелеґально з еміґрації в Україну і розстріляний там большевиками), пізніше по черзі хорунжий Репій і урядовець Бондар.

Полковий лікар — Вальченко, пізніше Світлана Харченко. *) Лікарський помішник — Єременкова.

Командир І-го куріня — сотник Шевченко, пізніше підполковник Сидоренко **) і сотник Ціоха (молодший).

Командир 2-го куріня — поручник Мережко, пізніше сотник Запорожченко Іван і сотник Троць (згинув у 1919 р.).

Командир 3-го куріня — сотник Тарнопільський (старший), забитий большевиками.

Адютант І куріня — сотник Тарнопільський Микола (помер у Чехії від хороби, набутої підчас другого Зимового Походу). Адютант 2 куріня — поручник Левицький Олекса.

Командир старшинської сотні — сотник Копилів Іван. Командир кулеметної сотні — хорунжий Шура - Бура (розстріляний під Базаром в числі „359"), пізніше сотник Дементіїв.

Начальник команди звязку — сотник Крижанівський Василь (забитий в бою під м. Паволоч в 1919 році), пізніше сотник Макушенко Олекса.

Командири сотні кінних розвідчиків — по черзі: сотник Хомічевський, поручник Крижанівський, сотник Опалько, хорунжий Єлецький, поручник Лащевський (галичанин), сотник Ковальський (з походження поляк).

Командир нестроєвої сотні — сотник Лесик. Начальник обозу І-го порядку — хорунжий Ліневич Кость (пізніше начальник автокольони 3-ої Залізної дивізії).

Військові події на фронті змусили закінчити нормальне формування полку на третьому тижні й кинути Синіх на фронт.

Залишення Київа. Напад місцевих большевиків.

1 лютого 1919 року згідно з наказом командира Осадного корпусу несформований ще остаточно полк Синіх вирушив із Київа і обсадив район Миколаївської Слобідки для забезпечення відступу з фронту наших частин і підтримання ладу.

Пропустивши відступаючі частини Київського фронту, 5 лютого 1919 року Сині залишилися в його арієрґарді.

Ворог не насідав і тому полк міг спокійно виконати наказ переправи на правий беріг Дніпра через Ланцюговий міст і там зайняв оборонну позицію в ніч з 5 на 6 лютого 1919 року. Цю позицію полк займав без контакту з ворогом до 19 години 6 лютого 1919 р. і згідно з наказом вирушив із Київа арієрґардом.

Виходячи з міста, полк несподівано був заскочений нападом місцевих большевиків у районі Жидівського базару.

Темної ночі, під акомпаніямент вибуху бомб, мушкетних і кулеметних стрілів, залишали Сині свою столицю. Нічний вуличний бій

---

*) Забита большевиками в серпні 1919 року.

**) Незмішувати з підполковником 2 Волинської стрілецької дивізії Сидоренком Сергієм.

тривав біля години. Полк розігнав большевицькі банди і втратив при тім кількох козаків і коней.

Перебування в м. Василькові. Увійшовши далі в резерв ґрупи Січових Стрільців, Сині без бою відійшли до Василькова і там продовж десяти діб несли залогову службу. Цей час пішов як на зміцнення полкової орґанізації взагалі, так і його бойової підготовки зокрема. Між іншим, кадри 3 куріня (крім Хорольського відділу) відійшли до розпорядимости отамана Чехівського Миколи *) на формування 2-го полку Синьої дивізії. 3-м курінем полку стала старшинська сотня (до 200 старшин), під назвою „3-й старшинський курінь”, з сотником Копиловом Іваном на чолі та адютантом хорунжим Ярошенком.

Підчас перебування в Василькові, згідно з наказом командира І-ї дивізії Січових Стрільців (якому полк підлягав оперативно), з полку тимчасово виділено дві сотні (5 та 6) в команді сотника Запорожченка і передано до розпорядимости командира Січових Стрільців. У районі Білгородка - Будаївка ці дві сотні отримали перше своє бойове хрещення на фронті (лютий 1919 року). Згідно з посвідченням команди Січових Стрільців ці сотні в бою відзначилися витривалістю.

Із внутрішнього життя полку в Василькові треба занотувати такий факт: на старшину сотні звязку Кіенка (зголосився до полку як охотник, до Синіх з часів Центральної Ради не належав) вступило оскарження в самочинній реквізиції. На надзвичайнім військовім суді оскарження було удоводнене, суд виніс Кіенкові смертний вирок і на нім його негайно виконано. Так ставилися Сині до тих, хто кривдив населення й тим компромітував українське військо.

Корпус Січових Стрільців виходить зі складу фронту. Тим часом Київський фронт поступав усе далі й далі на захід. Корпус Січових Стрільців — опора всього Київського фронту — в половині лютого 1919 року вийшов зі складу фронту в районі Фастів - Попельня й відійшов до Проскурова на переґруповання (фактично з тим, щоби привести себе до порядку). Команду Київського фронту обняв командир Чорноморського Кошу полковник Данильчук. **) Крім Чорноморського Кошу, в складі Київського фронту залишилися ріжні „окремі” частини, кадри ріжних частин і деякі повітові комендантські сотні.

Чи ж направду хтось міг сподіватися, що кадри й повітові комендантські сотні та ріжні „окремі отаманчики” могли заступити на фронті корпус Січових Стрільців? А між тим, за словами полковника Данильчука, Січові Стрільці (командир корпусу отаман Коновалець) самочинно залишили фронт.

На наслідки цього не прийшлося довго чекати. У короткому часі

---

*) Мав бути командиром Синьої дивізії.

**) Начальник штабу кошу — ґен. штабу полковник Рак (розстріляний большевиками в 1919 р.). Начальник оперативного відділу — ґен. штабу сотник Низієнко. Начальник розвідчого відділу — сотник Куликівський Микола.

Дефіляда СИНЬОЇ ДИВІЗІЇ в Києві після приходу її в Україну.

Артилерія СИНЬОЇ ДИВІЗІЇ на поході.

Чорноморський Кіш, що своєю боєздатністю далеко не дорівнював корпусові Січових Стрільців, розпався цілковито.

Від Василькова до ст. Бровки. Бій за ст. Кожанку. Коли Київський фронт дійшов до лінії Василькова, Синім було доручено оборону Васильківського відтинка. Полк мав невеликі сутички з частинами наступаючої в цьому районі Таращанської дивізії і тут Сині взяли до полону кількох кінних і піших большевиків.

Підчас дальшого загального відступу нашої армії, полк з боями відходив на стації: Голенівка—Фастів—Кожанка—Попельня—Бровки.

Коли фронт докотився майже до ст. Попельні, там ще не закінчилася евакуація величезних запасів майна. Сині, що займали в той час ст. Кожанку, одержали наказ за всяку ціну утримати її на протязі доби, щоб дати можливість евакувати Попельню. Коли прийшов цей наказ, ст. Кожанка була вже під гарматним огнем ворога, що перейшов у цьому районі до рішучого наступу (друга половина лютого 1919 року). Мобілізовані молоді козаки виявили певне денервування: годі було покладати надію на їх бойову витривалість, радше навпаки: через свою непевність вони могли стати лише на перешкоді до виконання полком оперативного завдання.

Отже, щоб вийти з гонором з цієї ситуації, вирішено було так: для оборони ст. Кожанки залишається старшинський курінь, кулеметна сотня, кінні розвідчики, збірна сотня зі старих Синіх і бронепотяг полковника Дмитренка *) — всі в моїй команді. Решта полку відходить до ст. Попельня для підготовлення другої оборонної лінії. Впродовж цілої доби вели Сині запеклий бій з переважними силами ворога й тим дали можливість евакувати ст. Попельню. **) Втрати були порівнююче невеликі — 22 козаки забиті і ранені та двоє старшин (сотник Макушенко і поручник Ващенко) контужені.

За цей бій полк дістав подяку від Головного Отамана.

Після бою полк відійшов до ст. Бровки на відпочинок, але ненадовго. За кілька днів (кінець лютого 1919 року) полк вирушив для ліквідації флянкового прориву нашого фронту в напрямі на м. Паволоч.

Вади команди відтинку фронта. Ще перед тим командуючий відтинком цього фронту полк. Пронченко ***) взяв до своєї диспозиції (в районі ст. Попельня) 2-й курінь Синіх. Таким чином, в операції на

---

*) Вскорі після цього відданий командуючим фронтом полковником Данильчуком під польовий суд за невиконання бойового наказу і розстріляний.

**) Підчас цього бою добре відзначилися не тілько ті, що були в строю. Зимнокровний, відважний і рішучий хорунжий Ліневич Кость, при надзвичайно скрутних для нас бойових обставинах, бувши начальником обозу першого порядку, з боєм вивів обоз майже з рук ворога.

***) Командир 55 пішого полку, сформованого на початку 1919 року в Жмеринці.

Паволоч брали участь лише два курені: 1-й (підполковник Сидоренко *) та 3-й старшинський (сотник Копилів Іван).

На мою думку, покладене на командування відтинком фронту завдання було йому не по силам, бо:

1) воно не потрапило взяти в руки частин фронту;

2) не спромоглося сполучити свого штабу з підлеглими частинами, через що накази до частин завжди запізнювалися;

3) бувши дезорієнтоване само, не могло інформувати командирів частин щодо загального положення на фронті;

4) цілковита розгубленість і, як наслідок цього, неясність наказів;

5) кидання окремих бойових одиниць (сотень, куренів) з окремими завданнями на фронт, як система; ослаблення цим бойової сили частин;

6) невміння використати ні артилерії, ні кінноти, що були в його розпорядимости;

7) невміння зорґанізувати свої тили;

8) командування трималося системи „потягової війни" з усіма її неґативними наслідками.

Усе це і т. ін., разом узяте, не могло спричинитися до нашого успіху на фронті. Під „таким іншим" я розумію загальний стан багатьох із частин нашого війська того часу („отаманія"), кермувати якими було аж надто тяжким завданням.

Бій за м. Паволоч. В операції на Паволоч полк став на вихіднім положенню у с. Макарівка. Сусіднє село Андрушівка обсадив полк ім. Винниченка, в команді полковника Фіґнера, що заступав командира полку отамана Гришка.

Цей полк підчас наступу большевиків зник у невідомому напрямі, ні про що не попередивши штаб Синіх, і відкрив ліве крило І-го полку Синьої дивізії.

Перед тим, як переходити до контрнаступу, полк Синіх розгорнувся в глибокій балці і ось тут вийшов „конфуз".

Молоді мобілізовані козаки перелякалися раптом ворожих ґранат, шрапнелів і свисту куль, яких большевики не шкодували, і хоч були в цілком безпечному від куль місці (мертвий простір), повикопували кожний собі ямки, повсовували туди голови (деякі боком до ворога, а деякі навіть ногами), і... ані руш.

Здавалося, що ніяка вже сила не зможе змусити їх вилізти на той горб, де так свистять кулі. Перше враження було таке, що вони будуть так лежати, аж поки не прийдуть большевики й не заберуть їх голими руками... Але через пів години після призначеного до початку контрнаступу часу пощастило молодь підняти і полк пішов уперед.

У ворога стояло на відкритій позиції дві гармати; з нашого боку ніодної — спізнилися...

При появі нашої лави ворог безкарно збільшив інтенсивність гарматного вогню. І сталося диво: ті самі козаки, що перед хвилиною видавалися в бойовому відношенню безнадійними, тепер, під страшним

---

*) Прийняв І-й курінь від сотника Шевченка.

огнем ворога, з запалом, відважно, не вважаючи на втрати, йшли вперед рівною, як на вправах, лавою. Цікаве явище з психольоґічного погляду!

Заскочений рішучістю контрнаступу ворог, переважаючий числом та озброєнням, не встояв і почав відступ. Спішно знялися з позиції ворожі гармати, щоб перейти на нову позицію, вже за Паволоччу. Здавалося, що перемога наша близько...

В наступі полк дійшов під саме місто. На козака залишилося по 5 набоїв. Командир полку Марко Пащенко, що залишився під с. Макарівка, забув про поповнення фронту набоями. Гармати, призначені для операції проти м. Паволоч, не прибули. Це головним чином і сталося причиною неуспіху.

Ворог, підтягнувши свіжі резерви, вперто боронив Паволоч і, нарешті, сам перейшов до наступу при активній співучасти вже чотирьох гармат. Одночасно з тилу за нашим лівим крилом почулася стрільба. Тут тільки викрилося, що в Андрушківці не Винниченківці, а вороги.

Курені почали в неладі відступ. До неладу причинилася обхоплена панікою мобілізована молодь — знову та сама, що перед тим орлами летіла вперед...

Бриґада совітської Таращанської дивізії святкувала перемогу...

Сині відійшли до ст. Бровки, *) де до них прилучився і 2-й курінь, що цілу добу вів упертий бій за с. Харліївку.

У цьому бою полк втратив до 150 козаків забитими й раненими; із старшин — одного забито (сотник Василь Крижанівський) та 5 ранено.

Бій під м. Паволоч фактично був першим великим боєм для молодих козаків полку; він показав, яким добрим, хоча й необробленим матеріялом, була наша мобілізована селянська молодь.

Надії на неї не завели: довгим і тяжким шляхом бойового досвіду виховались і загартувались ті „Сині", одна назва яких вже лякала ворога, ті „Залізні", які пізніше поруч із іншими частинами 3 Залізної стрілецької дивізії з честю підтримували її бойову славу, як 7 піший Синій полк.

Панічний відступ з м. Вчорайше. Невдала проба контр - наступу і оборони Чорнорудки.

Події на фронті швидким темпом йшли до свого фатального кінця... Командуючого відтинком фронту полковника Пронченка влада усунула й призначила на його місце командира 7 пішої дивізії (фактично тільки самі кадри дивізії) отамана Миколу Шаповала.

До його прибуття тимчасове командування відтинком фронту прийняв на себе комендант району ст. Бровки, полковник Македон. Але він не зміг уже дати собі раду в тому хаосі, в якому знаходився цей відтинок фронту...

З наказу полковника Македона Сині відійшли до м. Вчорайше, де вже були частини Чорноморського Кошу (1 березня 1919 р.). Жадних диспозицій полк не мав.

3-го березня 1919 року вдосвіта ворог відкрив по Вчорайшому

---

*) На ст. Бровки полк поповнився 200 мобілізованими зі Сквирщини.

інтенсивний гарматний огонь і почав одночасно наступ. Несподівано між частинами, що були розміщені у Вчорайшому, виник страшенний переполох. Його ще збільшили своєю метушнею й галасом обози й кіннота Чорноморців. Першим зник полковник Македон... За ним у безладі почали наввипередки втікати обози й відходити частини, безупинно переслідувані ворожим гарматним огнем.

З чого повстала ця паніка? Одночасно з першими ворожими гарматними стрілами хтось примчав до містечка на коні й скаженим переляканим голосом щось крикнув. *) І цього було досить. Кіннота на карієрі показує свій тил... Обози несуться колами до гори... Піхота тікає... Крик... Стогін... Прокляття... Благання... Пекло!.. Частини, та ще такі випробовані в боях, як Чорноморці, без бою в неладі залишають містечко.. І чому? — Паніка!.. Як часом мало треба до її вибуху!

Сині теж „очухалися" лише в полі. Вистроєні в бойові лави відійшли до Чорнорудки й зайняли оборонну позицію.

У Чорнорудці командування відтинком фронту прийняв, прибувши з кадрами 7-ої пішої дивізії, отаман Микола Шаповал. Спроба Шаповала перейти до контрнаступу не вдалася; оборона Чорнорудки — рівнож. У цьому бою Сині понесли втрати раненими: хорунжий Демяненко **) та 5 козаків.

Приблизно о год. 15 почався знову загальний відступ і підчас нього остаточно розпорошилися деморалізовані панікою частини. Зникла також більшість 1 полку Синьої дивізії на чолі з командиром полку М. Пащенком. Отаман Шаповал залишився на фронті з кадрами своєї дивізії. Мені пощастило затримати на фронті лише більшу частину 1 куріня Синіх, завдяки присутности духа його командира підполковника Сидоренка, та чоту 6 сотні з сотником Олексою Люлькою. Команду над цими Синіми приняв на себе я.

Спільна праця Синіх на фронті з кадрами 7 пішої дивізії.

Від цього часу (3 березня 1919 р.) починається спільна праця Синіх з кадрами 7 пішої дивізії під загальним командуванням отамана Шаповала.

Підчас дальшого відвороту від Чорнорудки через с. с. Радивилівку, Янківці, м. Козятин, с. с. Пустохи, Куманівку, Заливанщину до с. Черепашинці залишений на фронті курінь Синіх увесь час перебував у безпосередньому стику з ворогом.

Внутрішні тертя в полку Синіх. Під загрозою розпаду.

Цілий цей час решта І полку Синіх перебувала на відпочинку у с. Павлівка. В полку відчувалася дезорґанізація.

Напружені взаємовідносини між командиром полку Пащенком і рештою старшин вилилися в гострий конфлікт з приводу закидів

---

*) Подібно: „Тікайте, бо нас обійшли!".

**) З еміґрації повернувся нелеґально в Україну до повстанців і розстріляний большевиками.

полкової старшини Пащенкові, повязаних як з подіями 3 березня 1919 р. у Вчорайшому, так і зі справами внутрішнього ладу. Пащенко доніс командуючому Київським фронтом полковникові Данильчукові про „саботаж” командного складу 2 куріня і просив про перенесення цілого 2 куріня до іншої частини. Командуючий фронтом без жадного розсліду видав наказ відрядити 2 курінь на поповнення Чорноморського Кошу. Це викликало загальне обурення як старшини, так і козацтва полку. Полк був на передодні цілковитого розпаду. Сині мали безславно закінчити свою ролю в історії боротьби за визволення своєї Батьківщини.

Довідавшись про це, я негайно приїхав з фронту до полку. Ознайомившись з дійсним станом річей, удався особисто до командуючого фронтом і, зясувавши йому справу, спричинився до зміни руйнуючого наказу. Залагодивши також внутрішні нелади в полку, знову повернувся на фронт. У цей час отаман Шаповал обняв на фронті командування ґрупою.

У складі ґрупи отамана Шаповала. Усунення командира полку Пащенка.

Курінь Синіх, що залишився на позиції під Чорнорудкою, до свого полку відкомандирований не був. Командуючий Київським фронтом його, як боєздатну частину,*) призначив наказом до складу ґрупи полковника Шаповала на правах окремого куріня. У складі ґрупи окремий курінь Синіх приймав уділ у контрнаступі на Козятин, в районі ст. Голендри (9 —12 березня 1919 р.).

Підчас відступу отамана Шаповала курінь Синіх прилучився в с. Котюжинцях до решти свого полку (13 березня 1919 р.).

У цей час полк мав до 800 баґнетів.

14 березня 1919 р. в с. Курава прийшов наказ командуючого східнім фронтом ґенерала Колодія про усунення командира 1 полку Синьої дивізії Пащенка з посади командира і про відрядження його до резерву старшини армії. **) Тим же наказом я дістав призначення на командира 1 полку Синьої дивізії.

У ніч з 14 на 15 березня полк, прикривавши відступ ґрупи, мав досить поважний арієрґардний бій і поніс втрати забитими й раненими кілька кінних і до 20 піших козаків. При дальшому відступі полк відходив з частими — то більшими, то меншими — боями у ст. Калинівка, с. Павлівка, при переході через м. Вінницю, у с. Ільківці, у м. Браїлова та м. Жмеринки.

---

*) Решта полку, що залишила позиції під Чорнорудкою і зникла, тим самим не вважалася часово за боєздатну, а командир полку Пащенко за це саме був під слідством. Пащенка усунули в звязку з подіями 3 березня 1919 р. у Вчорайшому.

**) У селі Курава дістала приділення до ґрупи Шаповала батарея (не памятаю з кількома гарматами) в команді старшини Сави Білодуба (нині підполковник). Ця батарея була при ґрупі дуже коротко. Пізніше ґрупа, як і перед тим, цілий час аж до Дунаєвець, була без артилерії. Ґенерал Колодій помер у 1919 р. в Камянці Подільському і там похований.

Східній фронт перестав існувати. Без керми і без вітрил. Напрямок на східню Галичину.

Після захоплення ворогом Жмеринки (в двадцятих числах березня 1919 року) т. зв. східній фронт фактично перестав існувати. Штаб Східнього фронту (ґенерал - поручник Колодій) та штаб Київського фронту (ґенерал - поручник Зелінський, призначений на місце полковника Данильчука) відїхали потягами до ст. Бірзули на зеднання з Запорожським корпусом. Усякий звязок з ними перервався; фронтові частини полишилися своїй власній ініціятиві.

Від ґрупи отамана Шаповала на фронті залишилися разом з ним лише кадри 7 пішої дивізії, І полк Синьої дивізії та 1 Чорноморський полк (полковник Царенко). *) Ця ґрупа почувала себе як той човен у бурхливому морі, без керми і без вітрил...

Позбавлена раптом свого штабу фронту, не мавши жадної української частини близько себе ні зліва, ні справа, не поінформована щодо загальної ситуації нашої армії, залишена під кожним поглядом виключно сама на себе, ґрупа отамана Шаповала вирішила базуватися на східню Галичину.

Сині, в складі ґрупи, почали відворот у напрямку на Камянець Подільський. Цей відворот відбувався без боїв, але в умовах дуже тяжких — серед збольшевичених сіл, у постійному бойовому напруженню щодо охорони, розвідки й екзекуцій за напади — і йшов через м. Станиславчик, м. Мурафу, м. Шаргород, м. Лучинець, у с. Верхній Олчадаїв, м. Муровані Курилівці, м. Вербовець, м. Нова Ушиця, с. Міньківці та м. Дунаївці.

Про цей період бувший командир ґрупи отаман (нині ґенерал-хорунжий) Микола Шаповал свідчить так: „За цей період найтяжчу частину охорони і розвідки ніс полк Синіх”. **)

Обеззброєння збольшевиченого Басарабського полку.

У перших числах квітня 1919 р. ґрупа прийшла до Дунаєвець. У той час там стояв залогою т. зв. Басарабський полк (750 баґнетів). І викрилося, що цей полк збольшевичений. Щоб запобігти можливій неприємній несподіванці, ґрупа розмістилася не в містечку, а по близчих селах. Отаман Шаповал видав наказ полкам, 1 Синьому та 1 Чорноморському, обеззброїти вночі збольшевичених Басарабців. Спільно з командиром Чорноморців полковником Царенком склали ми плян обеззброєння.

Але в останню хвилину, коли вночі частини були вже готові до походу для виконання наказу, Чорноморці захиталися й, не вважаючи на наказ свого командира, відмовилися прийняти уділ в обеззброєнню Басарабського полку... Тоді отаман Шаповал наказав Синім самім виконати наказ обеззброєння. Зарядивши міри охорони, рушив полк до Дунаєвець. Темна ніч сприяла нам. Наказ виконали докладно і без

---

*) Чорноморський полк в команді полковника Царенка — це було все, що залишилося орґанізованого й боєздатного з Чорноморського Кошу. Решта частин розпорошилася й Чорноморський Кіш перестав існувати.

**) Ориґінал посвідчення посідаємо.

втрат зі свого боку: після невеликої перестрілки Басарабці піддалися. *)

До наших рук дісталося: 1 гірська гармата, десятки кулеметів, сотні мушкетів і чимало ріжного військового майна. Після цього полк Синіх залишився залогою в Дунаївцях; решта ґрупи розмістилася в околицях Камянця Подільського, а штаб ґрупи — в самому Камянці (7 квітня 1919 року). Штаб ґрупи навязав контакт зі штабом армії.

Перебування в Дунаївцях. Прибуття кінно - горного дивізіону полковника Алмазова.

Полк перебував у Дунаївцях 9 діб. За цей час відбулася мобілізація і з мобілізованих сформовано запасовий курінь при полку Синіх. **) Користаючи з присутности в частині старшин гарматчиків, сформували Сині гарматну чоту, в якій поки-що була лише одна гірська гармата, здобута підчас обеззброєння басарабців. Коли трохи пізніше полкові Синіх пощастило відбити у большевиків 2 польові гармати, чота розгорнулася в Синю батарею і від неї то й веде свій родовід гарматна бриґада 3 Залізної стрілецької дивізії. ***)

Підчас перебування Синіх у Дунаївцях до ґрупи прилучився окремий Кінно-горний дивізіон полковника Алмазова. ****) Він не мав змоги зєднатися зі своїм Запорожським корпусом і прямував у тому ж напрямі, що й наша ґрупа. *****) Приділення дивізіону значно зміцнило ґрупу отамана Шаповала.

За ввесь час перебування Синіх у Дунаївцях у містечку панував взірцевий порядок. Жадних ексцесів з мирним населенням не було. Курені несли залогову службу й провадили муштрові вправи. ******)

16 піший загін. 1 полк Синьої дивізії — 1 курінем загону.

У середніх числах квітня 1919 р. ґрупа отамана Шаповала перейменувалася в „16 піший загін". До складу цього загону ввійшли:

1 полк Синьої дивізії, яко 1-й курінь загону (в моїй команді), 1 Чорноморський полк—2 курінь загону (полковник Царенко), *******)

---

*) Після обеззброєння Басарабський полк було розвязано, старшину й козаків демобілізовано. Пізніше ці демобілізовані далися нам у знаки, бувши у складі 45 большевицької Басарабської дивізії.

**) Командир куріня сотник Демянівський.

***) Першим командиром батареї був сотник Гай-Гаєвський (псевдонім, правдиве прізвище Жлудкин), пізніше сотник Шура-Бура.

****) Помер на еміґрації в Луцьку в 1936 р.

*****) Відступав без боїв, цілком відокремлено, маскуючись червоним прапором. Дивізіон робив надзвичайно гарне враження своєю зорґанізованістю й зовнішнім виглядом. Був приділений до ґрупи тимчасово.

******) Тимчасова комендантура Дунаєвець від полку Синіх: комендант сотник Іван Копилів, адютанти — сотник Мисечко і хорунжий Ярошенко.

*******) Помер від ран в серпні 1919 року.

кадри 7 пішої дивізії — 3 курінь загону (полковник Ольшевський. *)

Командир загону — отаман Микола Шаповал.

Невдала проба контрнаступу. Відворот за Збруч. У 20 числах квітня 1919 р. загін кинено на фронт у район Проскурова. Сині приймали уділ у тяжких трьохденних боях за м. Ярмолинці біля с. с. Антонівці, Буйволівці, Жилинці й Татаринці та у відвороті з постійними боями й бойовою охороною через м. Солодківці, м. Дунаївці, м. Балин, м. Черче, м. Оринін, с. Фридрівці, с. Рихта, аж за Збруч до с. Кудринці. **)

Чим близче до Збруча, до кордону, відходив загін, тим більше падав настрій не тільки у козаків, але й у старшини. Деморалізуючі наслідки постійного відвороту, неприхильність збольшевиченої людности, зневірря взагалі в остаточну нашу перемогу, нарешті просто переляк перед „невідомим", там, за Збручем (хоч там були свої, українці-галичани) сталися причиною того, що досить значна кількість легкодухих козаків і кілька старшин загону не пішли до Галичини.

Сині не були під цим поглядом виїмком: щодня були випадки дезерції мобілізованих. Але ті, що залишилися, були свідомі, досвідчені, загартовані бійці за славу й волю України.

24 квітня 1919 року Сині в складі загону перейшли Збруч у с. Кудринці. Бойовий склад їх виносив тоді 500 баґнетів.

Зустріч з українцями - галичанами. Перше враження від галицької військової команди не належало до приємних. Вона згодилася перепустити загін через Збруч лише після певних пертрактацій; на їх закінчення загін мусив чекати цілу добу під натиском большевиків. На постачання Синіх, що перейшло Збруч раніш, українсько-галицька комендантура м. Мельниці зробила замах забрати майно збройною силою. Лише заходами випадково перебуваючого в той час у Мельниці полковника Олександра Удовиченка, пощастило цьому запобігти. Пізніше взаємовідносини наші були цілком добрі.

По той бік Збруча. Від 24 квітня до 19 травня 1919 р. 16 піший загін ніс позиційно-охоронну службу вздовж Збруча (зі штабом загону в Мельниці).

Сині займали відтинок: від с. Чорнокожинці включно — до с. Заваллє виключно, зі штабом в с. Кудринці (Західні). ***) По переході загоном Збруча большевики дали нам спокій. Вони тримали головні свої сили в Камянцю Подільському, висунули лише сторожеву охорону на лінії с. с. Рихта — Рихтецька Слобідка — м. Оринін і на тому заспокої-

---

*) Помер на еміґрації в Познані 9. VII. 1933 р.

**) В бою в районі с. Антонівці особливо відзначився сотник Запорожченко.

***) У той час командир 1 куріня Синіх підполковник Сидоренко дістав призначення на 2 помішника командира полку, а сотник Довгаль — на командира 1 куріня.

СТЯГ ДОРОЩЕНКІВСЬКОГО ПОЛКУ СИНЬОЇ ДИВІЗІЇ.

ПОЛК ІМ. ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА і старшини 2-ої бригади пішої Запорожської див. на могилі командира полку хорунжого Костя Хмілевського.

лися. Час від 24 квітня до 19 травня властиво був часом нашого відпочинку і ми його використали для приведення себе до порядку.

Приїзд Головного Отамана. З подій за той час треба відзначити приїзд Головного Отамана до Мельниці й відвідини ним фронту 16 пішого загону. На відтинку Синіх у с. Кудринці Головний Отаман був аж на передовій заставі по тамтому (східньому) боці Збруча і особисто обдаровував козаків цигарками.

18 років минуло вже з того часу, але ще й досі так живо, як ніби це було лише вчора, пригадується мені невелика постать в звичайній козацькій шинелі, з натхненими очима, осяяна на тлі напівзруйнованого села промінням чудового весняного сонця...

Тоді у душах старшини й козацтва рівнож напівзруйнованих зневіррям знову запалали віра й вогонь завзяття і гучно-радісне могутнє „Слава!" Вождеві свойому було дійсно нічим іншим, як щиро - урочистою присягою „для України жити, для України вмерти". *)

Перший невдалий наступ на Камянець Подільський. Після відїзду Головного Отамана загін почав готуватися до активного виступу. У ніч з 19 на 20 травня 1919 р. Сині, згідно з диспозицією, перші прорвали большевицький фронт, зайнявши в нічній атаці с. с. Рихту та Рихтецьку Слобідку. В цьому бою Сині захопили 2 польові гармати, 6 кулеметів, 2 польові кухні, понад 100 полонених, багато рушниць, гарматних та інших набоїв, полкову канцелярію й багато всякого військового майна. За цей бій про Синіх в оперативному звіті штабу армії було сказано, як про тих, що особливо відзначилися.

20 травня цілий загін веде бій у с. Кадіївці, у самого Камянця Подільського, мавши, на нашу думку, цілковиту можливість здобути його. Але командир загону отаман Шаповал, що надавав цілій виправі лише розвідчий характер, завагався й затримав загін перед самим містом, наражаючи безчинно лежачі лави загону на непотрібні страти від гарматного вогню ворога.

Відступ. Між двох огнів. Здобуття м. Ориніна й с. Гукова. Перед вечером 20 травня отаман Шаповал дає наказ відступати на Оринін, занятий большевиками. Йдучи в аванґарді, Сині обсаджують Оринін. Вночі того самого дня загін ліквідував большевицький відділ в Гукові (проти м. Скали), що було конечним для забезпечення собі відвороту за Збруч. Там він здобув полонених, кулемети й рушниці. В Ориніні загін перебував до 24 травня, обмежившися лише розвідкою, головним чином в напрямі на Камянець Подільський.

Зранку 24 травня ворог почав наступ на Оринін з боку Камянця. На спіткання з ним вийшли Сині, що несли в цей день сторожеву охорону.

---

*) Девіза Синіх.

Бій за Оринін. Сині жертвою отамана Шаповала. Знову за Збруч.

Завязався бій, що викрив переважні сили ворога, як у піхоті, так і в артилерії; крім того, большевики мали ще й кінноту, загін же її майже зовсім не мав. Втрати Синіх щораз збільшувалися. Коли ворожа піхота, наступавши, підійшла зовсім близько, викрився обхід большевицькою кіннотою нашого лівого крила. На донесення командира Синіх, в якому зясовувалося положення й просилося про підтримання Синіх іншими частинами загону, отаман Шаповал дав наказ решті загону відступати в напрямі на Скалу й такий же наказ прислав до Синіх. Таким чином, замісць того, щоб підтримати частину свого загону, що сходила кровю в боротьбі з нерівним ворогом, або підтримати вогнем бодай її відступ, як це завжди повинно бути, командир загону спішно відходить з головними силами, залишаючи одну зі своїх частин (Синіх) на поталу ворогові. Наслідки цього були страшні. Зауваживши початок відступу Синіх, ворог, що в той час був уже в сто кроках від них, засипав їх градом куль, а його кіннота заатакувала ліве крило з флянку й тилу. На нещастя, в цей час ворожа куля тяжко ранила помішника командира Синіх підполковника Сидоренка; він був якраз на лівому крилі полку. Смертельно ранений, він ще має в собі стільки сили, щоб доскочити на коні (був на ньому підчас цілого бою) до кулеметної тачанки, й падає на неї непритомний.*) Тачанка з кулеметом і раненим на карієрі залишає поле бою. Наступає замішання на лівому крилі і большевицька кіннота кидається на піхоту цього крила й починає рубати. Щоби врятувати ситуацію, командир Синіх кидається з резервовою сотнею на кінноту. Ворожа кіннота тікає, але на полю залишаються десятки жертв бою: забиті, ранені й порубані, яких годі вже винести звідти...

Офіційна реляція отамана Шаповала про цю траґедію Синіх така: „Тяжесть боїв за м. Оринін 24 травня 1919 року лягла переважно на полк полковника Вишнівського, де в упертих, стійких боях були понесені досить значні страти”.**)

Загін під прикриттям гарматного вогню Алмазівського дивізіону та Синіх відступив до Гукова.***) Ввечері 24 травня загін перейшов Збруч, переночував у Скалі й знову повернув на ті відтинки на Збручі, що займав перед тим.

Похорон лицаря Синіх підполковника Сидоренка. Осамітнена могила.

Смерть підполковника Сидоренка, це одна з найтяжчих і болючіших втрат полку в тім часі. Переконаний свідомий українець (з Чернигівщини), знавець військового діла, видатний, хоробрий, розумний і порядний старшина, шанований і люблений товаришами й підлеглими, незамінимий і незабутній герой, небіжчик завжди згадуватиметься тими, хто його знав, „не злим тихим словом”. Поховав полк свого лицаря по

*) Ввечері того самого дня помер у Скалі.

**) Оригінал посвідчення отамана Шаповала посідаємо.

***) Ворог, зайнявши Оринін, очевидно не мав охоти наступати далі.

звичаю козачому: червоною китайкою вкриту везено труну покійного на волах до цвинтаря. За труною вели коня небіщика — вірного приятеля в славних бойових діях.

Сумно пливли в повітрю мельодії жалібного маршу...

Тяжко опустивши голови на груди, йшла старшина й козацтво, відпроваджуючи свого товариша по зброї до місця вічного спочинку.

Чуле слово священика над могилою... *)

Останні прощальні промови командира загону й командира полку...

Сальва... друга... третя... І залишилася осамітнена могила (місто Мельниця, у Східній Галичині), а Сині продовжували своє святе діло — збройну боротьбу за визволення Рідного Краю.

Перед другим наступом на Камянець Подільський. Головний Отаман на нараді в с. Гукові. Полковник Удовиченко командиром 16 загону.

У звязку з загальним наступом української армії 16 загін мав своїм першим бойовим завданням здобути Камянець і розвиненням успішного наступу в східньому напрямку забезпечити Урядові Української Народньої Республики використання всіх можливостей, звідти виникаючих.

Для виконання цього завдання загін зосередився 31 травня 1919 р. в Скалі і туди на цей день приїхав Головний Отаман.

У той час до Синіх втілено задля поповнення втрат під Оринінoм сотню т. зв. „Низових козаків” із сотнилом Кривущенком на чолі **) та переформовано гарматну чоту (зміцнено двома захопленими у ворога гарматами) в Синю батарею. На зміцнення загону приділено до нього гарматну частину з корпусу Січових Стрільців (ґавбиці), що стала загонові у великій пригоді.

Ввечері 31 травня загін перейшов Збруч і розмістився в Гукові над Збручем, виставивши сторожеву охорону з розвідкою в напрямі на Оринін.

Головний Отаман скликав нараду в Гукові. В ній брали участь полковник Олександер Удовиченко, отаман Микола Шаповал і командири частин загону. Головний Отаман зясував всю вагу нашого загального тогочасного положення і велике значіння успіху нашого загального наступу, а зокрема конечність здобути Камянець і висловив надію, що загін відповідно виконає свій обовязок перед Батьківщиною. Події показали, що загін цих надій не завів. Щодо Синіх, то бувший командир 16 загону отаман Шаповал так свідчить про боєздатність одної з частин його загону „І-го полку Синьої дивізії”: „В повному наступі на Камянець Подільський, розпочатому 1 червня 1919 р., полку полковника Вишнівського, як найліпшому в бойовому відношенню, мною були дані до виконання самі важні й головні завдання в цьому наступі, що були виконані вже під командою мого наступника полковника Удовиченка”. ***)

Полковник Удовиченко дістав призначення на командира 16 загону

*) Місцевий греко-католик.

**) Забитий в бою за Вапнярку в липні 1919 року.

***) Оригінал посвідки посідаємо.

напередодні наступу 31 травня 1919 р. З цього часу дальша бойова діяльність загону, перейменованого пізніше в 3 стрілецьку дивізію, а ще пізніше в 3 Залізну стрілецьку дивізію, є тісно звязана з його іменем.

Козаки загону й переважна частина старшини вперше побачили полковника Удовиченка лише перед самим наступом, зранку 1 червня. Коротку свою промову до загону в Гукові полковник Удовиченко закінчив так: „А Камянець мусимо взяти і візьмемо!" Це було сказано якось так, що ніхто в загоні не мав жадного сумніву, що таки так, а не інакше воно в дійсности й буде...

Ця людина потрапила відразу заскарбити собі довірря старшини й козацтва загону, а пізніше й велику пошану й любов. Кожна частина зокрема дбала про те, щоб здобути взаємне довірря свого командира дивізії — полковника Удовиченка — і це довірря мала. *)

Другий наступ на Камянець Подільський. Контрнаступ червоних. Здобуття Камянця.

У наступі на Камянець затін зайняв Оринін без бою через те, що большевики, налякані першим нашим наступом, не тримали вже своїх частин далеко висуненими від Камянця й обмежувалися лише його безпосередньою охороною. Але всеж червоні довідалися про наш рух і телефонічно вимагали від волости в Ориніні докладніших інформацій. Телефон прийняв уже наш старшина, який, ніби від волости, подав їм „відповідні" інформації...

Натурально, що трохи згодом червоні цілком зорієнтувалися щодо правдивої ситуації й рясними лавами рушили до контрнаступу. Мали вони перевагу над нами в гарматах (дуже активні були їхні броневики) і в кількости піхоти, але були заскочені нашим наступом взагалі, а його рішучістю й зорґанізованістю зокрема, що відбилося на них неґативно.

В короткому часі лави червоних залягли і перейшли до оборони. Особливо діяльні були їхні гармати. Ворожі шрапнелі й ґранати безустанку вибухали над нами й недалеко від нас, не приносивши, зрештою, нам великих страт. Крок за кроком посувалися наші лави під ворожим обстрілом вперед. Нарешті теж залягли. Обидві сторони енерґійно вітають себе гарматним, кулеметним і мушкетним огнем. Москалі пробують знову перейти до контрнаступу. Їхні лави пориваються впред, але тільки пару кроків удається червоним пробігти, як наші кулемети й особливо гармати приковують їх міцно до терену. **)

---

*) З розмови з полковником Удовиченком ще перед обняттям ним командування загоном особисто я виніс враження, що спочатку він ставився до загону з певною резервою з огляду на те, що командири окремих частин загону устосункувалися були неґативно до отамана Шаповала в звязку з боєм під Ориніном і не хотіли мати його за командира загону: — „Сьогодні ви не хочете його, а завтра не захочете мене", — скептично казав він.

**) Відіграв свою ролю також наш імпровізований „бронепотяг" — звичайне авто з кулеметом — в команді хорунжого Костя Ліневича. Полк Синіх мав кілька авт, здобутих від большевиків, що ввійшли пізніше до складу дивізійної автокольони на чолі з хорунжим Ліневичем.

У ворожих лавах видко замішання: найкращий момент до нашої атаки! Після телефонічної розмови з полковником Удовиченком переходжу до рішучої атаки. За кілька хвилин Сині та інші частини загону в руху. По полю несеться гучно: „Слава". Ворог намагається нас затримати, але це вже йому так тяжко при нашому настрою. Не біжимо, а летимо, як на крилах, пяні певністю нашої перемоги...

Червоні тікають в паніці, лише їхні броневики здалека скажено плюють на нас залізом, а потім теж тікають. Камянець здобуто! 3 сотня Синіх на чолі з сотником Калашниковом першою входить до міста. У цьому бою Сині втратили 3 старшин раненими і контуженими та 22 козаків забитими й раненими.

Бій за м. Шатаву.

Не давши ворогові опамататися, загін на другий день по здобуттю Камянця, починає бій уже за Шатаву. 2 курінь Синіх (сотник Запорожченко) разом з бувшими кадрами 7 пішої дивізії (3 курінь 16 загону — полковник Ольшевський) в бравуровій атаці здобувають містечко. *) Одночасно І курінь Синіх (сотник Довгаль) атакує ліве вороже крило і здобуває при співучасти гірської гармати Кінно-горного дивізіону (хорунжий Яворський) село Михайлівку (звідкіля ворог пробував перейти до контрнаступу) і тим остаточно рішає бій за Шатаву на нашу користь. У цьому бою Сині втратили тільки 1 забитого й кілька ранених козаків.

Після здобуття Шатави 16 загін невтомно продовжує наступ і в блискавичному темпі виграє бій за боєм. Сині беруть участь у всіх боях 16 загону. У короткому часі до наших рук дістаються: м. Дунаївці, Міньківці, Нова - Ушиця й Копайгород. Частини полковника Удовиченка ладнаються до здобуття м. Шаргорода.

16 піший загін перейменовано в 3 пішу Окрему дивізію. 1 полк Синьої дивізії — в 7 піший Синій полк.

17 червня 1919 р. після здобуття Нової Ушиці 16 піший загін перейменовано в 3 пішу Окрему дивізію, а І полк Синьої дивізії — в 7 піший Синій полк. Склад 3 пішої Окремої дивізії був такий: командир дивізії — полковник Олександер Удовиченко, помішник командира дивізії — полковник Володимир Ольшевський, начальник штабу дивізії — ґен. штабу сотник Татаринців (пізніше сотник Залозний).

7 піший Синій полк — командиром полку залишався я.

8 Чорноморський полк — командир полку полковник Царенко.

---

*) До цього часу так яскраво пригадую собі постать сивого полковника Ольшевського підчас того бою. Під градом куль і гарматним обстрілом він ішов за лавами, як ніби на прогульці, ні разу навіть злегка не схиливши голови, назустріч можливій смерти. Команди подавав голосом спокійним, але твердим. Не вважаючи на гарячий бій, я з насолодою подивляв його відвагу й присутність духа.

9 стрілецький полк — командир полку полк. Павло Шандрук. *)

3 гарматна бриґада — командир бриґади полковник Григор Чижевський. **)

І-м помішником командира Синього полку призначено полковника Бориса Магеровського (бувшого командира 5 полку 2 Синьої дивізії за часів Центральної Ради).

Державна Інспектура. У червні 1919 р. в нашій дієвій армії зявився новий чинник — Державна Інспектура — інституція, що відповідала політичним комісарам у совітській армії. Не можу бодай коротко не згадати про неї.

Треба думати, що шляхетні заміри породили її, але тої позитивної ролі в життю нашого війська, на яку була призначена Державна Інспектура, вона не відіграла. Тай не могла відіграти, бо був це замір, що переводився в життя невідповідними засобами й не на відповідному ґрунті.

Може й було б все гаразд, коли б проєкт Державної Інспектури взяв був під увагу засадничу ріжницю, що заходила між військами московсько - большевицьким і національно - українським. У червоній армії в ті часи командний склад був майже виключно з військових фахівців, що в душі ненавидили большевицьку владу й тому прагнули її поразки. Ці командири могли позитивно працювати на комінтерн тільки під примусом, під загрозою негайного розстрілу, і черз те приставлювання до них політичних комісарів (політкомів) із екзекутивою є цілковито зрозумілим та з точки погляду большевицької рації виправданим. Комуністична влада тих часів, за мінімальним виїмком, не мала фахових військових керівників - комуністів, але мала зате кадри певних, відданих комунізмові своїх людей, що користалися довіррям збольшевичених мас. Ці люди, хоча й не тямили нічого у воєнній тактиці й стратеґії, але зате чудово розумілися на способах змушення контрреволюційних військово - фахових мізків до праці на користь поглиблення соціяльної революції...

З другого боку, старорежімні військові фахівці, що не мали вже ані жадного впливу в війську, ані жадної військової сили за собою, примусово опинившись в большевицьких військових штабах, теж дуже добре орієнтувалися, що для них іншого виходу, як тільки працювати, і то не за страх, а за совість на комуну — нема, що треба забути і про „єдіную нєдєлімую”, і про власну амбіцію, що лише в той спосіб урятують життя собі й своїй родині.

Гармонія, що повстала з цього приводу між револьвером комуніста й мізком контрреволюціонера, дала большевикам позитивні наслідки.

Якже відмінно виглядала ця справа в нас!

Старший командний склад нашого війська в 1919 році був майже

*) Прилучився до 16 загону на чолі добре зорґанізованого, одягненого й озброєного відділу.

**) Командир гарматної бриґади І-ої Синьої дивізії за часів Центральної Ради. Ґуберніяльний комісар Полтавщини й міністр внутрішніх справ за часів Директорії. Помер на еміґрації в Польщі, в Келєцкім в р. 1936.

цілковито свій. *) Його не треба було змушувати до праці на користь Україні, бо українська старшина воювала не з примусу, а зі свідомого почуття національного обовязку. Командири наших частин користалися цілковитим довіррям своїх підлеглих. На цьому тлі в нашій армії доходило навіть до пересади: часом зміна командира частини була рівнозначна зі зруйнуванням частини.

Правда, трохи гірше стояла справа з військовими кваліфікаціями командирів частин, але для цього власне деякі з них потребували, замісць державних інспекторів, фахових військових дорадників, для яких командири частин самі могли б успішно виконувати функції державних інспекторів.

Нажаль у ті часи на фаховість не зверталося у нас належної уваги. Чимало старшин українського походження, що могли б стати у великій для нашого війська пригоді, не стали тільки тому, що їх до війська не було прийнято, або у війську відповідно не використано через те тільки, що або не вміли говорити, або зле говорили по українськи, тощо. Брак довірря? Але ж брак довірря не виключає можливости використання здібностей тих, кому не довіряють. Большевики, власне, це знаменито удоводнили на практиці.

Порівняймо, кого й до кого приставляли червоні москалі в ролі політкомів, а наші — державних інспекторів.

Перші — стопроцентово відданих собі і певних комуністів до осіб, для большевиків непевних; другі ж — до з національного боку цілком певних військових — кого прийдеться.

Якби головний державний інспектор (Голдержін) п. Кедровський хотів підходити до кандидатів на державних інспекторів з відповідним критерієм, то був би в положенні вождя без армії, бо вибраних було б дуже мало: вибирати не було з кого. Найактивніший національно - свідомий елемент переважно пішов до війська й залишити рядів активних борців не хотів; навіть наші культ.-освітники здебільшого воліли писати історію української визвольної боротьби власною кровю там — на полі бою, — а не в канцеляріях Державної Інспектури.

Доходило до того, що штати державних інспекторів комплетувалися за... допомогою оголошення в пресі, наче б ходило про звичайну „служницю до всього", тощо...

Партійна приналежність (не можемо утотожнити українську партійність з українською державністю) грала першу ролю. **)

Отже, не дивно, що заанґажовані головним державним інспектором і його близчими помішниками державні інспектори були за малим виїмком ***) людьми, що не відповідали свойому призначенню. Не могли ці державні інспектори нікому в нашій армії нічим заімпонувати:

---

*) Укінці 1919 року були поодинокі випадки переходу командирів українських частин до деникінської армії (Поплавський), але ці випадки треба вважати виїмковими.

**) Коли по одному з оголошень зголосив свою кандидатуру на державного інспектора кадровий бойовий старшина, певний українець, його не принято, бо був безпартійний і тому „непевний".

***) Наприклад: Горшківський, Драченко, Кузьменко та інші.

ані своєю політичною виробленістю, ані освітою, ані відданістю українській справі, ані зрештою своєю фаховістю, тощо.

Були це або хоч і українські патріоти, але дуже молоді й недосвідчені люди, або вузькі партійці, для яких інтереси партії стояли понад інтересами української держави, або просто люди, що в посаді державного інспектора бачили єдину можливість і українцем бути (та ще й патентованим), і за Україну кров не проливати...

Отже, цілковито зрозумілою є та неґативна реакція, що її викликала в нашому війську Державна Інспектура. Національно свідома українська армія протестувала проти накинення їй партійців, партійних недоносків, нераз дезертирів, *) і взагалі людей, що під кожним поглядом не викликали до себе довірря в ролі українських політкомів.

Наше військо було однодумне щодо цього: хочете бавитись у політкомів, то обсадіть ними тилові установи, там вони може придадуться. Дієва армія не потребує державних інспекторів, що лише зогиджують і засмічують той вівтар Батьківщини, на який вояцтво жертвенно складало свою кров і життя.

Але наказ — наказом. Українське військо, за виїмком деяких частин, державних інспекторів до себе прийняло.

„Діяльність" державних іспекторів та їх „лицарство" на фронті заслуговують на всебічне й безсторонне освітлення. Освітлення таке буде значно ріжнитися від освітлення Головного Державного Інспектора Кедровського. Ми обмежимося наразі лише кількома прикладами.

До начальника Головної Санітарної Управи нашої армії, старого, досвідченого, заслуженого лікаря, 100% українця являється 20-літній хлопець.

— Хто ви такий і чого вам треба?

— Я державний інспектор Головної Санітарної Управи.

— Гм... На лікаря ви не виглядаєте...

— Я з другого семестру медичного факультету...

— Тоді вам тут нема чого робити: фахово ви не є підготовлений.

— Я маю також доглядати з боку національно - політичного...

— Але ж ви по українськи навіть говорити добре не вмієте, а старих українців хочете з національного боку „доглядати".

— Я, бачите, російську школу скінчив і не встиг...

— Я теж — російську і, як чуєте, чудово говорю. Ні! Нам з вами не по дорозі. Ви замолода, недосвідчена й нефахова людина, щоб бути в моїй Управі тим, на що ви претендуєте...

Наслідки розмови: 20-літній „другого семестру" державний інспектор залишається, а старий заслужений і фаховий українець подається до димісії...

Комендант тилу армії віддав під суд свого державного інспектора Сердюка і суд покарав його вязницею за сіяння паніки і втечу зі штабу тилу підчас фальшивого сполоху. **)

---

*) В одному з державних інспекторів я пізнав дезертира Синього полку.

**) Комендантом тилу армії був тоді полковник Віктор Павленко.

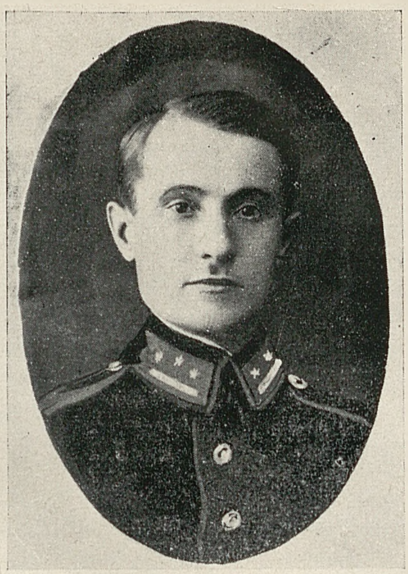

УНІФОРМА СИНІХ

Сотник Василь Яворський — прибув в Україну в числі рештки Синіх, що лишилися в Німеччині як інструктори для передбачуваного формування там 3-ої Синьої дивізії.

Сестра - жалібниця ЄРЕМЕНКО.
Помішник лікаря 7-го Синього полку.

Сотник ЯКІВ ВОВКОГОН.
Молодший старшина, пізніше командир 3-ої сотні 7-го Синього полку.

Сотник ОЛЕКСА ЛЮЛЬКА.
Командир 6 сотні 7-го Синього полку 3-ої Залізної дивізії.

Поручник ОЛЕКСА ЛЕВИЦЬКИЙ.
Богдановець. Адютант 3-го куріня І-го полку Синьої див. Помер 1919 р. у Жмеринці.

Державний інспектор, що перебував разом із полковником Мішківським, одного разу прокинувся вночі й побачив, що полковника нема в хаті. Цього було для нього досить, щоб ударити на сполох і з переляканим криком: „Утік! утік!...” шукати порятунку від якоїсь небезпеки.

Підчас одного з боїв корпусу Січових Стрільців до начальника штабу дивізії полковника Змієнка, що службово їхав в бричці, підбігла якась несамовита, на смерть перелякана постать і, корчево тримаючись брички, почала благати полковника взяти її зі собою на бричку.

— Хто ж ви такий? — запитав начальник штабу.

— Я державний інспектор 3 полку Січових Стрільців...

— Так ваше ж місце в полку, що зараз провадить бій, а не тут.

— Пане полковнику, я вже більше не хочу бути державним інспектором!...

Державний інспектор 4 технічного куріня (в команді полковника Кульчицького) з покликання почував себе більше поетом, ніж політкомом, і тому головним своїм обовязком в ролі державного інспектора вважав марнування часу на писання віршів. Коли одного разу скрутні бойові обставини змусили кинути в бій навіть обслугу обозу технічного куріня, державний інспектор, що потів в обозі над писанням віршів, вважав для себе найвідповіднішим ухилитися від цієї „приємности” і попросту сховався. Але його знайшли і ґенерал Х. *) власноручно нагайкою та добірними жовнірськими виразами мусив учити бідолаху обовязкам державного інспектора в скрутний момент підчас бою.

Коли до одної дивізії прибув призначений дивізійний державний інспектор, начальник штабу заявив йому, що на фронті для нього роботи немає й доручив „держінові” господарчу працю в тилу дивізії. Страшенно втішений державний інспектор сердечно подякував і скваппливо скористав з пропозиції.

І цей був наймудріший, бо зрозумів, що Державній Інспектурі місце не на фронті, а тільки в тилу, бо лише там вона могла бути більш-менш корисною.

Державні інспектори Синього полку.

До 7 Синього полку в ролі державного інспектора та його помішника приїхали два молоді старшини — Григор Шеремет і Козловський. Прийняв я їх дуже чемно. Зібравши старшину полку, представив їй інспекторів і, зясувавши старшині завдання Державної Інспектури, висловив побажання повної згоди в наших взаємовідносинах.

Козловського скерував я до постачання полку, щоб пильнував там порядку, а Шеремету залишив при штабі полку „пильнувати” мене.

Спочатку все було гаразд. Державний інспектор ні в що не втручувався, підчас боїв відпочивав в обозі, а через те, що не мав до чого застосувати свої державно-інспекторські „здібности”, нудився.

Відома річ, нудьга поганий дорадник... Одного дня приходить до мене інспектор Шеремет і заявляє стилем універсалів:

---

*) Правдоподібно ґенерал Янушевський.

„Віднині жадного бойового наказу без мого затвердження, себто без мого підпису!"

Соромно мені ще й зараз, як про це згадаю, але правди нема де діти: не випросив я тоді пана державного інспектора з полку. Кадровість перешкодила, та сама, що в ті часи для Державної Інспектури майже синонімом національної непевности була...

Гаразд, — кажу, — пане інспекторе, гаразд, але під умовою, що підчас кожного бою будете там, де й я...

Одного разу таки ризикнув сердега... Але після цього вже мови про затвердження його підписом моїх бойових наказів не було, і взаємовідносини наші знову були добрі.

Тільки за що він отримував місячну платню та ще й по посаді командира полку? Чиж за привілей не приймати активного уділу в збройній визвольній боротьбі, хоча й був старшиною?

Безславний кінець Державної Інспектури.

Підчас нашої траґедії в т. зв. „трикутнику смерти", в районі Любар - Чортория (листопад 1919 року), перед Зимовим Походом, з усіх державних інспекторів мали замір сформувати курінь, щоб підсилити здесятковані тифом ряди наших бойців і тим дати можливість панам інспекторам нарешті дійсно прислужитися Україні. Де там! „Найпевніші з певних" розбіглися, хто куди тільки міг, як ті щурі з розбитого пароплава... *)

На тому й кінчилось неславне існування неславної памяти Державної Інспектури. **)

Щодо державних інспекторів Синього полку, то Козловський утік чесно — „по способу пішого хожденія", але Шеремет зник разом із полковим екіпажем і парою полкових коней.

Non multa, sed multum...

---

*) Деж був у ті траґічні в нашій визвольній боротьбі дні Головний Державний Інспектор п. Кедровський?

Де був він, коли Головний Отаман разом із Урядом і рештками війська перебували в „трикутнику смерти", що був оточений навколо військами — польським, денікинським і большевицьким?

Де був він — Головний Державний Інспектор Армії — коли її вищий командний склад на нараді в Чорториї (початок грудня 1919 р.) вирішував справу „бути, чи не бути" українській державности? Чиж захотів він ділити долю армії підчас Зимового Походу?

У цей час п. Кедровський опинився аж у Варшаві, ніким там не прошений, ніким туди не викликаний...

Траґічна дійсність показала тоді, кому й кого треба булоб „пильнувати"...

**) Наскільки непопулярною була в нашому війську Державна Інспектура, видко з такої пісні, що її співали в війську:

Не злим словом я згадаю
Про Державну Інспектуру,
Що нам військо руйнувала
Не в злій волі — тільки здуру!...

Здобуття м. Шаргорода і м. Мурафи.

В операції проти Шаргорода Синій полк здобуває с. Долгівці (під Шаргородом), пізніше проривас ворожий фронт у с. Носиківка (кінець червня 1919 р.) і кидається на Мурафу (15 верстов у запіллі ворога) і здобуває її того самого дня та тим допомагає решті частин дивізії здобути Шаргород (трофеї Синіх: полонені, кулемети й муніція).

У Мурафі Синій полк перебував 7 - 8 днів (3 піша Окрема дивізія приводила себе до порядку й готувалася до нових боїв).

За цей час у містечку панував взірцевий порядок і за те мешканці містечка при відході з нього полку піднесли командирові Синіх адресу з подякою.

Випад на ст. і с. Рахни. Відворот до м. Джурина. Здобуття с. с. Деребчина й Звізданівки.

На початку липня Синій полк згідно з наказом робить випад з Мурафи на ст. і с. Рахни Лісові, щоби перервати залізничне сполучення Жмеринка-Вапнярка. Здобуває з бою стацію й село,*) але на другий уже день під натиском переможних свіжих червоних сил (що їх ешалонами підвезено зі ст. Вапнярка) полк змушений після впертого шостигодинного бою опустити і стацію і село з такими втратами: забито хорунжого Левченка та забито й ранено 15 козаків.

В цьому бою особливо відзначився в боротьбі з ворожим бронепотягом, по якому останній стріл дав з відлеглости ста кроків, командир Синьої батареї сотник Шура-Бура. Бувши заатакований залогою ушкодженого ворожого бронепотягу, власними силами відбив атаку червоної піхоти на батарею й, не втративши жадної гармати, вивіз її з поля бою.

З наказу командира дивізії Синій полк відійшов до Мурафи, а далі до Джурина.**) Зосереджена в районі Мурафа-Джурин 3 Окрема дивізія мала розпочати підготовчу акцію за посідання Вапнярського залізничого вузла.

Виконуючи покладене на нього в цій акції бойове завдання, Синій полк вибиває ворога з Деребчина й несподіваним для большевиків коротким рішучим ударом здобуває Звізданівку.***)

Раптовність і несподіваність атаки так заскочила червоних моряків (були це матроси большевицького Чорноморського полку), що вони й не пробували боронитися, лише, стріляючи хаотично в бігу, рятувалися втечею.

До наших рук дісталися полонені, одна польова гармата, кулемети, муніція, польові кухні та ріжне майно. Здобуту гармату негайно приділено до Синьої батареї й вона взяла участь в переслідуванню тікаючого ворога.

---

*) В с. Рахни Лісові до полку прилучився невеличкий (12 шабель) повстанчий кінний відділ на чолі з сотником Ковальським (поляк).

**) В Мурафі залишився 9 стрілецький полк.

***) Полк підійшов під саме село, без стрілу кинувся в атаку на чолі з сотнею кінних розвідчиків. В атаці прийняв добровільно уділ квартермістр полку сотник Семен Іващенко.

Оборона с. Звізданівки. Наспілі резерви (большевицький Басарабський полк)*) уможливили червоним припинити відворот і перейти до контрнаступу. Сині перейшли до оборони.

Переважними силами оточив ворог Синій полк із трьох сторін. Положення Синіх починало ставати критичним, бо полкову резерву використано було на спаралізування ворожого обхідного руху, а числити на дивізійну резерву полк не міг, — бойові обставини на те не дозволяли.

До цього часу полк Синіх (починаючи від лютого 1919 р.) або наступав, або відступав; значного ж бою в обороні (не числячи оборони ст. Кожанки) не мав. Тому оборона Звізданівки (та ще при таких несприятливих умовах) була для Синіх свого роду іспитом на витривалість.

Наступавши, ворожі лави наблизилися до позиції полку в центрі на 200 кроків, з правого боку на 400 і з лівого на 500 кроків. На такій віддалі точився бій до вечера. Для забезпечення від глибшого обходу вжито було сотню кінних розвідчиків (40 шабель), — по 20 шабель з кулеметом на кожному крилі.

Ситуація була дуже непевна. Командуванню полка було ясно, що програє той, хто скорше підупаде на дусі. Ходило про витривалість духа, а відомо, що той, хто бороніться, мусить більш зужити енергії на опанування своїх нервів, ніж той, хто нападає, і особливо підчас бою вночі. Ввечері бій ущух. Обидві сторони потребували відпочинку.

Але командир полку сподівався вночі або під ранок нової атаки червоних і добре здавав собі справу, що втомлені (чимало мабуть би спало, не вважаючи на небезпеку) бойці могли не витримати атаки, тому він попереджуючи ворога, зарядив контратаку ще таки вночі. Ця контратака була для червоних несподіванкою; вони не витримали її й панічно залишили поле бою, відступивши на с. Юрківку. Перевтомлені Сині не переслідували ворога та й завданням полку було лише утримати Звізданівку в свойому посіданню.

Іспит „на витривалість" полк витримав ціною 23 забитих і ранених козаків.

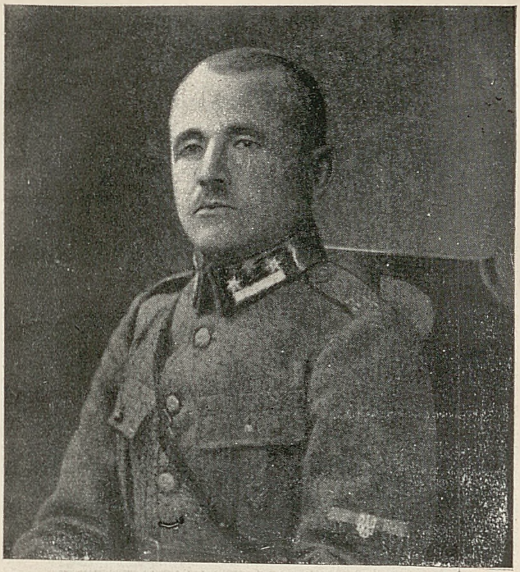
Зворушуюча була смерть козака Чепеля (зі Сквирщини), ординарця командира полку. Смертельно ранений в двох кроках від свого командира, він упав і, замикаючи на віки очі, відрапортував: — Пане полковнику, Чепель умер! Після цього тут же сконав на моїх очах.

Особливо важну ролю в обороні Звізданівки відіграли кулеметна сотня й Синя батарея. Кулемети, виставлені разом з кіннотчиками на крилах, теж знаменито виконали своє завдання, забезпечуючи полк від обходу.

Ця наша перемога, крім того, що сприяла загальному успіхові операціям дивізії, мала ще й моральне значіння для полку: вона дала козакам самопевність у тому, що крім добре атакувати, можна ще й добре боронитися. Пізніше в оборонних боях за Вапнярку ця самопевність дуже нам сталася в пригоді.

---

*) 45 большевицька дивізія, до складу якої увійшов обеззброєний Синіми й здемобілізований в Дунаївцях збольшевичений Басарабський полк.

Сотник ІВАН ЗАПОРОЖЧЕНКО.
Командир 6-ої сотні і 2-го куріня та помішник командира 7-го Синього полку.

Сотник СЕМЕН ІВАЩЕНКО.
Квартермістр і начальник постачання 7-го Синього полку.

Хорунжий КОСТЬ ЛІНЕВИЧ.
Начальник автокольони 7-го Синього полку і дивізійної кольони 3-ої Залізної дивізії.

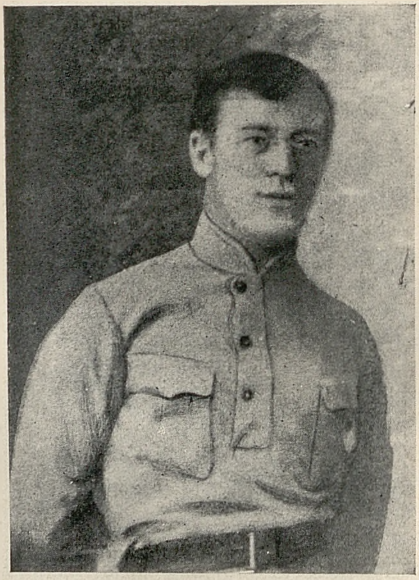
Сотник ОЛЕКСА МАКУШЕНКО.
Командир сотні звязку І-го полку Синьої дивізії і 7-го Синього полку.

Сотник ФЕДІР КРУШИНСЬКИЙ.
Старшина для звязку Синьої дивізії зі штабом І німецького корпусу. Особистий адютант Головного Отамана.

Підполковник МИКОЛА КУЛИКІВСЬКИЙ.
Старшина Синьої дивізії. Булавний старшина для доручень при Головному Отамані.

Хорунжий БОРИС ФІЛЬ.
Старшина для доручень штабу Синього полку 3-ої Залізної дивізії. Хорого на тиф забили денікинці 4 грудня 1919 р.

Бунчужний ГРИГІР КРАВЧЕНКО.
Муж довірря Союзу Визволення України в таборі полонених у Раштаті. Бунчужний 2-ої сотні Синього п-ку 3-ої Залізної див.

Вздовж залізниці Жмеринка — Вапнярка.

На другий день після цього бою полк, продовжуючи наступ, здобуває село та ст. Юрківку і в дальшому наступі, вже без більшого опору, м. Гавришківку, ст. Журавлівку, с. Вапнярку і с. Кислицьке.

Треба зазначити, що аж до здобуття Синім полком ст. Вапнярки він, наступавши вздовж залізниці Жмеринка-Вапнярка, веде бої не тільки з ворожою піхотою й кіннотою (її тоді було на цьому відтинку фронту у большевиків небагато, але все ж значно більше, як у нас), але й з ворожими бронепотягами, не маючи у себе а ніодного.

На 18 липня головні сили 3 Окремої дивізії тримають: с. Вапнярку, с. Кислицьке, м. Томашпіль і м. Комаргород.

Синій полк займає с. Кислицьке.

Оборонний бій за с. Кислицьке. Відступ до с. с. Мала й Велика Русава.

19 липня 1919 р. о год. 6 ранку ворог відкрив по позиціях Синіх (на південний схід від с. Кислицьке) канонаду з 10 гармат. Ворожа піхота залягла в яких 500 — 600 кроках від Синіх. Обстріл гарматний і мушкетний тривав безупинно аж до 8 год. вечера. Червоні не шкодували села, стріляючи площами. Інтенсивністю гарматного вогню стрільба нагадувала Велику війну, але на наше щастя була не влучна.

Приділена до полку Синя батарея (3 легкі гармати) мала всього 300 набоїв (між іншим, більше, ніж коли б то не було за ті часи).

Як не ощаджувала Синя батарея, але о год. 14 залишилася майже без набоїв. Кілька гарматчиків ранено, кілька коней забито. Цілий день полк пролежав під цим страшним обстрілом, обмежуючись лише рідкою стрільбою з мушкетів та кулеметів і розвідчою діяльністю. Про їжу не могло бути мови, бо гарматний ворожий огонь не допускав підвозу кухонь.

Ворожа піхота до вечера теж не рушила з місця. Чотирнадцять годин гарматного пекла мали підготовити їй атаку.

О год. 20 ворожа гарматна стрільба раптом припинилася і ворожа піхота досить рідкою лавою перейшла до наступу. Одночасно з цим командування полку викрило обхід свого лівого крила значною ворожою кольоною. Ворог, демонструючи наступ фронтовий, мав замір нанести головний удар на нашому лівому крилі.

Наше ліве крило мав охороняти партизанський відділ Павловського (з гарматами). Нажаль, цей відділ переховувався підчас бою десь у лісі, на схід від залізниці Жмеринка-Вапнярка, зовсім не дбаючи навіть про звязок із нами.

Не мавши відповідної резерви для ліквідації обхідної червоної кольони і прийнявши під увагу нервовий настрій полку під впливом ворожого гураґанного вогню з ранку до вечера та мовчанку нашої батареї за браком набоїв, командир полку дав наказ спішно опустити с. Кислицьке.

Полк Синіх відступив до с. Жолоби. Щойно по відступі Синіх, тієї ж ночі партизанський відділ Павловського проявив активність несподіваним для ворога нападом на ст. Вапнярку та її здобуттям.

Червоні частини по здобуттю с. Кислицьке, почувши бій у своєму запіллі та трактуючи очевидно відступ Синіх за маневр на їхню згубу, спішно тікають аж до ст. Крижопіль (тяготіння до залізниці). Партизанський відділ Павловського по здобуттю ст. Вапнярка, задовольняється „кашою", що наварив для червоних, опускає стацію й машерує самопас на схід, на партизанку...

У той час 3 піша Окрема дивізія відступає з району Томашпіль-Комаргород до району с. с.: Ружнатівка - Антонівка - Русава Мала й Велика для відпочинку і переґруповання.

Згідно з наказом Синій полк переходить із с. Жолоби до с. с. Мала й Велика Русава.

В бою за с. Кислицьке полк поніс, приймаючи під увагу велику інтенсивність ворожого гарматного вогню, дивно малі втрати: ранено двох старшин (сотник Зайко і хорунжий Фурс) та 18 козаків; та ще забито кілька коней.

Висновки.

Полк, хоча й програв цей бій, але все ж тяжко йому закинути, що не зробив усе, що міг: з дуже нерівними силами прийшлося йому боротися, а витримання в ті часи на позиції 14 годин несподіваного гураганного вогню, як за часів Світової війни, може знову свідчити тільки про витривалість полку (досить згадати про бій під м. Вчорайше і паніку, що виникла тоді під враженням одного обстрілу ворожими гарматами).

А знову, саме з себе виникає питання: які були б наслідки бою, якби партизанський відділ Павловського тримав звязок із Синім полком.

Над відповіддю довго намислюватися не приходиться. Не було б того непорозуміння, яке виникло наслідком нескоординованих ділань полку і партизанського відділу. 3 Окрема дивізія, замісць того, щоб відступати аж до с. с. Мала й Велика Русава, пішла б уперед і обсадила б головними своїми силами ст. Вапнярку з її околицями.

Але відступ 3 дивізії тільки на кілька днів відтягнув здобуття залізничого Вапнярського вузла. Підкріплена відпочинком та переґрупована дивізія перемогла всі перешкоди, що мала на дорозі до ст. Вапнярка.*)

3 Залізна дивізія і диктатор Петрушевич. Большевики під Дунаївцями — 3 Залізна під Вапняркою. „Відходьте на Могилів, або робіть, як самі хочете". Провокація „друзів" полковника Удовиченка.

Постійні перемоги 3 Залізної дивізії, між іншим, спричинилися і до порозуміння між Урядом Української Народньої Республики і Урядом диктатора Петрушевича.

У той час З. О. У. Н. Р. в звязку з нашою поразкою на Проскурівському фронті та скрутним становищем Галицької армії мав замір погодитися з московськими большевиками ціною роззброєння української Наддніпрянської Армії. Був уже навіть

*) Про бої за ст. Вапнярку (здобуття й оборона) дивись у Збірникові 4 „За Державність". За ці бої дивізія дістала назву „Залізна".

готовий проєкт галицько-большевицької угоди. На тлі нашого загального неповодження на фронті успіхи 3 Залізної дивізії були одним із переконуючих факторів у пертрактаціях з цього приводу між представниками Уряду У. Н. Р. і диктатором Петрушевичем.

Але хуткий переможний марш 3 дивізії вперед, не зважаючи на загальний відступ нашої армії на інших відтинках фронту, викликав був також інші, цілком несподівані рефлексії, такі характеристичні для тих часів, про які я згадую.

Коли червоні, розвиваючи свій успіх на Проскурівському фронті, підійшли були майже до Дунаєвець, в Камянцю счинився великий переполох... Положення було дійсно критичне. У звязку з тим командування армії У. Н. Р. прислало командирові 3 дивізії „наказ" приблизно такого змісту: Відходьте на Могилів або робіть, як самі хочете...

У той час положення 3 дивізії було дуже добре. Увесь час биті дивізією большевики ніяк не могли прийти до себе після поразок, залишаючи ініціятиву в руках командира 3 дивізії полковника Удовиченка. Почати добровільно відворот, це значило знову передати ту ініціятиву ворогові, притягнути на себе всі його сили і дати можливість червоним замкнути те „кільце", що, як завчасно похвалялися большевики, мало потопити в Збручі „жовтоблакитну петлюрівщину".

Прийнявши це під увагу, полковник Удовиченко по нараді з командирами частин дивізії вирішив, не зважаючи на Проскурівську поразку, наступати далі. Це рішення відповідало бажанню всенької дивізії. Пішли й перемогли.

І ось за це „вперед" деякі невідомі „друзі" полковника Удовиченка розпустили в Камянцю чутки про те, що 3 дивізія тому йде так хутко вперед, щоб... скорше зєднатися з денікинцями. Геройчні бої 3 Залізної дивізії з армією Денікина були доброю відповіддю на цю провокацію.

Із внутрішнього життя полку. До Вапнярських боїв включно важніші зміни внутрішнього порядку полку були такі: сотник Іван Копилів та сотник Микола Тарнопільський зістали перенесені від полку до Могилівського військового надзвичайного суду з призначенням: першого на голову суду, а другого на оборонця. Командир 2 куріня сотник Іван Запорожченко дістав призначення на другого помішника командира полку; його місце заступив командир 4 сотні сотник Троць; командування 4 сотнею обняв сотник Лютенко-Лютий. Після ранення командира 1 куріня сотника Свирида Довгаля курінь прийняв командир 1 сотні сотник Ціоха (молодший), 1 сотню — хорунжий Власенко.

„Сині". В кінці липня 1919 року, вже по Вапнярських боях, повернувся до полку по видужанню перший помішник командира полку полковник Магеровський.*)

---

*) В середині червня 1919 р. авто, в якому він їхав, перевернулось і поважно його покалічило.

У короткому часі прізвище полковника Магеровського стає популярним, як імя одного з видатних бойових штаб-старшин Синього полку. Взагалі ж із гордістю й моральною сатисфакцією можу ствердити, що старшинські кадри Синіх були на відповідній височині. Міцне внутрішнє злютовання, дисциплінованість, висока свідомість своїх національних і службових обовязків, яко старшини війська У. Н. Р., були фундаментом, на якому будувалась боєздатність Синього полку. До цього фундаменту ще треба додати й ті старі кадри козаків, що витримали тяжкий шлях Київ — Збруч.

Для цих старшин і козаків уже сама назва „Синій" була рідною й дорогою; вони пишалися нею; вона стала для них синонімом відваги й порядности, синонімом національної певности. Командир полку, приймаючи мобілізованих, після промови до них, традиційно звертався до старих загартованих козаків із закликом зробити з цих мобілізованих таких же „Синіх", як вони самі.

Але не всі мобілізовані витримували режім полку і взагалі тягар війни і дезертували, що в ті часи, через неорґанізованість тилу нашої армії, було легко й майже безкарно робити. Тому Синій полк завжди був чисельно невеликим тай не гнався за тим, бо тримався погляду, що не в числі сила, а в якости.

Тяжко мені пригадати зараз усіх, але прізвища видатнішої старшини Синього полку переважно памятаю ще й досі:*)

†† полковник Магеровський, † підполковник Сидоренко, сотники: Запорожченко, Довгаль, Іван Копилів, † Троць, † Ціоха, †† Микола Тарнопільський, † Біланчук, † Лютенко-Лютий, † Шура-Бура, Семен Іващенко, Дементіїв, Олекса Макушенко, † Кривущенко, † Василь Григоренко, Олекса Люлька, Василь Силенко, Ковальський, Калашників, † Мисечко, † Зуб та молодша старшина: †† Олекса Левицький, † Борис Філь, Яків Вовкогон, Ярошенко, † Ратушенко, Махнів, Ващенко, Іваненко, Нестеренко, † Григор Ступак, Дембицький, Сторчок, † Власенко, Кость Ліневич, † Левченко, † Данило Щербина, † Демяненко, Лащевський, † лікар полку Світлана Харченко та помішник лікаря Єременко. Взірцевим бунчужним 2 сотні був синьожупанник Григор Кравченко, а 1-ої сотні — Микола Маґаляс.

Від Вапнярки до Піщанки. Вапнярська перемога 3 дивізії на ' пів місяця обезсилила ворога на фронті Одеського напрямку й примусила його до пасивности.

За цей час 3 дивізія могла б без великих перешкод з боку ворога дійти аж до Одеси, якби вона мала набої та гарматні стрільна. На великий жаль, штаб армії У. Н. Р. не був тоді в стані забезпечити Одеський фронт усим необхідним огнеприпасом і тому дивізія не могла якийсь час ні далі наступати далеко, ні далі боронитися вперто.

Якби ворог не був виснажений Вапнярськими боями і зміг перейти до активности в цей час, то хто знає куди б відкотився цілий Одеський фронт, себто 3 Залізна дивізія. Мимохіть прийшлося прогаяти

---

*) † Забиті і померлі від ран. — †† Померлі від хороби на фронті і на еміграції.

кращий час до наступу на Одесу, а пізніше обставини змінилися: большевики зосередили на цьому фронті великі сили й Одеський фронт став головним фронтом.

Після Вапнярських боїв 3 піша дивізія йшла вперед без великого опору зі сторони ворога.

Синій полк після однодобового відпочинку в резерві дивізії (м. Марківка) наступав у напрямку на с. с. Антонівка, Висока Гребля, м. Мясківка, с. Гарячківка, с. Джугастра.

На 1 — 2 серпня 1919 р. ситуація на фронті 3 пішої дивізії була така: дивізія головними силами займала лінію с. Слоб. Криклівська — с. Жидівка (8 Чорноморський полк, штаб полку на ст. Крижопіль);

Район с. Гарячківки (7 Синій полк, штаб у Гарячківці);

Район с. Ольшанки (9 стрілецький полк, штаб в Ольшанці);

Резерв і штаб дивізії — м. Мясківка.

Ворог головними силами тримав лінію с. с. Попелюхи — Ставки — Христищі — Дмитрашівка.

Резерв: бриґада Котовського в Піщанці.

Ініціятива була в руках 3 дивізії. Настрій у старшини й козацтва бадьорий. Певність власних сил і перемоги; звідси стремління якскорше вперед. На Одесу!

У ворога, під враженням постійних невдач і особливо після великої поразки під ст. Вапняркою, був настрій пригнічений, здеморалізований. Непевність себе. Острах перед „петлюрівським" наступом. Звідси — заздалегідь оглядка назад, звідки чекався порятунок. Теж — Одесу!

Але... На все є своє „але". Бойова дивізія була спаралізована зза браку муніції. Про безпроволочне продовження наступу не могло бути й мови. Більше як десять діб простояла дивізія на одному місці, міняючи селянам сіль за набої — спосіб забезпечення бойовим припасом, не передбачений жадним у світі штабом армії...

Іншого виходу тоді не було. Але сподіваних наслідків таке постачання набоями не дало: перш за все, у селян було мало набоїв, а потім набої, що переховували селяни в землі, зробилися вогкі й наполовину не надавалися до вжитку..

Здивовані нашою пасивністю большевики нарешті довідалися про те, чого саме нам бракує. Помітно підбадьорилися і навіть почали переходити до дрібних зачіпних акцій. 10 серпня ворог демонструє наступ на Гарячківці. Синій полк цей наступ легко відбиває.

Тим часом у районі Одеси готовилося до перекинення на цей фронт великі ворожі сили (14 большевицька армія).

12 серпня 1919 р. наше головне командування (штаб Головного Отамана) дає наказ до ґенерального наступу на Київ і активного забезпечення на захід і в напрямку на Одесу.

У виконання цього штаб Наддніпрянської Армії наказує 3 Залізній дивізії розпочати наступ на Бірзулу.*)

---

*) У цей час дивізія дістала набої, але в кількости далеко не вистачаючій.

Піщанська операція. Згідно з диспозицією штабу 3 дивізії операція проти Бірзули мала початися так: 3 піша дивізія починає наступ в ніч з 13 на 14 серпня 1919 р. з метою захопити лінію Попелюхи — Піщанка — Дмитрашівка.

8 піший Чорноморський полк у початку операції має лише демонструвати наступ. Його завданням є притягнути на себе сили правого ворожого крила і, тримаючи під загрозою цей ворожий відтинок, не дати можливости ворогові кинути резерв із загроженого крила на інший відтинок фронту.

Синій полк має завданням захопити с. Христищі і м. Піщанку.

9 стрілецький полк, захопивши Дмитрашівку, має обхідним маневром допомогти Синім здобути Піщанку.

Таким чином, Синій полк мав нанести ворогові головний удар.

Приймаючи під увагу:

1) віддалення (17 верстов) Піщанки від Гарячківки (вихідного положення Синіх) і червону бриґаду Котовського, що стояла в містечку,

2) чудові оборонні позиції перед Піщанкою,

3) необхідність попереднього здобуття зайнятого ворогом села Христищі,

4) наступ під загрозою лівого крила Синіх з боку с. Ставки і

5) невеликий кількосно склад полку, —

треба признати, що завдання Синього полку на день 14 серпня 1919 року було не з легких. В ніч з 13 на 14 серпня о год. 1 полк вирушив із Гарячківки в напрямку на Христищі. О год. 4 аванґард Синіх увязався в бій зі сторожевою охороною ворога.

Після короткої перестрілки ворожі застави відійшли на головну лінію оборони — старі окопи вздовж північно-західної околиці села Христищ.

Головні сили Синіх наткнулися на завзятий опір. Тяжка ворожа артилерія з боку залізниці, а легка зі Ставок почали обстрілювати наступаючі лави Синіх. Відгукнулася Синя батарея. Бій за Христищі почався.

Намацавши слабке місце ворога на його лівому крилі, командир Синього полку вирішив, приковавши увагу ворога демонстративним наступом з фронту, здобути Христищі обходом ворожого лівого крила.

Заскочений обходом свого лівого крила 2 курінем Синіх (сотник Троць) ворог о 9 годині поспішно і в безладі залишив Христищі, понісши втрати забитими, раненими й полоненими.

Большевики відійшли до Піщанки. Першу половину свого бойового завдання Синій полк виконав ціною лише кількох ранених.

З огляду на те, що до того часу 9 стрілецький полк ще не зайняв Дмитрашівки, командир Синього полку не продовжував наступу на Піщанку, а зайнявши позиції на південний схід від Христищ, дав полкові відпочинок, готовий до дальшого наступу, а вразі потреби й до оборони.

Як я вже зазначив, 9 стрілецький полк по захопленню Дмитрашівки мав обходом Піщанки допомогти Синім здобути містечко. Маючи на увазі переважні сили ворога в Піщанці (бриґада Котовського), командир Синіх волів наступати на це містечко, маючи забезпеченим

своє праве крило й допомогу з боку 9 полку, а для цього в першу чергу 9 полк повинен був здобути Дмитрашівку. Одначе 9 полкові не щастило в атаках на це село. Про яку будь допомогу Стрільців Синім в операціях проти Піщанки — не могло бути й мови. З цього скористав командир большевицької бриґади Котовський, щоб перебрати ініціятиву до своїх рук; о год. 12 почав він контрнаступ на Христищі одночасно і з Піщанки, і з Ставок.

Синій полк перейшов до оборони. До 16 години йшов запеклий бій без позитивних наслідків для ворога: кількаразові спроби атаки на позиції Синіх ті відбивали контратаками.

О год. 16 ворог збільшує інтенсивність гарматного вогню. Було видко, що большевики готовляться до рішучої атаки. Проти правого крила Синіх почали зосереджуватися більші ворожі сили: то Котовський кинув туди свої резерви, щоб нанести головний удар в праве крило Синіх.

О год. 16 хв. 30 ворогові вдається своїм лівим крилом підійти до позиції Синього полку на 200 кроків, де вогонь Синіх змусив його залягти. Атака большевиків заломлюється, але чисельна перевага ворога робить положення критичним.

Гадаю, що якби ворог проявив був більше рішучости й енерґії, він зломив би опір правого крила Синіх.

Можливому успіхові ворога сприяли ще досить значні у той час втрати на правому крилі Синього полку (між іншим, впав забитим командир 4 сотні сотник Лютенко-Лютий), які внесли в ряди оборони певне занепокоєння. Влучний момент ворог прогаяв, а далі вже було пізно: командир Синіх ясно здавав собі справу з грізної ситуації і підвів резерв та зарядив контратаку, яка, не вважаючи на чисельну перевагу ворога, примусила його до відступу.

У цей час (година 17 з хвилинами) командир 3 дивізії полковник Удовиченко з гарматного дозорчого пункту побачив замішання в большевицьких лавах і дав наказ (телефонічно) 7 Синьому полкові наступати на Піщанку. Сині енерґійно йдуть вперед двома ґрупами: меншою на Ставки і більшою на Піщанку. Контратака Синіх є так енерґійною і разом так несподіваною для большевиків, що вони в безладі починають тікати з поля бою, не скориставши навіть з чудових природніх позицій на висоті „140,8" (в 2 верстах на північ від Піщанки). Лише під самим містечком Котовському вдається зупинити своє військо і він ще раз пробує поставити опір. Але вже намарно. Моральне піднесення Синіх є так велике, що й цей опір хутко зломлюється. Коли Сині є вже в 300 кроках від Піщанки, большевики не витримують і панічно опускають містечко, відступивши на ст. Попелюхи.

Коло 19 год. Синій полк займає Піщанку. Ставки звільнилися від ворога ще перед тим.

В операції проти Піщанки полк поніс втрати: забито сотника Лютенко - Лютого і ранено сотника Іваненка та хорунжого Махнова; з козаків — до 25 забитих і ранених.

Цього самого дня (14 серпня 1919 р.) полк пройшов з боєм 17 верстов. Здобув два села й містечко. Розбив чисельнішу від себе бри-

ґаду Котовського. Усе лише своїми власними силами, бо 9 стрілецькому полкові в той день Дмитрашівки здобути не вдалося.

Таким чином полк успішно виконав своє бойове завдання. Але все ж його положення, хоч і переможця, було не дуже добре. Сталося це в наслідок загальної ситуації на фронті 3 дивізії в кінці цього дня. На лівому крилі 3 дивізії Чорноморський полк з місця не рушив. Отже, продовжував займати район ст. Крижопіль — с. Жидівка — с. Слоб. Криклівська. Село Попелюхи зайняв ворог. На правому крилі дивізії — с. Дмитрашівку теж займав ворог.

Таким чином Синій полк вдерся клином на 10 верстов у глибинь ворожого фронту, маючи справа і зліва від себе в запіллі села, що їх займали большевики.

О 20 год. в районі Ставок показалася ворожа кіннота до 100 шабель, загрожуючи тилові Синіх, але 3 сотня Синього полку (сотник Олекса Люлька), що забезпечувала в тому районі ліве крило полку, розігнала її. Ніч з 14 на 15 серпня пройшла порівнюючи спокійно.

О год. 4 (рано) 15 серпня з наказу командира дивізії 4 сотню Синіх післано на допомогу 9 стрілецькому полкові.

Вранці цього дня малося вибити ворога з Дмитрашівки 9 полком і з Попелюх Чорноморським і, вирівнявши таким чином фронт, продовжувати наступ далі. Але большевики попередили події, заатакувавши о 5 год. (рано) Піщанку одночасно з трьох сторін.

Місцевість перед Піщанкою в бік ворога (ліс, яри) і незабезпечені флянки не давали можности боронити містечко, тому Синій полк після короткого арієрґардного бою залишив Піщанку і відступив на лінію висоти „140.8" і там затримався.

Спішно залишаючи містечко, сотня загубила 12 козаків забитими й раненими. Залишених ранених большевики після жахливого знущання добили.

Зайнявши Піщанку большевики далі наступу вже не провадили, бо 9 стр. полкові вдалося здобути с. с. Дмитрашівку й Кукули.

Підчас відступу Синього полку 15 серпня із Піщанки дістав поранення командир 3 сотні сотник Люлька та командир полку Синіх. Командування полком перейняв помішник командира полку полковник Борис Магеровський. *) В його команді полк Синіх в нічній атаці з 15 на 16 серпня знову здобув Піщанку.

Дальший уділ Синіх у збройній визвольній боротьбі.

Не маючи наразі змоги широко зупинитися над участю Синіх в дальшій збройній боротьбі, подам про неї бодай дуже скорочений загальний огляд.

Після повторного здобуття Піщанки Синій полк приймає в 1919 р. уділ у всіх боях 3 Залізної дивізії, як проти большевиків, так і проти денікинців, спочатку в команді полковника Магеровського, опісля по його раненню сотника Запорожченка, пізніше знову полк. Магеровського і нарешти по мойому повороті з вінницького шпиталю — в моїй.

*) Помер на еміґрації в Здолбунові в серпні 1926 р.

У кінці листопада 1919 р. від полку залишилась лише його тінь. Більш, як дві третини старшинського й козацького складу полку звалив тиф. Решта в наслідок загального нашого відвороту з боями і дезорґанізації постачання армії перебувала в жахливому стані щодо одягу, обуву й озброєння, перемучена фізично й морально.

6 грудня 1919 р. рештки полку *) вирушають у складі решти 3 Залізної дивізії в Зимовий Похід, у запілля ворога.

Після відомої траґедії 3 дивізії підчас Зимового Походу (кінець грудня, під м. Животовом **) з недобитків 3 дивізії сформовано 3 Окремий кінний полк ***), до складу його Сині ввійшли як 1 Синя сотня, 8 Чорноморський — як Чорноморська сотня і 9 стрілецький полк — як стрілецька сотня.

Синя сотня спочатку мала всього 20 шабель. 20 шабель!... Це було все, що залишилося тоді від Синього полку (підчас Зимового Походу кількість шабель збільшилася).

По повороті з Зимового Походу 3 кінний полк Окремої кінної дивізії (решта 3 Залізної дивізії) до наново сформованої в Могилеві полковником Удовиченком 3 дивізії, проти бажання всього полку, втілений не був.

Синя сотня до самого інтернування в Польщі залишилася в складі кінного полку Окремої кінної дивізії. ****)

---

*) Бойовий склад Синього полку на день вирушення в Зимовий Похід виносив до 200 баґнетів і 8 кулеметів. Дані, що їх подає в своїх спогадах полковник Трутенко про склад Синього полку на той час, не відповідають дійсности.

**) Полковник Трутенко не виконав наказу ґенерала Омельяновича-Павленка (старшого) щодо часу вирушення 3-ої дивізії з м. Животова. В наслідок цього ці рештки дивізії в команді полковника Трутенка знищила денікинська Сводно-Кавказька кінна дивізія у складі: Сводно-Кавказький, Дроздовський і Волчанський полки; командир дивізії кн. Ґоліцин, начальник штабу — кн. Львов. До складу цієї дивізії входила рівнож Терська піхотна бриґада. Разом до 3.000 шабель і 400 баґнетів. У цей час в 3 кінному Окремому полку часово мене не було: командуючий армією делеґував мене до штабу української галицької армії (що перебував тоді в Вінниці) разом з делеґацією від нашого війська в справі обєднання обох армій.

***) Пізніше 3 кінний полк увійшов до складу новосформованої Окремої кінної дивізії. Спочатку я був помішником командира цього полку, а пізніше його командиром аж до дня мого тяжкого поранення 10 липня 1920 р.

****) Кілька старшин і підстаршин Синього полку, на чолі з полковником Магеровським, що так само, як і полковник Удовиченко через тиф не змогли брати уділу в Зимовому Поході, на весні 1920 р. зголосилися до полковника Удовиченка. Він прийняв їх до складу своєї новосформованої 2 дивізії, яка пізніше зістала перейменована в 3 Залізну дивізію.

МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ.
Доктор.

Козацьке військо у Смоленській війні.

І. ВСТУП.

Смоленській війні пощастило в історичній літературі, зокрема в польській. Зберігся до наших часів цілий ряд щоденників, записок чи листів її учасників. Ці матеріяли дочекались опублікування або були вже опрацьовані в окремих історичних працях. В осередку уваги всіх цих матеріялів стоїть облога Смоленська Шеїном та відсіч Володислава — інші події натомість відомі значно менше. Так само ще досі не виділено належно ролі козацького війська. Назагал джерельний матеріял визнає за ним великі заслуги, в першу чергу, в дрібній війні на чатах і розвідках, рейдах вглиб ворожої країни, в несподіваних нападах, в здобуванню від ворога „язиків" і т. п. Козацькі подвиги у цій ділянці робили на сучасників таке враження, що роля українського війська в реґулярних боях і воєнних операціях якось стушовувалась і зовсім незаслужено відступала на другий плян. Характеристична під цим оглядом опінія Рембовського про козаків у Смоленській війні.

„Licho uzbrojeni nie mogli w otwartem polu dotrzymać nieprzyjacielowi kroku, ale w podjazdowej walce, na czatach i gdy szło o dostanie języka, oddawali królowi znakomite usługi".[1])

Ця сама роля козацтва, як легкого і реґулярного війська, висувається на перший плян і у дотичнім розділі „Історії України - Руси" Грушевського.[2]) Але головну вагу партизанська боротьба мала не біля Смоленська, а на віддаленім Сіверськім пограниччі та в глибині Московщини, себто на театрах війни, про які відомі джерела говорять мало. Знову ж під Смоленськом не так легко виріжнити дії козаків в операціях королівського війська.

Не заперечуючи великих здібностей козацтва до дрібної партизанської війни, здібностей, які мусили виробитися в наслідок довголітньої степової практики з татарами, треба рівночасно оцінити і ті вчинки, яких довершили козаки, виступавши в ролі лінійної піхоти, в великих рішаючих боях. Саме так розуміє їх ролю Віктор Чермак, пишучи про них:

---

[1]) Моск., вступ. [2]) Т. VIII, вип. 1, стр. 200—209.

„..Kozacy był to materjał wojenny pierwszej próby, świetnie zwłaszcza sposobny i uzdolniony do służby pieszej. Zapełniali oni w naszych armiach brak licznej i dobrej piechoty: i tem się tłumaczy, dlaczego, gdy ich nie stało, gdy Polakom wypadło stanąć przeciw nim samym do walki, już nie tak często i nie tak szczęśliwie wiodło się naszym na polach bitew, jak przed rokiem 1648".[1])

Ціле значіння цього факту полягало в тім, що XVI а почасти і XVII століття (на сході цей процес трохи припізнився) були для Европи тим часом, коли замість непристосованої до суцільного удару рицарської кінноти запанувала на полі битв піхота, яка виступала великими, збитими масами. Нечисельні звичайно рицарські війська, призвичаєні до того, що кожен вершик кидався сам у бій, покладаючись тільки на власну силу і зручність, показалися безсилими проти ударів компактних піших мас, сильних взаємною піддержкою поодиноких вояків. Завдяки своїй піхоті маленька Швайцарія в кінці XV століття розгромила велику й багату Бурґундію; своєю прекрасною піхотою в ряді війн 1494 — 1559 рр. перемогла бідна засобами і числом населення Еспанія багату і цвітучу Францію.

В половині XVII ст. головну силу польської армії складала тяжка кіннота, чудово узброєна і складена зі змалку вправлених в індивідуальнім бою холодною зброєю шляхтичів. Піхота у поляків звичайно бувала затяжна, наємна — волоська, угорська чи німецька, добрих боєвих якостей і добре узброєна, але, як і всяке наємне військо, ненадійна.

Невелика обємом праця Чермака не згадує ні словом про боротьбу з Московщиною на українськім пограниччу, де майже цілий тягар війни впав на плечі козаків, а в усякім разі місцевого населення, ані про козацькі походи вглиб Московщини. Назбираний щодо цього матеріял подає, хоч і не зовсім повно, стаття О. Целевича, але автор її обмежився реєстрацією фактів і відмовився від якоїбудь характеристики їх. До козацьких діл зачислив Целевич теж і дії, доконані козацькими хоругвами польської армії. В складі цих хоругов можливо був заступлений український елемент, але завданням даної праці є оцінити ролю козацького війська, як окремої мілітарної цілости, і тому діяльність козацьких хоругов польської армії тут не узгляднена спеціяльно. Взагалі воєнні операції, в яких козаки участи не брали, згадані тут лише поскільки це було необхідне для повноти образу. Доцільний поділ матеріялу у Целевича на поодинокі розділи задержано і в предложеній праці.

Вперше використані в цій роботі реляції данціґського резидента при Володиславі IV Ґабріеля Ляйсніца (Gabriell Leisnitz), що перебув цілу війну безвідступно у королівськім таборі. Як очевидець, залишив він ряд докладних звітів до міської ради Данціґу, з яких можна почерпнути деякі цікаві нові дані про козацькі воєнні дії.[2]) В центрі уваги Ляйсніца стоять очевидно події довкола королівської кватири, але й тих кілька вісток, які він подав з інших театрів війни, дають дещо нового. Реляції назагал написані ясно і переглядно. Автора їх в першу чергу інтересувала політика, отже, головні бої і їх вислід, а не поодинокі

---

[1]) Чермак, стр. 219. [2]) Staatsarchiv in Danzig, Signatur 300, Abteilung 9, Nr. 57.

подробиці зі звитяжними вихватками, які справляли таке сильне враження, наприклад, на ксьондза Колудзкого, але в загальнім перебігу подій заважили мало. Лише коли більші бої скінчилися, уділював Ляйсніц місця і дрібнішим сутичкам, але завжди в центрі його уваги лишалась загальна ситуація на театрі війни. Запорожським козакам присвячено у нього місця значно більше, ніж приміром у таких же реляціях пруського посла Вайнбера.

Дотичні до козаків виїмки, широко взяті, надруковано в кінці моєї роботи. Інші використані джерела і література подано в окремім списку.

Вперше з друкованих матеріялів притягнено сюди Розрядні Книги, що дають підставу до багатьох інтересних висновків, особливо відносно московських воєнних плянів і замірів. Щодо найважнішого досі джерела — записок Москоржовського, яких безсторонність і обєктивність так високо ставив Чермак, то до критики Корзона треба додати ще те, що у автора їх часто можна відчути незрівноваженість. Це проступає, наприклад, у його похвалі польській армії після звільнення Смоленська від облоги, коли він називає довершену операцію подивуґідною, небувалою в Европі і вважає її особливим виявом Божої ласки. Дуже сильним контрастом до похвал звучать поденервовані жалі на сварки між командантами, на безладдя у війську, на сором безплідної облоги Білої. Виглядає, якби Москоржовський посідав властивість час від часу захоплюватися і так само попадати у протилежну крайність. До козаків ставиться він зі значно більшим упередженням, ніж інші джерела. Все вищесказане, розуміється, нескільки не зменшує першорядного значіння записок Москоржовського, як матеріялу до історії Смоленської війни.

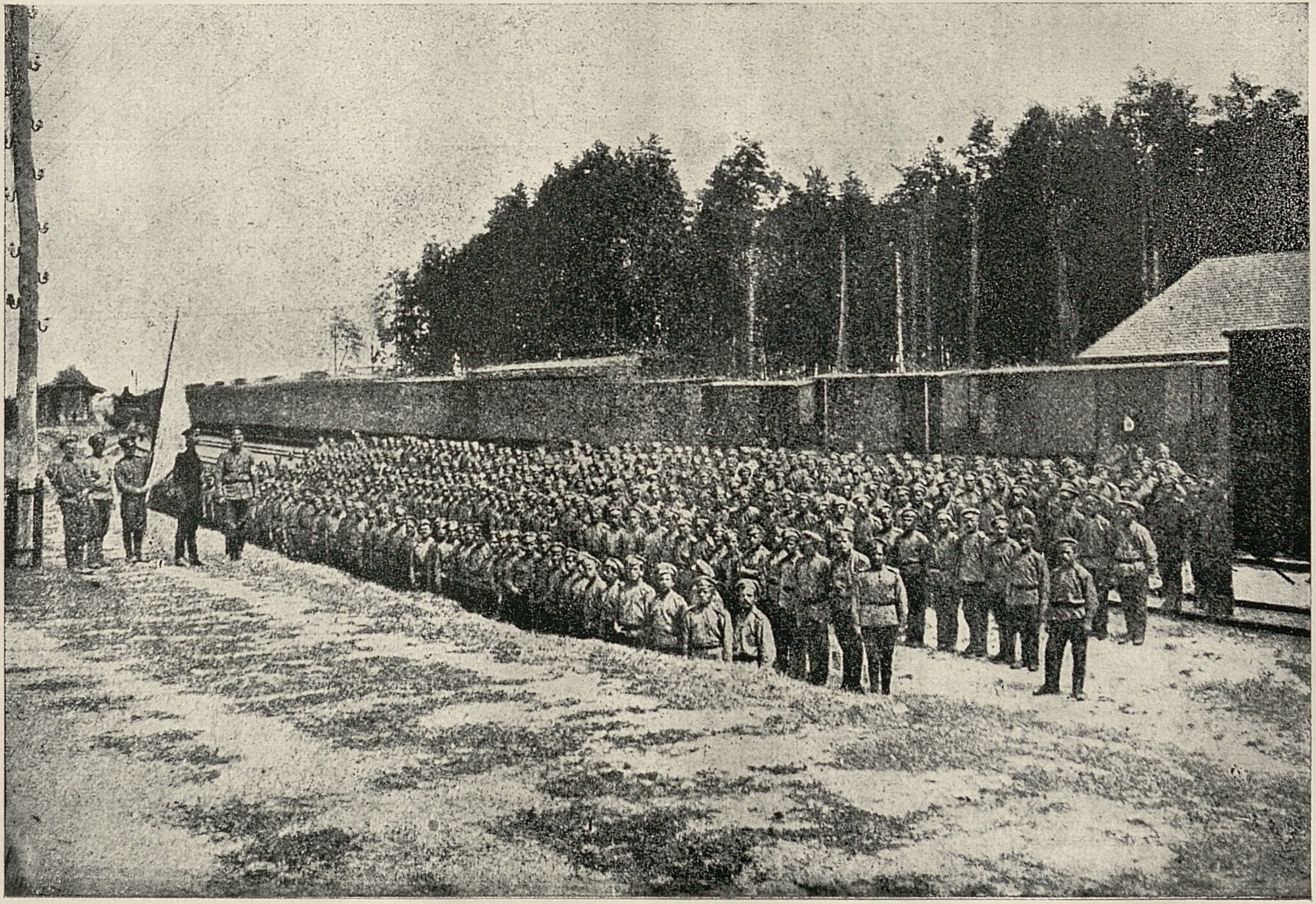
II. СИТУАЦІЯ ПЕРЕД ВІЙНОЮ.

В початках 1619 р. Московщина, притиснена армією Сагайдачного, змушена була заключити з Польщею перемирря в Деулині на 14½ літ. Московщині залишився її власний, недавно вибраний цар Михаїл Федорович, якого не визнала Польща; Польща зберегла здобуті підчас московської Смути прикордонні міста, з яких найважнішим був Смоленськ. Зі своєю втратою Московщина не хотіла помиритися. Отже, Деулинське замирення було тільки відпочинком. Обидві держави безустанно задиралися одна з одною і чекали на нову боротьбу. Особливо болючою для Московщини була втрата Смоленська, першорядної фортеці, що стратеґічно опановувала ціле горішнє Подніпровя і становила випадову браму до земель Литовських чи до Московщини — залежно від того, хто саме мав її в руках. Знову заволодіти Смоленськом це було вперте бажання уряду ледви вичунялої від потрясень Смути північної держави. І Московщина почала старанно готуватися до нової війни задовго до закінчення речінця перемирря.

Вже з 1630 року купував і замовляв царський уряд гармати в Голяндії та посилав поодиноких аґентів у північні країни Европи (Швецію, Данію) набувати зброю та вербувати чужинецьких жовнірів. Москвини відчували меншевартність власних військ і старалися европейськими наємниками піднести боєздатність армії. Рівночасно

СТАРШИНА 1-го КОЗАЦЬКОГО (пізніше — 1-го Сердюцького і потім 3-го Запорожського) ІМ. ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІШОГО ПОЛКУ після проводів командира полку полк. Олександра Шаповала в серпні 1918 р. на демаркаційній лінії на кордоні України з Московщиною на р. Айдар на Харківщині: 1) сотн. Смолянський — помішник ком. полку, 2) хор. Водотика — адютант полку, 3) хор. Монкевич Борис, 4) сотн. Богуцький — ком. куріня, 5) хор. Винар Іван (єдиний старшина-галичанин у полку), 6) урядовець Діденко — діловод, 7) урядовець Пилип Бойко — скарбник, 8) Желинський, 9) хор. Пархоменко — комендант штабу полку, 10) хор. Сафонів, 11) значк. (поручн.) Колісник — забитий в бою під Тирасполем, 12) значк. Салогуб — господар полку, 13) хор. Самійленко Степан — ком. кулем. сотні, 14). . . ком. кін. сот., 15) . . . ., 16) Овсієнко, 17) хор. Редька М., 18) значк. Базилевський Павло, 19) хор. Романовський, 20) хор. Тарнавський, 21) хор. Івко, 22) значк. Верещагин, 23) хор. Кисіль, 24) хор. Буасло. — Решту не розпізнано.

Представник Центральної Ради передає 2-МУ УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ІМ. ГЕТЬМАНА ПОЛУБОТКА ПОЛКОВІ стяг на ст. Святошин перед відїздом полка на фронт 9-VII-1917 року.

відбувався вишкіл і туземних „ратних людей" під керуванням закордонних офіцерів на західноевропейський взірець. Тому в часі вибуху війни Московщина відразу могла виставити в поле армію, що і чисельністю і узброєнням значно перевищала польсько - литовські сили, які могли бути в більш-менш скорім часі виставлені проти неї. [1])

Ставлення інших держав до назріваючого конфлікту було невтральне. Европа була ціла звязана Тридцятьлітньою війною і тільки ворожнеча Польщі й Туреччини зробила Московщині добру прислугу.

Постава Отоманської Порти відразу на початку війни стала така загрозлива, що польський коронний гетьман Конецпольський з цілим кварцяним військом мусив лишатися на південних кордонах для того, щоби стежити за рухами турецької армії Абази - паші, і так і не мав змоги взяти участь у протимосковських операціях.

Менше виразною була позиція татар, які як і завсігди, стреміли дістати упоминки і з Варшави і з Москви, а принагідно пограбувати обох суперників.

Приготовлюючися до війни старалась Московщина використати для своїх цілей і внутрішні відносини в Польщі. Найбільше для того надавалась очевидно справа реліґійна, завдяки вічному переслідуванню православних за правління Жиґимонта III. Розгірчення проти католиків досягло зрештою такого ступіня, що серед українського православного духовенства створилася радикальна аскетично забарвлена течія, на чолі якої став київський митрополит Ісайя Копинський. Він бачив порятунок для православних у злуці з єдиновірною Московщиною. Копинського підтримували радикальніше настроєні низи козацької маси, випищики, що не ввійшли в реєстр, і взагалі елемент, який не чувся певним непорушности своїх козацьких привілеїв у Польській державі. У Москві знали ці відносини і вже на початку війни трафаретно повторюється царська інструкція воєводам, вступаючи на територію Польщі аґітувати таємно серед православного населення та підбурювати його до активних виступів по стороні єдиновірного царя московського

„...и ссылаясь в те городы с Русскими и с городцкими и с уездными людми, а посылати в городы и в уезды к Руским людем и приказывати к ним от себя и писати тайно, чтоб они помня Бога и православную крестьянскую веру, от Литовских людей и от их мысли отстали, и Государю добили челом, и крест целовали, и были в православной крестьянской вере под Государевою высокою рукою по прежнему, и над Литовскими б людми промышляли до их приходу и в их приход..." [2])

Про неприхильні до Польщі настрої серед православного населення і козацтва Московський уряд був досить освідомлений. В Москві клали велику вагу на інформації про внутрішній стан ворога, старанно випитували приїзжих ізза кордону людей і напередодні війни могли сконстатувати, що вістки з Польщі мають для них багато сприятливого.

Дуже поширеними були плітки про Варшавський сойм після смерти Жиґимонта III, де мало дійти до колотнечі між двома партіями: Литва

---

[1]) Акти Мос. гос. № 267, 298; Сол. IX, стр. 1197—1200. [2]) Кн. Розр. II, 429.

й Україна хотіли вибрати королем Володислава, Польща стояла за Яна Казимира.

Раз-у-раз зізнавали випитувані, що „черкаси" незадоволені на поляків за релігійні утиски і збираються до боротьби з ними, як і в 1630 році, та хотять просити царя прийняти їх під свою високу руку. [1]) Значіння таких настроїв серед козацтва для Московщини було дуже велике; досить пригадати, що польських військ в Україні не було, вони сконцентрувалися на Поділлі проти турецьких кордонів, отже сама лише невтральність козаків спричиняла для Московщини відтяження її південного пограниччя. Зі слів купця Демяна Львовця довідались у Розряднім приказі в Москві:

„...что с сойму хотели посылать к запорожским черкасом, чтоб они шли на Северу и остерегали северских городов от государевых людей; и будет де черкасы на Северу не пойдут, ино де на Северу и посылать будет некого и стоять против государевых людей некем". [2])

З таких і подібних вісток міг Московський уряд бачити, як важно для нього затримати козаків бодай невтральними.

З огляду на релігійні відносини це здавалося цілком можливим, але ж рівночасно діставали в Москві з України вісти і зовсім протилежного характеру, вісти про те, що в Україні збираються війська, що готуються до нападу на прикордонні московські твердині:

„...а полковник де-Лаш, а с ним охочих поляков и черкас пять тысяч, идет в украинные в порубежные городки... что полковнику Лашу с теми поляки и черкасы приходить изгоном под твои государевы городы, под Рылеск да под Путивль...". [3])

писав ще весною 1632 року в Москву рильський воєвода Василь Ромодановський. В осени тогож року занепокоїла Москву чутка про похід князя Яреми Вишневецького:

„после Покрова Пр. Богородицы, пошло из литовских полевих городов на поле со князем Вишневецким литовских воинских людей и запорожских черкас тысяч з десять... чают де тому пану Вишневецкому с теми запорожскими черкасы приходу войною под твои государевы полевые украинные города". [4])

Ще менше певних даних мала Московщина про число козацького війська, часами оцінюючи його з фантастичними перебільшеннями до 100 тисяч включно. [5]) Сумуючи всі відомости, які Розрядний приказ мав про ситуацію в Україні, можна бачити, що нічого певного він довідатися не зміг. В наслідок того разом з інструкціями про аґітацію серед православних йшли з Москви прикордонним воєводам накази „жить с великим береженьем". З початком війни лишалося загадкою, чи невідомий окраїнний степ лишиться пасивним і невтральним, чи раптом викине проти Московщини тисячну армію. У всякому разі ставився уряд першого Романова до козаків, як до повсякчасно готової бойової сили, якої завжди треба стерегтися.

Таке саме ставлення до козаків, як до війська, стало готового до мобілізації, можна помітити і з польського боку. В перших днях листопада 1632, отже відразу з початком московського наступу, Острог радив на соймі, поки зберуться гроші на затяг війська та скінчаться

---

[1]) Акти Мос. гос., № 327, 328, 341, 344, 424, 427, 432, 435, 436.

[2]) Ibid., № 329. [3]) Акти Мос. гос., № 336. [4]) Ibid., № 435. [5]) Ibid. № 449.

церемонії коронації, пустити на ворога козаків, додавши до них 2.000 жовнірів з подільської армії Конецпольського. [1])

Престорога з Москви своїм воєводам „чтоб на них Литовские люди и Черкасы безвестно не пришли и дурна какого не учинили" виглядає супроти таких чуток конечною вимогою військової обачности.

В протилежність до України, відомости, що діставала Московщина з Литви, значно спокійніші та одноманітніші. Поганий стан прикордонних укріплень, кволість їх залог, брак більшої кількости готового війська — Москва знала, що саме її тут вразі війни чекає. Коли й приходили вісти про воєнні приготування, то вони були обчислені найдалі на весну 1633 року. Литовське пограниччя було до війни не готове і підчас міжкоролівя після смерти Жиґимонта III ніяких більших заходів для його зміцнення не починено.

Стримати козаків від війни проти себе Московщині не вдалося. Смерть запеклого ворога православя Жиґимонта III (20 квітня 1632) і вибір на короля толерантного в справах віри і популярного серед козаків його сина Володислава IV відібрали у московського сторонництва в Україні ґрунт під ногами. Новий король не забарився поробити уступки православним, і це на деякий час внесло втихомирення в релігійні відносини. Рівночасно Київопечерський архимандрит Петро Могила, виклопотавши собі на соймі привілей, силоміць скинув Ісайю Копинського і сам сів на митрополичому стільці. Споріднений з найвизначнішими маґнатськими родами Польщі, захоплений зовнішніми декоративними формами католицького богослуження Могила не відчував ніякого тяготіння в бік московського православя. Зміна зайшла і в козацькім проводі. З кінцем 1632 р. зник прихильний до Москви наступник Кулаги, Діденко [2]) і в 1633 р. в ролі козацького гетьмана під Смоленськом виступає представник льояльної старшини Тиміш Миколаєвич Орендаренко, родом знад „татарської границі".

Заплутані внутрішні справи і Війська Запорожського і цілої Польщі були причиною того, що на початках московського наступу в осени 1632 року на північних кордонах України не зявилося скільки - небудь значніших козацьких сил. [3]) Це мусило зміцняти москвинів у надіях на те, що козаків можна буде взагалі стримати від виступу по польському боці. Пізніший перебіг військових подій виявив, що сподіванки Москви не були цілком безпідставні. Крім того, що як завжди, певна кількість етнічно українського козацтва знайшлася на московській службі, і серед маси вірних королеві козаків не обійшлося без заворушень.

Деякі, хоч відповідно до своєї розхитаної державної орґанізації невеликі приготування на випадок вибуху війни робила також і Польща. Жиґимонт III мусив в останніх днях свого життя поласкавішати до козаків і прислав гетьманові Кулазі стяг, булаву та бубни, заохочуючи його до походу на Московщину. Рівночасно заборонив він австрійському послові вербувати козаків на цісарську службу, бо, мовляв,

---

[1]) Радзивил, 82. [2]) Акти Мос. гос., № 424, 427; М. Груш., VIII, 1, стор. 202.
[3]) Груш. VIII, 1 стр. 201.

і йому самому ці люди будуть потрібні.[1]) Жиґимонт мусив запобігати перед козаками і православними взагалі не лише через кінець речінця Деулинського перемирря, але й тому, щоб забезпечити можливо більше прихильників королівській кандидатурі свого сина.

Безкоролівя, як показувала польська історія, могло тягтися й роками, але не слід було пропускати зручної хвилини безвладности ворога, і тому Московщина, на пораду царевого батька патріярха Філарета, наважилася зірвати перемирря більш як за півроку до визначеного в Деулині терміну та розпочала наступ на державу Вазів. „Тогож месяца Августа в 9 день (19 серпня нового стилю) послал Государь в Литовскую землю воевод под Смоленеск и под иные городы", — значиться в Дворцових Розрядах,[2]) але фактично важка державна машина Московщини прийшла в рух тільки пару місяців пізніше.

III. МОСКОВСЬКИЙ НАСТУП.

Головною ціллю війни для Московщини було відібрання назад втрачених підчас Смути міст, з яких головним був Смоленськ. Це визначило й цілий московський плян кампанії. Головні сили перед початком війни сконцентрувалися у Вязьмі, в команді Шеіна, та у Ржеві під начальством князя Прозоровського. Шеін мав вирушити через Дорогобуж на Смоленськ, а Прозоровський — з ним там зєднатися, здобувши по дорозі фортецю Білу. Менші війська зібрались у Калузі та в південних твердинях, але й вони на перших порах мали проти себе тільки слабі залоги спорохнявілих фортець. Не диво, що спочатку московський наступ розвивався успішно.[3])

З початком жовтня 1632 р. велика армія Шеіна та Ізмайлова рушила на Литву. Рушала дуже поволі. Сам Шеін писав, що не може йти більше ніж 10 верстов денно, бо гармати вязнуть в розмоклих шляхах.[4]) Але поляки спочатку були не встані поставити якийбудь опір. Майже без спротиву здобув Шеін Дорогобуж, після трьохденної облоги здався Серпейськ (20—22 жовтня), зразу піддалася князеві Прозоровському і Біла (20 листопада), а за шість днів пізніше впав Рослав. Далі здобули москвини Невль, а в грудні взяли Себеж та спалили Кричев. Наступ москвинів на Веліж, не вважаючи на лихий стан укріплень, литовські війська відбили (25 грудня).[5]) Опір, який могли поставити литовські твердині з нечисельними залогами та майже без харчів і муніції, був мінімальний. Тим більше вражає повільність рухів наступаючих московських відділів. Князь Прозоровський, наприклад, що на своїм шляху від Ржева до Смоленська мав лише одну перешкоду — фортецю Білу, яка скапітулювала вже 20 листопада — ще 31 січня не встиг зєднатися з Шеіном. А Шеін, обложивши Смоленськ уже в середині листопада, жалівся, що не може провадити правильної облоги.

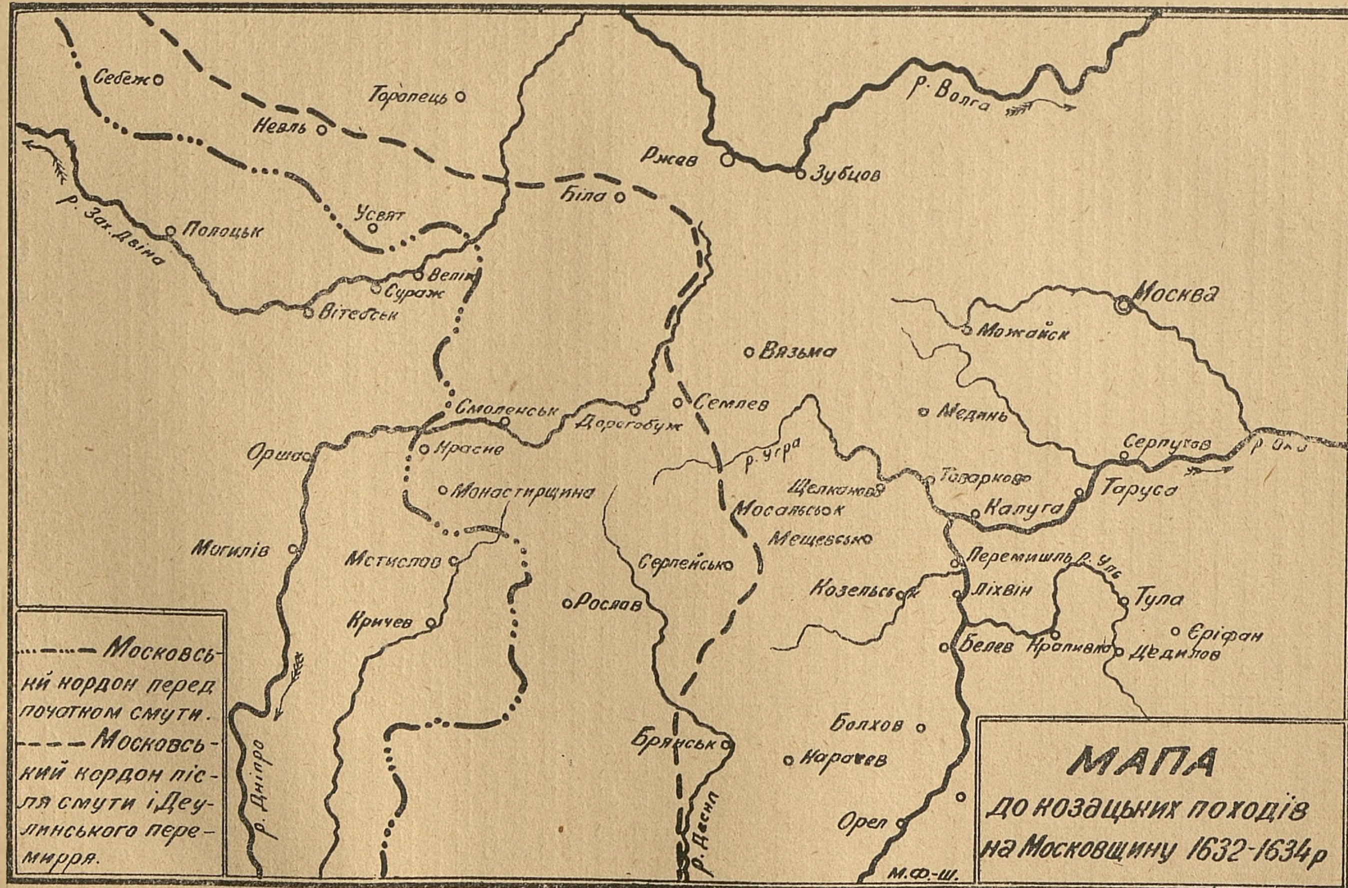
Одною з причин цього явища була задалеко йдуча бюрократизація військового апарату. Центральний уряд хотів затримати в своїх руках

---

[1]) Акти Мос. гос., № 318, 330. [2]) Дворц. розр. II, 285.

[3]) Всі дати подано новим стилем. [4]) Акти Мос. гос., № 415.

[5]) Акти Мос. гос., № 425, 440, 453, 454, 466; Кн. Розр. II, 381; Дворц. Розр. II, стр. 298, 301—303, 307.

МАПА
до козацьких походів
на Московщину 1632-1634 р
Московський кордон перед початком смути.
Московський кордон після смути і Деулинського перемирря.
Себеж
Торопець
Невль
Ржев
Зубцов
р. Волга
Біла
Усвят
Полоцьк
р. Зах. Двіна
Велі
Сураж
Вітебськ
Москва
Можайск
Вязьма
Медынь
Семлев
Смоленськ
Дорогобуж
Красне
Орша
Серпухов
р. Ока
р. Угра
Товарково
Таруса
Щелкановая
Калуга
Монастирщина
Мосальсок
Мещевськ
Могилів
Мстислов
Серпейськ
Перемишль
р. Упа
Козельськ
Ліхвін
Тула
Рослав
Кричев
Єріфан
Белев
Кропивна
Цединов
Болхов
Брянськ
Карачев
р. Дніпро
р. Десна
Орел
М.Ф.-Ш.

головний провід над операціями, а це викликало не лише затримку в рухах, але й стратеґічні помилки, бо на віддаленні годі було мати ясне представлення про ситуацію на війні. З другого боку, таке втручання відбирало московським воєводам рештки ініціятиви, тим більше, що інструкції з Москви постійно повторювали стару пісню про якнайбільшу обережність. Характеристичний під цим поглядом царський наказ окольничому князю Прозоровському стояти з „береженьем" у Ржеві і посилати в Литву лише дрібні стежі для наскоків. Аж коли Шеін повідомить Москву, що він досяг Смоленська, тільки тоді прийде Прозоровському з Москви ж наказ рушати вперед з більшими силами.[1]) Таким чином стають зрозумілими і повільність Прозоровського і нарікання Шеіна, що „всего города Смоленска кругом осадити некем" і змарновання москвинами вислідів несподіваного нападу.

Другим злом московської армії була масова дезерція, на яку теж жалівся Шеін. Трапився випадок, коли за один тільки день втікло з московських становищ під Смоленськом 271 дворян та дітей боярських.[2]) Московські акти пояснюють причину дезерції страхом вояків перед загрозою татарського нападу на їх родини. Не так слушно, бо татари руйнували південну Московщину в літі, а тимчасом з московських же реляцій видно, що царським воєводам, вже від березня 1633 починаючи, доводилося видавати загонам дезертирів цілі баталії.[3]) Більше рації має Шеін, указуючи на погане запровіянтування, через що військо зазнавало голод від самих початків кампанії. У всякому разі масові втечі з московського війська вказують на слабу дисципліну та відсутність бойового духа в армії, супроти чого царські намовляння та погрози помагали мало.

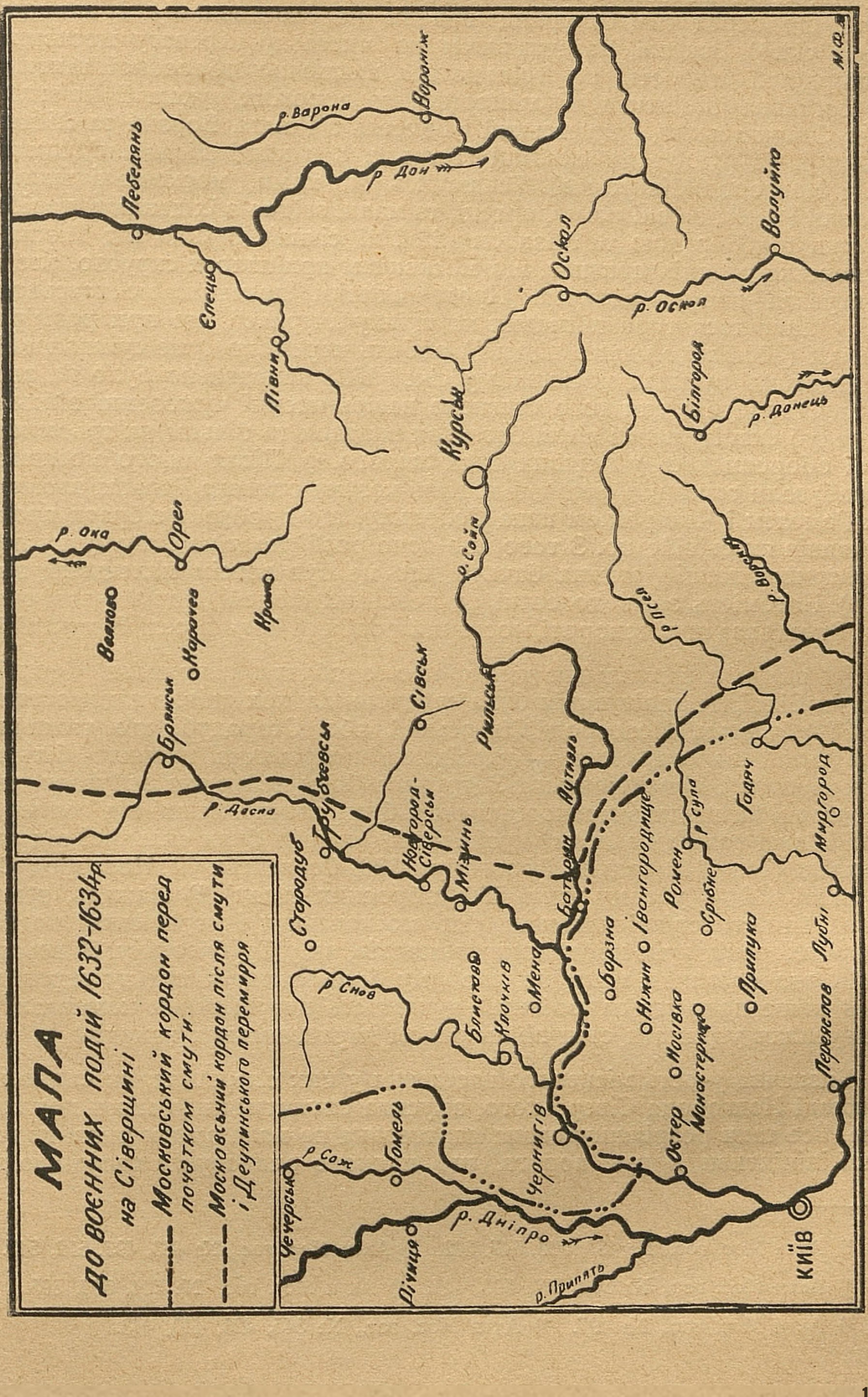
Подібні обставини неприготованости до війни застали москвини в початках свого наступу і на українських кордонах, хоч тут всетаки помітно трохи кращий стан кріпостей. Московські воєводи на півдні Баім Болтін та Іван Єропкін мали наказ розпочинати наступ після того, як дістануть вісти, що Шеін стоїть під Смоленськом[4]) і тому перші відомости про воєнні акції в Україні появляються щойно з кінцем листопада. Наступ розпочали саме українські прикордонні залоги, посилаючи дрібні стежі вглиб ворожої території. 28 листопада загналась одна така стежа в околиці Карачева. Переслідуючи її (за московськими даними було 1715 москвинів проти яких 200 „литовських людей"), голова Андрей Зіновєв перейшов кордон і обложив Трубчевськ; після кілька відбитих штурмів і вилазок комендант фортеці Красковський мусив 12 грудня скапітулювати.[5]) Не менш енерґійно боронився й Новгород Сіверський, 5 грудня оточений воєводою Болтіном: в днях 9, 14 і 25 грудня обложені робили вилазки, але остаточно вдалося москвинам підпалити місто, здобути його, а залозі, що пішла пробоєм, завдати важкі втрати (30 грудня); сам комендант Куницький попав у полон.[6]) Ще раніше, після двохденного бою 27 і 28 листо-

---

[1]) Акти Мос. гос., № 389, 479. [2]) Акти Мос. гос., № 543.

[3]) Акти Мос. гос., № 475, 485, 505. [4]) Розр. Кн. II, 423—424.

[5]) Акти Мос. гос., № 489, 602. [6]) Акти Мос. гос., № 483, 489, 512, 547.

МАПА
до воєнних подій 1632-1634 р.
на Сіверщині
Московський кордон перед початком смути.
Московський кордон після смути і Деулинського перемирря
Лебедянь
р. Варона
Воронiж
р. Дон
Оскол
Валуйко
Єлець
Лівни
р. Оскол
Курськ
Білгород
р. Донець
р. Ока
Орел
Карачев
Кроми
Брянськ
Сівськ
р. Сейм
Рильськ
р. Псел
Путивль
р. Десна
Стародуб
Новгород-Сіверськ
Батурин
Борзна
Івангородище
Ромен
р. Сула
Гадяч
Миргород
Срібне
Лубні
Прилука
Ніжин
Мосівка
Монастерище
Переяслав
Мена
Клочків
р. Снов
Чернигів
Остер
Гомель
р. Сож
р. Дніпро
р. Припять
КИЇВ

пада здобули москвини Почеп і зруйнували Батурин (24 листопада) за те, що перед тим батуринці напали на Московщину і знищили кілька сіл. [1]) Взагалі, не вважаючи на чисельну перевагу москвинів, прикордонні старости не тримаються виключно оборонної тактики, хоч загальна ініціятива й лишається у ворожих руках. В початках січня Сіножатський, Гриневський і Виссель з Ромна, Борзни та Ніжина кілька разів руйнували околиці Путивля, а в кінці місяця підходили й під Новгород Сіверський. Ганяючись за ними, московські відділи спалили Ромен, за виїмком фортеці, та мали, згідно з їх даними, подібні сутички під Борзною та Мізинем (22 і 27 січня). В бою під Мізинем московська реляція признає, що москвинам прийшлося скрутно, але їх вирятувала вчасна підмога. Проте єдиним доказом московського успіху лишилося троє піманих на шляху „черкас", що при розмірах сутички (700 „литовських людей") робить перемогу дуже сумнівною.[2]) Систематичні зусилля москвинів у січні 1633 направлено було на здобуття Стародуба; для того стягнено навіть наємні чужоземні війська. Стародуб скапітулював після багатьох вилазок та більше як трьохтижневої оборони десь у перших днях лютого. [3]) Після цього москвини пограбували околиці Гомеля, а донські козаки отамана Балаша зловили між Гомелем і Чечерськом пана Солонину, що пробував зібрати проти москвинів якесь військо. З того, що воно розбіглося на саму чутку про наближення донців, можна бачити, що це був зовсім маленький відділ. [4]) Натомість загін до сотні „литовських людей" поруйнував околиці Рильська; при повороті москвини розбили його в селі Зметневі. [5])

Як видно з зіставлення даних про здобуття, наприклад, Серпейська чи Білої, де капітуляція була справою кількох днів, з відомостями про Трубчевськ, Новгород Сіверський або Стародуб, що тижнями здержували ворожі сили, — українське пограничча виявило більшу силу спротиву, ніж литовське. З другого боку не можна забувати, що направлені на південь московські сили були значно менші від головної армії Шеїна тоді, як залоги українських фортець були сильніші від литовських (Біла 110 вояків, Дорогобуж 130, Серпейськ 60, Новгород Сіверський 830 — у тому числі 500 узброєних селян). [6]) Нажаль, неможливо оцінити співвідношення сил московських і української пограничної охорони, крім поодиноких випадків, як у Трубчевську. Зі всього видно, що москвини мали на свойому боці значну чисельну перевагу і тим вище доводиться оцінити рухливість пограничних командантів і їх зусилля утримати стан війни рядом партизанських нападів.

Визначна участь місцевого населення у цих операціях, як видно на прикладі Новгорода Сіверського, змусила спинитися над ними докладніше. Все таки розріжничкована партизанка не мала змоги вирвати воєнної ініціятиви з рук ворога, що пляново опановував твердиню за

---

[1]) Акти Мос. гос., № 482, 500, 547, 602. [2]) Акти Мос. гос., № 483, 497, 512, 547.

[3]) Акти Мос. гос., № 500, 504, 595, 601. [4]) Акти Мос. гос., № 504, 507, 595.

[5]) Акти Мос. гос., № 497. [6]) Акти Мос. гос., № 345, 423, 440, 443.

ПОЛК ІМ. ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА СИНЬОЇ ДИВІЗІЇ.

Маніфестація УКРАЇНСЬКОЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ГРОМАДИ в Севастополі 10 - V -- 1917 року.

твердинею і зараз же заходився укріпляти і зміцнювати кожен новоздобутий пункт. [1])

Ціль воєнних операцій на Сіверщині була для Москви та сама, що й на півночі — повернення собі втрачених підчас Смути міст. Але акцію на півдні трактувалося в Москві, як другорядну супроти головного завдання — здобуття Смоленська. Воєводи, що збиралися в Сівську — Федір Плєщеєв і Баім Болтін мусили бути напоготові, щоб на перший же наказ Шеіна вирушити до нього під Смоленськ. Лише, коли він під Смоленськом їх не потребував, могли вони воювати на Сіверщині.

„А одноличио воеводам Федору Плещееву да Баиму Болтину с ратными людми сбиратца, и Государевым делом промышлять, смотря по тамошнему делу. А как боярин и воевода Михайло Борисовичь Шеин по вестем к ним отпишет, а велит им итти к себе в сход, и воеводам Федору Плещееву и Баиму Болтину перебрав людей конных и пеших итти в сход тотчас". [2])

Тому москвинам важно було не розпочинати на півдні ніяких ширше закроєних операцій. В наказі воєводі Іванові Єропкінові, що з кінцем листопада заступив у Сівську померлого Плєщеєва, московський уряд сам формулює так свої цілі на українському пограниччу.

„...велено им быти на Государеве службе на Севере, и над городы, которые отданы были к Литве на время, Государевым и земским делам промышляти, чтоб за Божьею помочью те городы учинити под Государевою высокою рукою по прежнему... и того искати, чтоб Северские городы Новгородок, Стародуб, Трубческ, Чернигов, Монастыревской, учинити под Государевою высокою рукою по прежнему. А наперед им промышляти над Новым городком и над Стародубом и над Трубческом, чтоб милостью Божьею те городы от Литовских людей очистить". [3])

Цю першу частину згори накресленого пляну московські воєводи, як було показано, встигли виконати до лютого 1633 року. Напад на ті українські міста, які ніколи не належали до Московщини, допускався вразі відсутности більших сил ворога.

„...смотря по тамошнему делу, идти со всеми людми под Северские городы которые за Литвою, и Государевым делом промышляти всякими обычаи с великим раденьем, покаместа в Северские городы из Литвы прибылние люди не пришли". [4])

Вразі приходу до ворога значної підмоги мусили московські воєводи в першу чергу дбати про безпеку власної території і переходити до оборонної тактики.

З кожного наказу передовсім проглядає згадане другорядне значіння південного кордону, де москвинам залежало найбільше на тому, щоб не звязувати занадто своїх сил. Післані туди воєводи дістали, щоправда, проґрам і наказ для наступу, але мусили бути кожну хвилину готовими відійти на підмогу головній армії під Смоленськ. В силу конечности готуватися там до рішучого удару. Московському урядові було дуже незручно тримати на півдні значні війська, а це було б необхідно, якби в війну проти нього встряла єдина тамошня поважна сила — козацтво. Тому вже в січні 1633 р. після своїх перших успіхів, цар, не бажаючи дразнити козаків, заборонив своїм військам нападати самовільно на козацькі міста, бо

---

[1]) Акти Мос. гос., № 601. [2]) Кн. Розр. II, 424.

[3]) Кн. Розр. II, 427—428. [4]) Кн. Розр. II, 431.

„черкасы стоят за веру против еретиков, что польские люди у них православную веру нарушают и за то у них с польскими людьми за веру бои были великие да и ныне есть”. [1])

Цікаво, що цей наказ спеціяльно називає „черкаське” місто Чернигів, як город, якого не вільно зачіпати. Тимчасом Чернигів перед Смутою належав Московському царству і в попередніх наказах, цитованих тут, находився в числі міст, поворот яких до Москви виставлявся одною з основних причин війни, одним із головних воєнних завдань; здобуття його являлося для Московщини справою престіжу.

„Чтоб неправды Полскому и Литовскому Королю и Полским и Литовским людем отомстити, и городы б, которые отданы к Полше и Литве, за саблею поворотити к Московскому государству по прежнему”. [2])

писалося в інструкціях воєводам. Отже, щоб не зачіпати козаків, Московщина робила уступки навіть в основних цілях війни. Інтерес цього факту не менший від того, що московська відмова виявилася лише тимчасово і як козаки встряли таки в війну, то царські воєводи занехали відносно них всяку оглядність і напали на Чернигів.

Царська інструкція, що забороняла чіпати козаків, припинила московський наступ на Сіверщині. Останні згадані походи з початку лютого відбувалися вже в безпечному напрямі на Гомель. Але до того часу скінчилися конфесійні сварки на соймах та коронаційні церемонії і напруження серед православних ослабло. Незабаром мусила Московщина сконстатувати, що козаків стримати від війни не вдалося. Король Володислав видав козацьким депутатам офіційний дозвіл воювати царські землі і цей дозвіл швидко найшов серед козацтва відгомін. [3])

IV. ВІЙНА НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧУ.

Відомости про боротьбу на північних кордонах України назагал представляються дуже слабо. Вся увага мемуаристів скупчилася біля головної армії, особи короля і відсічі Смоленська — далека Сіверщина цікавила їх мало. Доводиться користати московськими донесеннями, зібраними головно в першому томі „Актів Московського Государства”, донесеннями, яких фалшивість і недокладність оцінив уже Целевич. [4]) Це властиво чолобитні ріжних воєвод та їх підручних, де вони, просячи нагороди, виставляють у як найліпшім світлі свої подвиги. Невдачі затушовуються або просто замовчуються і про них можна лише уривками довідатися зі скарг котрогось із потерпілих або зі скупих даних польської сторони. Звичайно ж чолобитні стереотипно описують „крепкое стояние” царських людей і постійно повторюють, що „багато литовських людей і черкасів побито і взято в полон”. Вістки про Сіверську кампанію з польських джерел, або від Ляйсніца свідчать, що перебіг її зовсім не був такий невдалий для поляків і козаків. Пізніше на воєнних акціях довкола Смоленська, про які збереглося більше обосторонніх даних, можна доказати звітам про перемоги (сеунчам) московських воєвод прямо брехливість. Щодо України, не

---

[1]) Акти Мос. гос., № 486.

[2]) Кн. Розр. II, 417, 421—422; Акти собр. III, стр. 206—207.

[3]) Радзивил, 153. [4]) Цел., стр. 3.

лишається нічого іншого, як брати московські дані з їх описами подвигів та вірної служби, памятаючи, що автори при писанні мали в першу чергу на оці царську нагороду і відповідно представляли свої діла.

В осени 1632 року, як вже згадувалося, московське військо не знайшло проти себе ніяких ворожих сил, крім невеликих залог, що не погано виконали свій обовязок. Подати підрахунок чисельности супротивників не представляється можливим. Згідно з московськими даними залога Новгорода Сіверського складалася з 830 людей, а в тому числі 500 мирного населення, яке можна було в крайньому разі озброїти. По реєстру з кінця 1632 року в 12 московських твердинях, звернених до України (Брянськ, Сівськ, Рильськ, Путивль, Вороніж, Єлець, Лівни, Оскол, Лебедянь, Курськ, Білгород, Валуйка) було біля 13 тисяч залоги, не враховуючи окремих сторожевих частин для супроводу послів, тощо. З цих залог широко користалися для поповнення дієвої армії — це були реєстровані „ратні люде", а не для хвилевої потреби узброєне населення. До цього треба додати ще залоги новоздобутих Почепа, Трубчевська, Новгорода Сіверського та Стародуба і прислану з Москви дієву армію; її обрахували в Розрядних Книгах на 1556 вояків, але без „третьої статі" і без наємних чужинецьких відділів, що згадуються під Стародубом. Вістки пограничних воєвод про пятнадцятьтисячне військо Вишневецького, яке буцім-то збиралося напасти на Московщину, показались передчасними: з тих самих московських даних видно, що Вишневецький пробував зібрати козаків, але ті його не послухали і з ним не пішли. [1]) В той час козаки, як і все інше населення Польщі, були занадто заняті внутрішніми справами і в більшому числі не виступили проти ворога. Лише в лютому 1633 почали вони потрохи збиратися до Ніжина, що, судячи з частих згадок москвинів, виконував ролю головної бази для України. З того місця походить чутка, що велике козацьке військо перейшло Дніпро і спрямувалося на північ. [2]) 18 лютого прийшов у Ніжин відділ з 1000 литовських людей і 300 черкас з 5 гарматами; [3]) там же перебував уже і Запорожський гетьман, нажаль неназваний по імени. 24 лютого московський голова Оладьїн мав під Івангородищем видимо не дуже вдалу для нього сутичку з дальшими відділами, що прямували до Ніжина. В перехопленім москвинами листі, датованім 25 лютого, повідомлялось:

„А козакам всем русским тамошним украинным тотчас указано идти в землю государеву, а идти указано под Москву, а подлинно у нас весть, что уж Божьею милостью наши Путивль высекли...". [4])

Остання замітка може служити доказом успіху січневих рейдів під цю московську фортецю.

Лютий-березень 1633 був в Україні моментом переломовим. Відтепер головна ініціятива переходить до козаків і поляків — переважно вони атакують і змушують москвинів до оборони. Чолобитні і далі повідомляють про побіди царських слуг, але побіди одержані над напа-

---

[1]) Акти Мос. гос., № 436.

[2]) М. Груш. VIII, 1, стр. 203 цитує за Szelągowski „Rozkład Rzeszy".

[3]) Акти Мос. гос., № 547. [4]) Акти Мос. гос., № 501.

даючими, здебільшого на московській території, і навіть вони не лишають сумніву щодо того, що козаки являються наступаючою стороною. На підставі власних московських даних, сили, що спричинили зміну в війні, були не дуже значні. 7 березня 5.000-на армія, зложена з козаків на чолі з гетьманом та поляків під проводом Пясечинського (каштеляна Камянецького), Мурацького, Воронича і Висселя підступила під Путивль, але, не взявши фортеці, повернула назад.[1]) Загін донських козаків отамана Сеньки Пирога, довідавшись про їх прибуття, вирушив спід Стародуба на допомогу загроженій фортеці. Ослабленням Стародубської залоги скористався інший відділ (2.000 козаків та 1.000 жовнірів) і вночі на 5 квітня пробував несподіваним наскоком захопити Стародуб, але йому не вдалося. Як керівників загону названо полковників: Бодашевського, Вовка, Сосновського, Скарбовського та Побідинського.[2]) В перших днях цього місяця відділ біля сотні „литовських людей" повздовж Псла вдерся в околиці Рильська та Курська. Московські реляції хваляться, що він був при повороті 8 квітня перебитий біля Чернова урочища до останнього чоловіка.[3]) В кінці березня вислав воєвода Болтін військо з Новгорода Сіверського на ворожу землю, але це військо вернулося, стрінувши (і очевидно розбивши) „литовських людей" на річці Сливані, недалеко від міста. З 15 квітня збереглося знову в характерних хвалькуватих тонах видержане справоздання воєводи Михайла Волинського про його „промисел" над відділом литовських людей, що вертався спід Валуйки і здибався з його людьми над річкою Розумною біля Білгороду.[4]) Була ця сутичка успішна для москвинів, чи ні, — але в усякому разі відбулася вона на московській території, а це ще раз свідчить про те, що московський наступ застряв. Так само слідами офензивної діяльности козаків лишилися спроби несподіваних нападів на Новгород Сіверський (16 травня, 13 і 14 червня), Стародуб (19 червня) та Почеп (24 червня).[5]) Останній напад перевів 3.000-ний відділ в команді Копинського, Добровського, Пичуги та Ботвинка. В більшости випадків ці сутички не повставали з серйозного заміру повернути назад втрачені міста, а траплялись в тягу партизанських наскоків з метою пошарпати ворога. З московського боку, коли не числити властиво неприналежного до України рейду на Кричев (6 травня), можна знайти вістку лише про один єдиний напад на зовсім близьку від Новгорода Сіверського Блиставу 7 травня і то напад безуспішний, судячи по тому, що не тільки результут його замовчано, але навіть бракує звичайного звороту про побиття багатьох литовських людей.[6])

Більших розмірів воєнна операція почалася пізньою весною. 24 травня велике козацько-польське військо під проводом Яреми Вишневецького, польських полковників Пясечинського і Мурацького та гетьманів Дорошенка і Тимоша Орендаренка, вийшовши з Ніжина, обложило Путивль. Московські воєводи заздалегідь через язиків довідали-

---

[1]) Акти Мос. гос., № 547. [2]) Акти Мос. гос., № 509, 595.
[3]) Акти Мос. гос., № 547. [4]) Акти Мос. гос., № 520, 538.
[5]) Акти Мос. гос., № 540, 595, 601, 688, 690; Дворц. Розр. II, 326—327, 333.
[6]) Акти Мос. гос., № 601, 690.

ся про його прихід і, оцінивши силу війська з явним грубим перебільшенням на 50 тисяч вояків, заалярмували Москву. В Москві не на жарт затривожилися і вирішили післати на відсіч боярина Федора Бутурліна з військом „оприч 3-ей статьи” біля 1.500 вояків, до яких мусили ще прилучитися відділи з Курська, Брянська, Рильська та Новгорода Сіверського. [1])

„...по Путимским вестем указал Государь быть на Севере в походных воеводах стольнику и воеводе Федору Матвееву сыну Бутурлину... а сбиратся с людми в Карачеве и итти помогать Путимлю и всем Северским городам”. [2])

Ціле значіння цеї підмоги стане ясним, коли пригадати, що Сіверщина була побічним, менше важним театром війни. Всі сили Московщина напружувала для акції під Смоленськом і раптом опинилася перед необхідністю допомагати своїй власній, загроженій з півдня території. Посилка Бутурліна свідчить, що козаки встигли скорше змобілізуватися і стати небезпечними Москві, ніж королівська армія, про яку тоді ще не чути було. Це не могло не вплинути на загальні директиви, які одержав Бутурлін; після визволення Путивля мусив він

„в уезды смотря по вестем и по людем на Литовских людей и на Черкас посылати голов с сотнями, и велеть над ними промышляти всякимы обычаи, чтоб над Литовскими людми и над Черкасы поиск учинити, и у городов стоять и уездов воевать не дать”. [3])

Та до Москви в цей час дійшли вже вістки, що під Річицею зібралося значне козацьке військо, готове вирушити під Смоленськ. Тому ціль наказаних Бутурлінові нападів стала — не лише перешкодити козакам самим переходити в наступ і руйнувати московські міста, але й унеможливити своєю діяльністю козацький марш під Смоленськ:

„...и в Литовские городы в те поры голов с сотнями и с охочими людми посылати, и велети Литовскую землю воевати, чтоб однолично Литовским людем и Черкасом под Смоленеск походу помешка учинити, и под Смоленеск их не пропустить, а тех бы Литовских людей, которые идут под Смоленск, тем не обнадежить”. [4])

Таким чином, остаточно увиразнилося для Московщини значіння Сіверського фронту: крім давнього завдання — в разі потреби йти під Смоленськ на допомогу Шеінові, московські воєводи на Сіверщині мусили боронити власну землю, козакам „у городов стоять и уездов воевать не дать” та не допустити козацькі війська вирушити на головний фронт, звязуючи їх на півдні збільшеною активністю.

Облога Путивля мусила остаточно показати Москві, що „черкасів” від виступу проти неї здержати не вдалося. Тим самим втрачало сенс і запобіглеве трактування козаків і будьяка демаґоґія на тему спільного племени і віри. Бутурлінові велено навчати своїх вояків,

„чтоб они за святые Божьи церкви, и за истинную православную крестьянскую веру и за Государя, и за всех православных крестьян и за свою природу против исконивечных врагов Полских и Литовских людей и Черкас стояли и с ними бились, сколко милосердый Бог помочи подаст...”. [5])

[1]) Кн. Розр. II, 462, 468—476; Акти Мос. гос., № 646.

[2]) Дворц. Розр. II, 330. [3]) Кн. Розр. II, 473—474.

[4]) Акти собр. III, № 220; Кн. Розр. II, 475; Акти Мос. гос., № 514, 517.

[5]) Кн. Розр. II, 471—472.

Апеляція до інакшої „природи" та „споконвічної ворожнечі" в XVII столітті бреніла анальоґічно до національних проявів у теперішні часи. Розуміється, і спершу, звертаючись до почувань „православної віри руских людей", і тепер, проголошуючи черкасів людьми неістинної віри, інакшої природи і споконвічними ворогами, — Московщина керувалася тільки засадами своєї державної рації.

Облога Путивля тяглася до 19 червня і не дала ніяких результатів. Згідно з московськими відомостями поляки і козаки підводили під місто тури і шанці, зробили підкоп, пробували бомбардуванням та посиланням підпалячів запалити місто, але все безуспішно. Втративши на наступах 4.000 вбитих та козацьких полковників Сорока і Самошка мусили вони відступити. [1]) Проти цих переборщених московських даних промовляє одначе факт, що командант козаків Орендаренко два місяці пізніше під Смоленськом являється знову на чолі свого війська. Знаючи козацькі звичаї, можна думати, що цього б не сталося, якби невдача під Путивлем мала дійсно більші розміри. Відступ козаків супроводився якимись не зовсім виразними явищами. Московські воєводи повідомляли, що козаки пішли в свою землю, або розійшлися по домах. Пізніше вони самі перепрошували короля за те, що відійшли від Путивля. [2]) Зі згадки у Ляйсніца, з даних, що їх наведено Грушевським, та з того, що відтак Кисіль мусив наново закликати козаків до походу, видно, що велика частина їх влітку 1633 покинула воювати і вернулася додому. [3]) Чи це була звичайна сваволя та інсубординація, чи може наслідки московської аґітації, чи потягнення козацької політики, — трудно сказати. Армію Бутурліна в вересні можна сконстатувати в Стародубі, [4]) але чи вона заважила на знесенню облоги Путивля — так само ствердити не можливо.

Саме до цього часу стосуються вістки Ляйсніца (датовані 10 і 17 червня), які повідомляють, що козаки, одержавши від короля запевнення охорони прав своєї віри, злучилися з татарами і напали на Московщину в силі 80.000 вояків. Цифра, навіть коли її брати спільно з татарами, зовсім не віригідна. Козаки здобули одно місто і 3 остроги (так можна тут інтерпретувати німецький термін „schloss") — те, що наступна реляція, за тиждень після першої, зовсім підтверджує її, надає правдоподібности вісткам. Нажаль, не згадано назви здобутого козаками міста і приходиться задовольнитися тільки свідоцтвом, що перебіг кампанії зовсім не був такий невдалий для козаків, як це представляли московські воєводи. Інтересна згадка Ляйсніца в реляції 17 червня, що москвини мусили своїй, загроженій з півдня землі посилати підмогу навіть з головної армії, що саме облягала Смоленськ. Це би значило, що козакам вдалося змусити Москву до зміни цілого пляну війни, — але цю чутку треба приймати з резервою, бо навряд чи головна польська кватира мала про стан московської армії Шеіна докладні відомости. Натомість сильну дезерцію „дітей боярських", затривожених долею їхніх родин, ствердили і самі москвини. Виразно говорить Ляйсніц і про причини раптового козацького знеохочення:

---

[1]) Акти Мос. гос., № 529; Дворц. Розр. II, 333. [2]) Цел., 33.

[3]) Груш. VIII, 1, стр. 203. [4]) Дворц. Розр. II, 341.

„Козаки, котрі (як я вже передцим про це писав із Ґродна) в силі 80.000 вояків були вдерлися у Московщину, повернули знову назад, пояснюючи, що вони не можуть битися зі своїми єдиновірцями”. [1]

Це була очевидно причина, подана козаками перед головною кватирою, але питання, чи відхід з війни був кроком козацької політики супроти Варшави, чи результатом московської аґітації, — вона таки не вирішує.

Не всі козаки повернули додому і війна на пограниччу тяглася далі, тільки вже за змінених на користь Московщині обставин. В липні 5.000-ний козацький відділ в команді Яцка Остряниці зробив рейд у Московщину та „ізгоном” здобув і спустошив фортецю Валуйку. Сам воєвода Колтовской, що „оплошно и нестройно” командував у місті, попав до полону. Характерно, що звістка про це знаходиться не в реляціях воєвод, а в значно пізніших наказах із Москви, де Колтовского ставиться мимохідь в приклад нездарного командування. [2]) Спід Валуйки направився Остряниця під Білгород, в днях 30 липня до 1 серпня приступав до міста і сильно його понищив, але воєводі Волинському таки вдалось утриматися. Звідсіля Остряниця теж повернув в Україну. [3])

Таким чином в тягу літа ситуація на Сіверщині міняється. Козаки в більшости випадків відходять геть тоді, як москвини отримують підмогу з військом Бутурліна та пізніше присланого на заміну Єропкінові Алябьєва. Їх інструкція, як вже було згадано, наказувала наступову війну і, починаючи з серпня, москвини знову стають активніші та перебирають на себе втрачену ініціятиву. Ще з 28 липня мається вістка про наскок загону полковника Косаревського на Стародубщину (300 вояків), де він розігнав ворожі стежі, але слідом за цим був розбитий москвинами при селі Напутичах, [4]) отже, на довший час в ролі наступаючих находяться царські люди. 20 липня московська розвідка під Ромен ствердила, що ніде в Україні нема зосередження більших військ. [5]) Слідом за тим великий московський відділ підійшов під Ромен, здобув усі три міські остроги і набрав багато бранців (1 серпня). Правдоподібно, до цього ж часу належить зруйнування Мени. [6]) Але систематичні зусилля москвинів спрямовуються тепер проти останнього з утрачених в часі Смути і ще не відвойованих назад міста Чернигова. Туди направляють тепер воєводи свої загони. 1 серпня сотник Родіон Кулпинський, висланий під Чернигів Трубчевським воєводою, мав на річці Снові, в 70 верстах від міста, сутичку з відділами Шапрана, Гацієвича, Розсудовського і Вовка. Єдиним доказом свого успіху, ізза якого билось чолом цареві за нагородою, були 3 полонені козаки, що, розуміється, не виключало можливости і зовсім іншого висліду бою. [7])

---

[1]) 15 липня з Вільна.

[2]) Акти собр. III, № 231 з 15 жовтня 1633; Акти Мос. гос., № 538 з серпня 1633 з побіжною згадкою, 683 з 2 липня 1634 про те, що Колтовской находиться в полоні.

[3]) Акти Мос. гос., № 538, 700. [4]) Акти Мос. гос., № 540.

[5]) Акти Мос. гос., № 646. [6]) Акти Мос. гос., № 646, 540.

[7]) Акти Мос. гос., № 539.

Король Володислав, рушаючи під Смоленськ, доручив піклуватися охороною українського пограничча Адамові Кисілеві, тоді свіжоспеченому підкоморію чернигівському, що дуже енерґійно й сумлінно взявся за доручену йому справу.[1]) Перше його завдання — зібрати якенебудь військо, було тим трудніше, що король і канцлер Жадзік відмовляли йому дозволу вербувати козаків, яких, мовляв, Річ Посполита вже й так наняла досить і не матиме чим їх заплатити.[2]) Кисіль сам таки мусив посередничати при затяганню козаків на службу під Смоленськ, куди король Володислав старався зґромадити якнайбільші сили; туди відкликано навіть відділ Пясечинського, що досі перебував на Сіверщині. Грушевський не може назвати по імени товариша Кисіля при переговорах з козаками; Ляйсніц вказує, що це була якась особа з православного духовенства, яка намовила козаків вирушити на допомогу королеві. Але прохання Кисіля про підмогу для українського пограничча були марні. Конецпольський, хоч саме й розбив татар на урочищі Сасів Ріг (24 липня, теж при участи козаків),[3]) все ще мусив вистерігатися маневрів Абази-паші і тому міг прислати Кисілеві лише одну кампанію. Кисіль закликав своїми універсалами населення добровільно зброїтися на оборону батьківщини, затягнув на власний кошт козацьку хоругов зі 100 коней і утримував її впродовж півроку, а в міру потреби старався стягати до себе розсипаних на чатах козаків. Їх було, за обрахунками черкаського підстарости Павловського, 12 тисяч — полк Лавринка, який залишили козаки, вирушаючи під Смоленськ. Речення з реляції про них „а в тім полку, як були під Путивлем, було їх 12 тисяч" вказує, що лишались на Сіверщині вояки вже бувалі і знайомі з особливостями місцевого провадження війни.[4]) Це було все, чим на початках розпоряджав Кисіль. За Кисілевими даними, Бутурлін отримав у серпні з Москви свіжу підмогу і зараз розпочав спроби захопити Чернигів, виславши Алябьєва з 2.000 війська. Останнього дня серпня москвини переправилися через Снов біля села Клочків і в днях 1 — 3 вересня вдень і вночі тричі штурмували Чернигів, але були відбиті з великими втратами. На пропозиції скапітулювати чернигівці не відповідали, хоч їх положення було тяжке, бо ціла залога, вчисляючи й узброєних міщан, нараховувала 300 вояків; врятувало їх те, що у москвинів не було гармат. 3 вересня прискакав на відсіч Кисіль з кількома сотнями вершників. Загін Кисіля роздробився на кілька частин, які московські стежі помітили в ріжних місцях і це викликало у Алябьєва враження великого відділу, що має намір його оточити. Тому москвини поспішно відступили.[5])

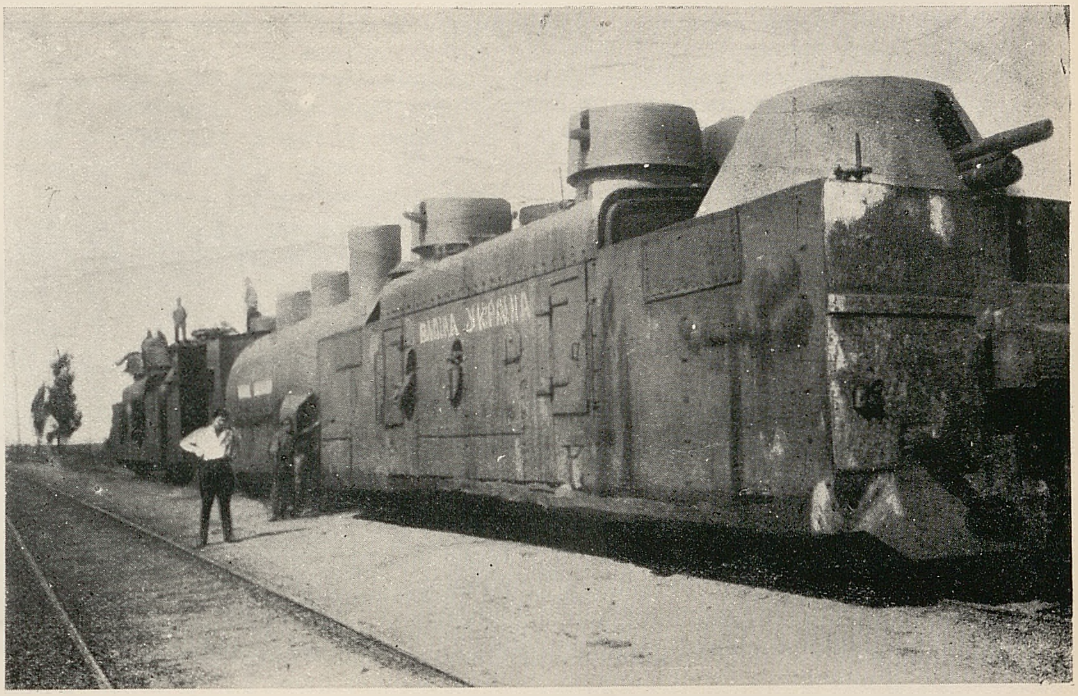
Успішна оборона Чернигова тому заслуговує на докладнішу згадку, що це одинока більша воєнна подія на Сіверщині, відома не з російських джерел. З неї можна бачити, оскільки ріжнився дійсний образ війни від того, якому надавали тон московські реляції. Загін Кисіля разом із Чернигівською залогою був ледви половину так чисельний, як відділ Алябьєва; роздріблення його на кілька частин було наслідком випадку, а не плянового маневру, і тим не менше, одної появи йо-

---

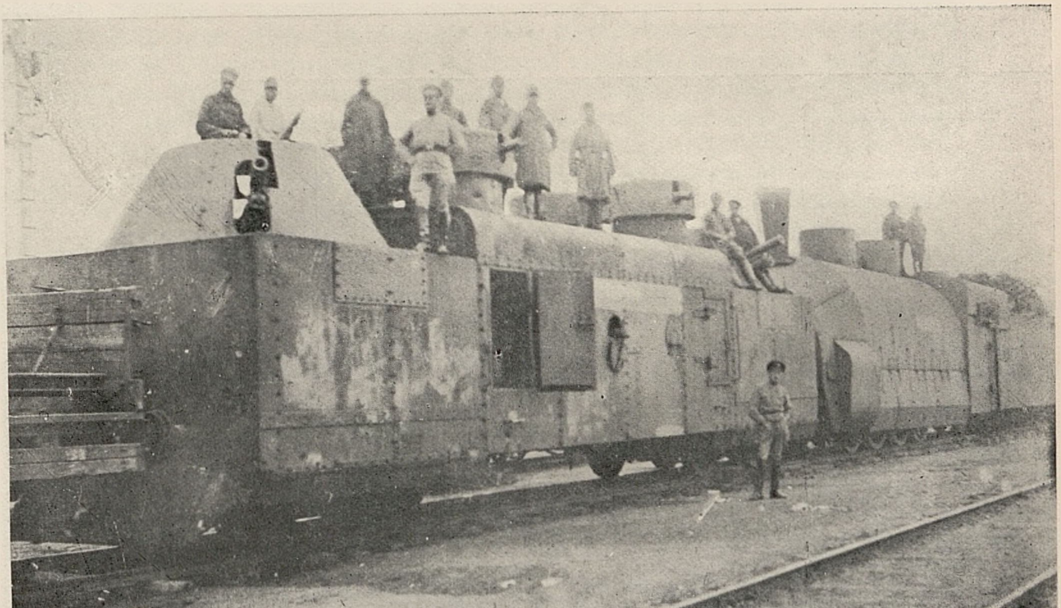
[1]) Пуласкі, 215—216. [2]) Пуласкі, 206—210. [3]) Памятники, 272.

[4]) Пуласкі, 205—206, 214—215; Груш. VIII, 1 , стр. 204. [5]) Пуласкі, 215—216.

Панцирні потяги, здобуті українським військом на большевиках у 1919 році.

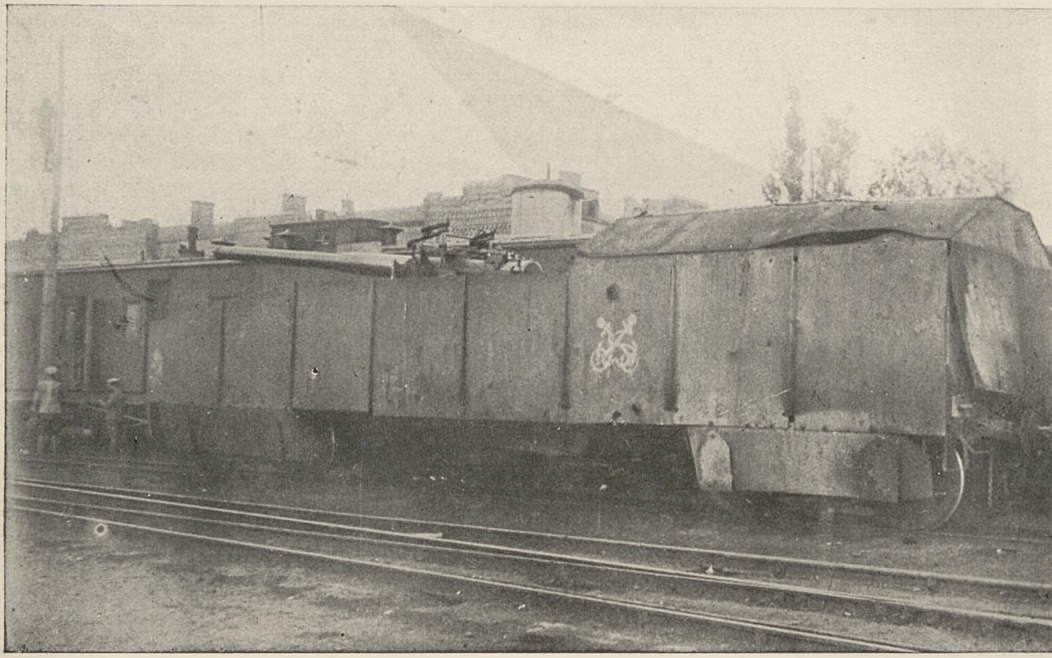

„Вільна Україна".

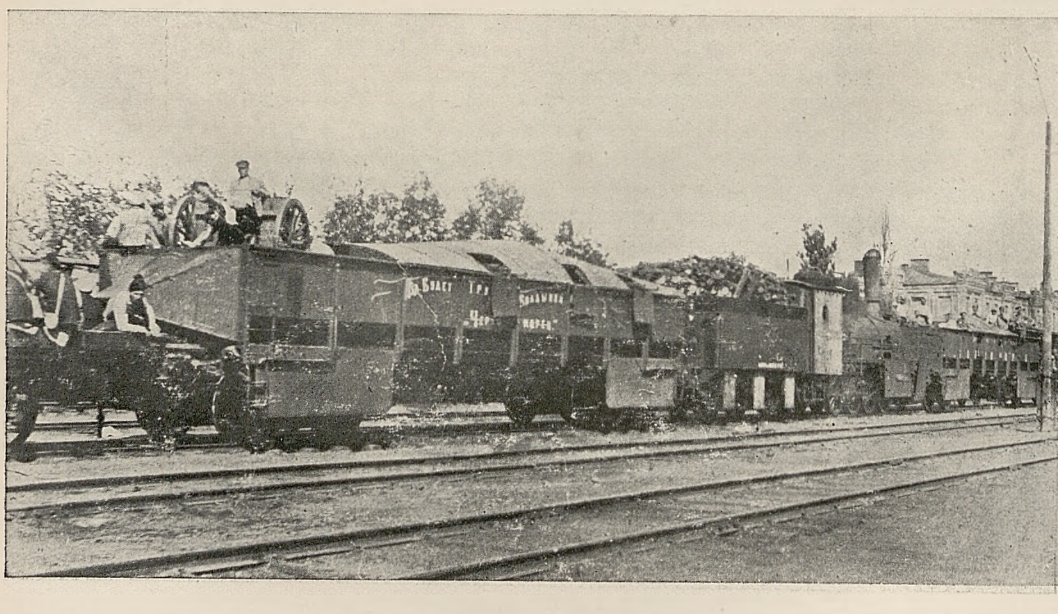

„Ворошилов".

Панцирні потяги, здобуті українським військом на большевиках у 1919 році.

„Большевик".

„Чорноморець".

го було досить, щоб заставити москвинів відступити. З самих листів Кисіля можна бачити, що автор їх не мав талантів полководця і роля сліпого випадку в боротьбі за Чернигів виступає зовсім виразно. Досить відверто визнає Кисіль власні помилки, наприклад, що підчас відступу москвинів була нагода їх переслідувати і розбити, але він її не використав. Сам факт, що людина без військових здібностей, хай старанна і сумлінна, з мізерними силами змогла якось зорґанізувати оборону пограниччя, кидає не найліпше світло на московський воєнний провід у війні. Гідне уваги, що в московських документах знаходимо про цю облогу лише ляконічні згадки, що вони „Черниговской уезд воевали". [1]) Можна думати не одну свою невдачу царські воєводи представили подібно ж, або і зовсім замовчали.

7 вересня московський відділ із 14 хоругов спалив Івангородище, тільки замочок залога відстояла [2]) — слаба відплата за Чернигів, здобуття якого мало для Москви тим більше значіння, що він належав до міст, втрачених підчас Смути, до „отчины государевої". Отже треба було сподіватися повторного нападу. Кисіль, що з 1000 козаків і жовнірів вирушив назустріч відділові, який спалив Івангородище, дізнався про похід Бутурліна і Алябьєва з 4000-ами війська і з гарматами на Чернигів, а 22 вересня дістав від чернигівського підстарости прохання допомоги. Виславши стежу під Путивль, Кисіль день і ніч поспішав назад і встиг увійти до Чернигова, коли Бутурлін був ще в семи милях від міста. Бутурлін, довідавшись, що Кисіль уже в Чернигові, завернув на схід, у напрямі на Путивль, відкриваючи цим рухом для себе можливість кинутися на Миргород або на Ніжин. Лишивши 400 вояків у Чернигові, Кисіль поспішив на допомогу загроженим пунктам і послав запорожському полковникові Лавринкові, що саме вертався з чат, наказ збирати козаків під Івангородищем. В наслідок зручного маневру Бутурліна, чи власної помилки, польський офіцер Виссель з Борзни повідомив Кисіля, що Бутурлін направляється туди; цим збив він з пантелику чернигівського підкоморія. [3]) Поки Кисіль стеріг Сіверщини та збирав козаків, Бутурлін, непомітно пройшовши полями, 10 жовтня захопив і спалив Миргород за виїмком остріжка. Кисіль і Лавринко рушили з наміром відтяти москвинам відворот, але один із їх відділів — Длотовського з Лубень, зарано зчепився з Бутурліном і, не мавши підтримки, був розбитий (11 жовтня). Московські реляції згадують, що в бою поліг полковник Пирський, який руйнував Курщину; [4]) оскільки тут ходить о згадуваний вже похід з початку квітня, то в такім випадку неправдива московська реляція про цей епізод, бо вона сповіщала, що нападаючий відділ знищено цілий до останнього чоловіка. [5]) Можливо, очевидно, що тут натякається і на якийсь невідомий, замовчаний москвинами похід під Курськ.

Тим часом положення Шеїна під Смоленськом стало критичним і московський уряд мусив заопікуватися справою посилки йому підкріплень;

[1]) Акти собр. III, № 242. [2]) Пуласкі, 220; Акти Мос. гос., № 646.

[3]) Пуласкі, 220—222. [4]) Акти Мос. гос., № 646, 663; Пуласкі 222—225.

[5]) Акти Мос. гос., № 547.

„...а с Северы столнику и воеводе Федору Бутурлину, с дворяны Московскими и с жилцы и с дворяны и с детми боярскими, и с дворовыми людми, велено итти к вам же под Смоленеск, к тебе боярину к Михаилу Борисовичу...” [1])

писали Шеінові з Москви 28 вересня. Але ніяких вісток про те, що Бутурлін виконав наказ нема. Імя його не зустрічається серед воєвод, що пробували прийти з допомогою Шеінові. Натомість є вказівки, що на Різдвяні свята Бутурлін приїздив до Москви з Путивля, [2]) отже можна твердити, що бодай до початку 1634 року він царського наказу виконати не зміг. Не тільки не перешкодив він походові козаків під Смоленськ, але ще й сам був так звязаний на півдні, що не міг в рішучий момент зявитися на головному театрі війни.

Сутички Кисіля з москвинами тяглися далі, але, як доміркоується Пуласкі з листа короля до чернигівського підкоморія, уже з кращими для Кисіля успіхами. [3]) Чи післав бодай Бутурлін від себе якісь значніші відділи під Смоленськ, годі з певністю встановити; у всякому разі реєстр ґарнізонів згаданих 12 московських південних фортець з вересня 1633 року вказує збільшення числа вояків у порівнанні з попереднім роком. Не вважаючи на це, воєнна ініціятива вдруге і остаточно переходить до польсько - козацьких рук — пізня осінь 1633 р. стала другим переломовим пунктом війни. Аж до самого кінця кампанії москвини обмежуються обороною поза мурами своїх кріпостей за виїмком лише двох-трьох дрібних розвідчих рейдів та нападу на Борзну 5 січня 1634 р., коли їм вдалося спалити місто і набрати багато полонених. [4]) Натомість окремі козацькі загони заходять чимраз далі в глибину Московщини, пустошачи її нарівні з тими військами, що виходили від Смоленська. На вислід війни вже не має впливу і далі напружене відношення між Кисілем і козаками; оборонець Сіверщини жалівся королеві, що козаки розбрідаються на чати і вразі потреби не можна їх швидко зібрати. Очевидно Кисіль не вмів як слід заімпонувати козацтву і воно його не дуже слухалось. [5]) Та з кінцем 1633 року появляються на кордонах вже й інші ватажки, крім Кисіля.

Сильно збільшується передовсім чисельність армії на Сіверщині. Конецпольський нарешті зміг прислати від себе 2000 жовнірів під проводом Лукаша Жолкевського, що зєднались у Батурині з козаками і Вишневецьким, який мав від короля наказ іти на Сівськ, а потім під Смоленськ. [6]) Мабуть про це військо згадує Вайнбер у реляції з 31 грудня, де він пише, що 7000-ній відділ зібрався у Чернигові, готуючись напасти на Московщину, принайменше він характеризує його як „військо з Поділля”. [7]) Козацький полковник Плахта офірував королеві послуги свого значного загону. Король звелів йому іти під Рослав. [8]) В московських актах стрічаються вістки про скупчення польських і козацьких військ у Переяславі й Київі (в цьому останньому випадку називається неправдоподібна цифра 40.000) та про прибуття до Орендаренка з України великих козацьких підмог, про що повідом-

---

[1]) Акти собр. III, № 230. [2]) Моск., 84. [3]) Пуласкі, 226.

[4]) Акти Мос. гос., № 635, 646. [5]) Пуласкі, 213—214, 222—225.

[6]) Акти Мос. гос., № 619, 635. [7]) Ліске, 39. [8]) Цел., 71.

ляє також Ляйсніц та інші джерела.[1]) Всі ці дані разом треба приняти, як свідоцтво, що з кінцем 1633 року козаки не на жарт заохотилися до війни. З тим моментом, як почалися походи в глиб Московщини, війна стала доброю можливістю для здобичі й наживи, її популярність в козацьких масах мусила сильно зрости і число охочих піти протореними з часів Смути і походу Сагайдачного шляхами, збільшилося. На це вказує рівнож і неохота козаків іти під Смоленськ на нудну облогу серед виснаженої довгою війною країни та їх постійні пропозиції піти на партизанку.[2])

Нажаль, про останні місяці війни на півдні Московщини нема багато даних за мовчанкою московських реляцій. Кисілева нагорода за його подвиги — привілей на київську каштелянію згадує, що він з Яремою Вишневецьким та Лукашем Жолкевським огнем і шаблею повоював південну Московщину та розбивав московські відділи біля Путивля, Рильська, Кромів, Курська, Карачева, Брянська і Болхова.[3]) З більше відомих подій зими 1633 — 34 рр. лишається згадати напад князя Вишневецького на Курськ у кінці січня. 2 лютого вернувся князь назад,[4]) як повідомляв втікач полоненик - москвин від запорожського козака Семена. Зі слів Семена втікач оповідав, що на приступах до Курська Вишневецький втратив 2000 людей. Відомість цікава не стільки своєю фактичною сторінкою, певно переборщеною, скільки ще одним свідоцтвом ворожнечі між Вишневецьким і козаками, з якою доводиться стрічатися кілька разів в тягу цієї війни. Досвід інтересний з огляду на пізнішу ролю Вишневецького і на те, що з іншими польськими магнатами і командантами козаки видимо добре уживалися.

В перших днях березня Жолкевський заходився виконувати королівський наказ і збиратися до походу на Сівськ. В Батурині згромадилося численне військо з поляків, наємних чужинецьких відділів та козаків, на підставі ріжних даних, від 9 до 12 тисяч, під проводом вже знаних з пограничної війни Жолкевського, Вишневецького, Кисіля, Висселя, Вовка, козацьких старшин гетьмана Іляша та Остряниці і вирушило повз Путивль на Сівськ. Похід був так несподіваний, що в фортеці довідалися про нього лише за дві години до прибуття ворога. Тим не менше здобути Сівськ не вдалося. Облога тяглася з 10 березня до перших днів квітня, канонади, наступи і підкоп не повелись, але це ніскільки не перешкодило козацько - польському військові поруйнувати Комарицьку волость.[5]) Згідно з королівським наказом, вразі невдачі облоги, військо мусило вернутися назад, але коли воно на відході стояло в Рильському повіті, в його нутрі вибухли непорозуміння, про які московські воєводи повідомляли зовсім ріжно. На підставі одних вісток Вишневецький і Жолкевський, почувши, буцім-то турки напали на Поділля, хотіли повернути назад, але козаки не бажали упускати доброї можливости для наживи і не схотіли вертатися. Інші дані говорять, що польські команданти розпустили своє військо, а козакам наказали іти під Смоленськ, але козаки не послухали і вернулися до-

---

[1]) Акти Мос. гос., № 619, 635, 645; Ляйсніц з 14 січня; Моск., 82; Пуласкі 227.

[2]) Груш. VIII, 1, стр. 206. [3]) Пуласкі, 227. [4]) Акти Мос. гос., № 619.

[5]) Акти Мос. гос., № 635, 636, 637, 640, 653, 658, 664.

дому; тому Вишневецький звелів не пускати їх у міста та грабувати. Спільного в цих вістках стільки, що сварка вибухла між Вишневецьким, Жолкевським та козацькими ватажками. Польські команданти вернулися додому, радили над новим нападом на Московщину, але Полянівський мир припинив воєнні акції. [1])

Козаки, розвоювавшися надобре, поставили на свойому. Великий відділ — з московських джерел 12.000 людей і 4 гармати — під проводом Іляша Чорного, Данила Данилова та Остряниці пішов далі в Московщину і від 14 по 26 квітня державв облозі Курськ. [2]) Чи цьому ж самому відділові можна приписати останнє успішне діло війни — зруйнування Білгороду — перед самим заключенням миру на Петрівку 1634 року, сказати трудно. З чолобитень погорілого манастиря та пошкодованих служилих людей видно, що Білгород було здобуто, крім малого остріжка, і в руки переможців дісталася сила полонених. Успіх, яким закінчилася війна на Сіверщині, тим цінніший, що Білгород був по чисельности залоги одною з найміцніших московських фортець на півдні, займаючи (в осени 1632 р.) зі своїми 1189 оборонцями четверте місце. [3])

Підсумовуючи результати війни на українському пограниччу, не доводиться багато характеризувати окремі війська. До всього, що було сказано в цих розділах про московську армію, можна додати хіба, що її вояки і воєводи виявили безперечно уміння, зручність і впертість при обороні укріплених пунктів. Тому два найбільші підприємства війни на Сіверщині — облога Путивля в літі 1633 р. і Сівська весною 1634 р., пройшли безрезультатно. Натомість, як свідчить чернигівський епізод і та безпечність, з якою козаки й поляки нищили околиці сильних фортець, — москвини нерадо і нерішуче виходили в поле й приймали бої тільки з малочисельними стежами. Адам Кисіль, що зі значно слабшими силами шукає в полі москвинів, і Бутурлін, що уникає зустрічі, служать найкращою ілюстрацією цього твердження. Щодо козаків, то дані занадто скупі, щоб заризикувати на якусь докладнішу характеристику їх. Суто партизанський уривчастий характер війни, очевидний брак якогобудь продуманого суцільного пляну кампанії з польсько - українського боку, розпорошував і без того незначні сили. Вся боротьба була не переслідуванням якоїсь певної, згори назначеної цілі, а результатом хвилевої потреби, приватної ініціятиви Кисіля або Остряниці, натхнення чи фантазії Вишневецького. Якусь систематичність, концентрацію зусиль добачає Целевич тільки в спробах заволодіти Путивлем, що пояснюється ґеоґрафічним положенням цеї твердині, вклиненої між українські землі.

А всетаки безсистемна, добичницька українська партизанка вистарчала, щоб змарнувати всі московські пляни. Вмішання козаків у війну означало політично - дипльоматичний неуспіх, але й мілітарної цілі не вдалося Москві осягнути. Здобути давніше втрачені міста остаточно не повелося — Чернигів встиг відборотися. Як це було неприємно цареві, свідчать не лише двократні спроби здобути місто, але й прямі свідо-

---

[1]) Акти Мос. гос., № 664, 673. [2]) Акти Мос. гос., № 663.
[3]) Акти Мос. гос., № 680, 704; Кн. Розр. II, 673—680.

цтва. У листі до данського короля Христіяна IX [1]) названо Чернигів, поруч Смоленська, як місто, яке не вдалося повернути назад. Оборонити власну територію, козакам „у городов стоять и уездов воевать не дать" москвини не змогли. Унеможливити козацький похід під Смоленськ теж не вдалося. Більше того, якраз значніші московські сили в рішучий момент активністю козаків і поляків були привязані до цього побічного фронту — Бутурлін бодай до січня 1634 року, всупереч царському наказові, не зміг залишити Сіверщини. Порівнання даних про залоги московських фортець з кінця 1632 і вересня 1633 рр. виказує, що й ніякі значніші війська відійти геть під Смоленськ не могли. Ці осягнені результати — унешкідливлення всіх московських замірів і звязання на півдні московських сил — свідчать, що для україно-польської сторони побічний Сіверський фронт виконав свою ролю. Тим більше ще раз доводиться піддати сумнівам односторонні московські дані про воєнні події і сподіватися, що може ще вдасться відшукати українські або польські джерела, які проллють більше світла на цікаву історію партизанки Сіверського пограниччя.

V. БОЇ ДОВКОЛА СМОЛЕНСЬКА.

Тим часом на півночі ціла війна концентрувалася біля обложеного Шеїном Смоленська. Польське військо почало збиратися аж після закінчення коронаційних урочистостей; литовське, що правда, вже 1 лютого під проводом Радивила стануло у Краснім, але воно було таке невелике (на початках всього біля 2000), що не могло відважитися на більшу самостійну акцію проти москвинів. Литовцям вдалося тільки у кількох дрібних сутичках розбити московські залоги та двічі провести до Смоленська допомогові відділи з муніцією й харчами. Смоленськ врятувало попри енергію і хист начальників залоги Соколинського і Воєвудзького тільки млявість і неуміння, з якими Шеїн провадив облогу. [2]) Справді критичним стало положення фортеці аж влітку 1633 р., коли москвини закінчили будову цілого ряду незвичайно міцних і добре укріплених редут та бльокгавзів, якими оточили Смоленськ з усіх сторін, а сильна московська артилерія поробила в мурах великі виломи. Залога фортеці відбила великий наступ, але її становище з кожним днем ставало тяжчим. Король Володислав щойно на початку літа вирушив із Городна, та й то посувався дуже помалу; не менше повільно збиралося військо. В середині червня, за допомогою православних мешканців міста, москвини захопили і знищили Полоцьк. Тут цікаво згадати поведення полоцького автохтонного населення, як протилежність до того, що було в Україні, де в обороні Новгорода Сіверського або Чернигова узброєні міщани брали чинну участь. В останніх днях серпня нарешті король обєднався з Радивилом і польське військо стало обозом під Глушицею.

Вже в квітні 1633 р. дістав московський Розряд інформації, що понад 10 тисяч козаків зібралися біля Річиці і незабаром рушають на допомогу литовському гетьманові Радивилові. [3]) Чи вістка була непра-

---

[1]) Руск. Ист. Библ. XVI, 669.

[2]) Чермак, 210—211. [3]) Акти Мос. гос., № 517.

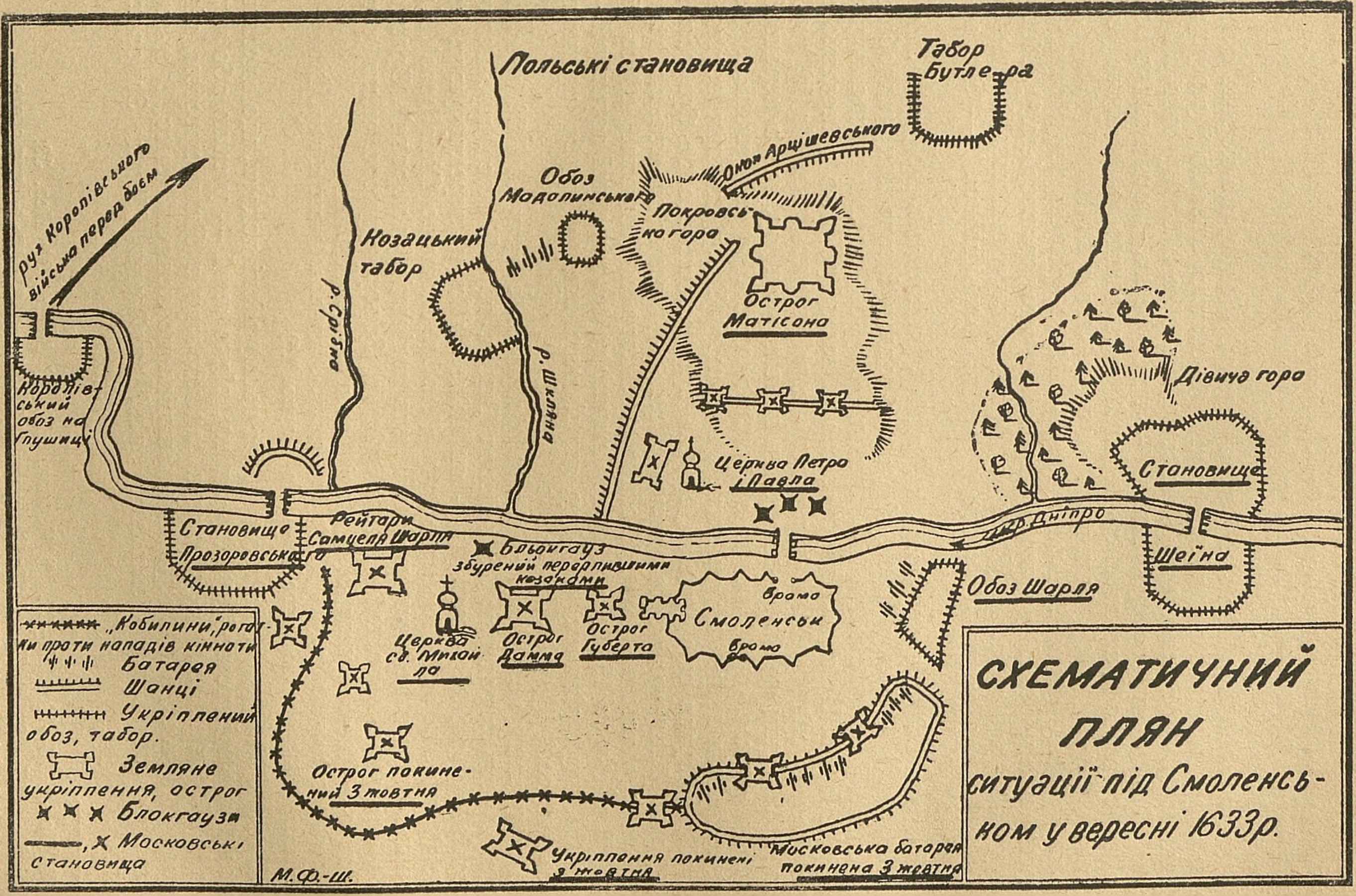
вильна, чи зайшли якісь перешкоди, — але вирушили козаки під Смоленськ щойно у серпні. З наведеної Грушевським реляції з тек Нарушевича [1]) видно, що козаки не дуже охоче йшли в похід і ставили участь у війні в залежність від виконання ріжних своїх домагань. Зовсім виразна згадка, що козаки були завернули з війни і їх треба було до дальшої участи в ній намовляти, є теж і у Ляйсніца. Король мав післати до козаків якогось православного духовника і той їх переконав іти під Смоленськ, тільки при умові вільного проходу королівськими землями. [2]) Король хотів був, щоб козаки пройшли через московські землі, але ті катеґорично відмовились і тільки обіцяли „під горлом" не грабувати населення. Як зазначив пізніше зовсім не прихильний до козаків Альбрехт Радивил у своїх записках, перехід цей відбувся дійсно „dość regularnie i nie z wielką szkodą poddanych", [3]) що виставляє добре свідоцтво карности та здисциплінованости головного козацького війська. Їх маршрут ішов через Пинський повіт; очевидно вони розраховували зєднатися з головною армією ще по дорозі під Смоленськ. В переговорах із королівськими відпоручниками так само рішуче відмовилися козаки від пропозиції Конецпольського за їх відсутности ввести „для безпечности задніпрянської" кварцяні війська в їх области. Козаки відповіли, що вони самі дбатимуть за безпеку своїх семей і залишили 12 тисячний полк Лавринка на допомогу Киселеві. [4]) Коло 20 серпня козацьке військо стало в Могилеві, а потім розділилося на дві части, з яких одна — 7.000 людей — підійшла на віддаль милі до королівського становища. Сполучитися з головним військом козаки не могли, бо розсяглі ліси не лишали місця для відповідно великого табору. [5])

Московські укріплення кругом оточували Смоленськ. Головний табор Шеіна містився вище міста по обох боках Дніпра. На лівому березі стояли редути і бльокгавзи Прозоровського, що тісно оточували властиву Смоленську фортецю, а на правому боці річки, напроти міського мосту, на горі Покровській, розмістився наємний ґенерал Маттісон; бльокгавзи Маттісона і Прозоровського находилися частинно на терені міста Смоленська, спаленого москвинами перед початком облоги, за виїмком церков. 29 серпня пробував Радивил вивабити в поле Прозоровського, але москвини трималися пасивно і не виходили поза свої міцні, прекрасно заосмотрені артилерією укріплення. Зате вдалося навязати контакт зі Смоленською залогою і, повідомивши її про своє прибуття, 7 вересня король почав наступ на позиції Маттісона, а рівночасно поручив пільному гетьманові Казановському зробити диверсію в бік Прозоровського, щоб унеможливити йому подати допомогу нападеним укріпленням. Поляки здобули Покровську гору, але без головного московського острога, і полк королевича Яна Казимира прорвався в Смоленськ з порохом і харчами; при цьому однак поляки, особливо відділ Казановського, понесли важкі втрати і тому король вирішив опустити здобуті становища і знову відійти до Глушиці. Отже, так:

---

[1]) Груш. VIII, 1, стр. 204—205. [2]) 15. VIII. [3]) Радзивил, 172.

[4]) Груш. VIII, 1, стр. 204—205. [5]) 21. VIII. і 3. IX.

СХЕМАТИЧНИЙ
ПЛЯН
ситуації під Смоленськом у вересні 1633р.
Польські становища
Табор Бутлера
Окоп Арцішевського
рух Королівського війська перед боєм
Обоз Модолинського
Покровська гора
Козацький табор
Острог Матісона
р. Срібна
р. Шкляна
Дівича гора
Королівський обоз на Глушиці
Церква Петра і Павла
Становище
Шеїна
р. Дніпро
Становище Прозоровського
Рейтари Самуеля Шарля
Блокгауз збурений перелпиівими козаками
Врота
Смоленськ
Врота
Обоз Шарля
Церква св. Михайла
Острог Дамма
Острог Губерта
Острог покинений 3 жовтня
Укріплення покинені 3 жовтня
Московська батарея покинена 3 жовтня
„Кобилини", рогатки проти нападів кінноти
Батарея
Шанці
Укріплений обоз, табор.
Земляне укріплення, острог
Блокгаузи
Московські становища
М.Ф.-Ш.

„Die 8 Septembris. Wrócił się nazad KJM z wojskiem do obozu na Hłuszycę, częścią dla tego, że wojsko nasze i głodem, i niewczasami zfatygowane było, częścią, że wiadomości o świeżym i nowym wojsku, które na posiłek Moskwycinowi przyszło, zasiągł. Tu czekać na kozaki i na ostatek wojska, które niedaleko już jest podobno, będziemy"

записав Москоржовський і знову ще раз додав, що король постановив перед початком дальших акцій дочекатися козаків і резерву.[1]) Ляйсніц подає чисельність польського війська на 21.110 (у звіті з 3 вересня), Чермак за Москоржовським — на 16 тисяч,[2]) отже видко воно було само по собі занадто слабе, щоб мати шанси на трівкий успіх проти москвинів; Шеін розпоряджав найпевніше якими 60 тисяч людей, хоч у тому числі не більше 7.000 — 10.000 реґулярної піхоти, але з прекрасними укріпленнями і переважаючою артилерією.[3]) Рішучі успіхи короля почалися дійсно аж після прилучення козаків „без їх участи Шеін не вдарив би чолом перед Володиславом" — зазначає Целевич.[4])

Над описом приходу козаків Лясніц спинився значно докладніше, ніж більшість інших джерел, і подав кілька інтересних подробиць. Найцікавіша з них згадка, що прихід відбувся в два дні, двома ріжними відділами. Це кидає деяке світло на великі ріжниці в чисельности запорожської підмоги, яка в ріжних джерелах хитається від 12 до 30 тисяч.[5]) Ляйсніц приймає остаточно найвищу цифру, але в передовім відділі начислює 10.000 людей з 10 гарматами. Про слідуючий за ним загін пише він лише, що той мав 6 гармат.[6]) Тому, що при першому відділі перебував сам гетьман, можна припустити, що це був головний більший корпус і таким чином загальна чисельність козаків виходить найближчою до даних Москоржовського та Радивила, себто від 15 — 20 тисяч та 16 гармат. В порівнанні до московської артилерії — яких 130 штук ріжного калібру, українську армату треба признати дуже слабою.

Прилучення козацького війська відбулося в днях 19 і 20 вересня. Але вже день перед тим „їх ґенерал Тиміш, то є Томас Миколаєвич, родом з татарської границі", — як пише Ляйсніц, перекручуючи імя та неправильно його перекладаючи (Тиміш властиво Timotheus), „зі старшинами та з великим почотом, мав авдієнцію у короля". Орендаренко офірував королеві службу Війська Запорожського, після чого відбулася потаємна нарада. Ляйсніц описує козаків як

„великих, сильних людей, добре вдягнених, з дуже добрими кіньми. Більшість має 2 пистолі й рушницю, лише мало хто з луком".[7])

З опису Колудзкого можна ще на цьому місці додати, що вдягнені козаки були в одноманітну сіру одежу, рідко який — у синю або червону.[8]) Перед гетьманом усюди несли корогву з білим хрестом, півмісяцем і зіркою, а на держалні прикріплено конячий хвіст. В цьому описі не тяжко пізнати загально знані клейноди Війська Запорожського.

---

[1]) Моск., 18—19 і 27—29. [2]) Чермак, 214. [3]) Моск., 30; Цел. 33.
[4]) Цел. 17—18. [5]) Ліске, 22; Радзивил, 172; Моск., 30; Шміт, 237 і 242.
[6]) 19 і 24. IX. [7]) 19. IX. [8]) Моск., 31.

КАНЦЕЛЯРІЯ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА У. Н. Р. в Київі р. 1918.

1) Військовий Міністер Жуківський. 2) Нач. канцелярії О. Ковалевський. 3) Секр. Військ. Ради сотник М. Веденський. 4) Помішн. нач. канц. Курило. 5) Адютант міністра сотн. Е. Малик. 6) Старшина для доруч. сотн. Г. Ткаченко. 7) Товмачі. 8) Старшини для доручень.

Санітарний полковник Др. ЮРІЙ ДОБРИЛОВСЬКИЙ.

Молодший лікар пішого ім. Гетьмана П. Сагайдачного полку. Старший лікар 2-го Запорожського полку. Дивізійний лікар Запорожської і 3-ої Залізної див. Пом. нач. військово - санітарної Управи. Нач. Санітарної частини Дієвої Армії. Пом. нач. і нач-к Санітарії Армії У. Н. Р.

Ветеринарний полковник МИКОЛА ПЕКАРСЬКИЙ. Начальник Ветеринарної Управи Військового Міністерства. Помер на еміґрації в Варшаві і похований 30-го жовтня 1931 р. там же.

Порівнюючи значно докладніші дані Ляйсніца з анальоґічним описом Вайнбера, можна сказати, що зовнішній вигляд війська представлявся добре, а згадуючи, що білоруськими землями козаки пройшли мирно і без насильств над населенням, можна зробити висновок, що справа запровіянтування армії й коней була на належній висоті. Менше прихильний ксьондз Колудзкий, хоч і вважає козаків „більш подібними до сатирів, ніж до людей", теж не згадує про те, що новоприбулі війська виглядали обдерто або виснажено. Після приходу козаків джерела — одні більше, другі менше — оповідають про ріжні дрібні козацькі подвиги, які очевидно сильно вражали поляків своєю бравурністю. Здобича худоби, нищення ворожих стеж, брання у полон старшин, рідка година „żeby czego do obozu nie przypędzili" [1]) і т. п. подвиги справляли, розуміється, дуже ефектовне враження. Якийсь козак переплив Дніпро і, притаївшись під московським берегом, вистежив москаля, як той прийшов до води, вхопив його за волосся, вкинув у воду і з ним разом переплив до своїх „zaprawdę nie każdemu się chce o tym czasie kąpać, jako tym dobrym ludziom. Bardzo im Król Je^{0} Mość rad" — закінчує Колудзкий це оповідання. [2]) Поодинокі дрібні звитяжства треба брати як вияви загального доброго настрою. Вони не мали впливу на загальний хід подій, але вони свідчили про те, що в козацькім війську панував бадьорий военний дух і охота до бою. Цікава теж і остаточна похвала Колудзкого, яка кидає деяке світло на тактику, якої в цей час трималися козаки супроти польського уряду:

„Są też politycy z nich, przednich panów zdobyczą kontentują, osobliwie bydłem luboby co więcej było pisać, gdyż więcej się w nich znajduje, niżeliśmy się spodziewali. Jeszcze wszystko wojsko z łaski Bożej ochotne, lubo bez pieniędzy". [3])

Зразу по приході укріпили козаки свій табор між річками Срібною і Шкляною, своїм звичаєм, возами та валами, на яких уставили свою артилерію та відкрили з неї вогонь. У очевидців поляків викликали здивування та міцність табору і скорість його виготовлення — один день, а дехто згадує і „потужність пальби" з козацьких гармат, що особливо цінно довідатися з огляду на незначність їх артилерії. [4]) Але не довго довелося козакам обмежуватися дрібними сутичками та канонадами, бо Володислав вирішив підприняти рішучі кроки для звільнення Смоленська. Напад на московські укріплення король і Радивил згідно постановили почати з Маттісонового острога. Для цього розділено усе військо на три частини. Одна під начальством пільного гетьмана Казановського мусила стерегти і здержувати Шеїна з головним московським табором, якби він схотів прийти на допомогу; Радивил з другою частиною мав таку саму функцію проти Прозоровського, а сам король взяв на себе завдання здобути штурмом головне укріплення Маттісона. З козаків одна частина лишилась у таборі, а дві вирушило з королем і Радивилом. В ночі з 20 на 21 вересня переведено всі підготовчі рухи і на ранок Радивил вийшов у поле, щоби з одного боку стерегти Прозоровського, а з другого — спробувати

---

[1]) Ibid., 32. [2]) Моск., 31. [3]) Ibid., 32.

[4]) Памятники, 435; Шміт, 242; Цел., 47; Моск., 32.

напасти на ті укріплення Маттісона, що підходили до Дніпра; в центрі їх находилася укріплена шанцями православна церква Петра і Павла. Прозоровський негайно вивів із окопів свою чужинецьку піхоту й напав на козаків, але Радивил вчасно прислав їм на допомогу 1500 жовнірів, і московську піхоту після завзятого бою загнано назад у шанці. Ляйсніц згадує в бою лише про козаків, як побідників, і це можна приняти в тім розумінні, що їм належала головна честь перемоги. Після невдалої битви пробував Прозоровський допомогти загроженій „церкві" через брід, який москвини знайшли недалеко від неї на Дніпрі, але польська кіннота спробу відбила.[1]) Радивил хотів уже штурмувати „церкву", одначе на наказ короля відклав атаку до наступного дня. І у короля героями дня були козаки, яких Володислав післав зайняти Покровську гору. З Маттісонового острога випали на них донські козаки, але після сутички запорожці загнали донців назад в укріплення. Проте через сильний ворожий артилерійський вогонь король не зміг приступити до самого острога і звелів укріпити Покровську гору, над чим піхота працювала цілу ніч, не вважаючи на московську пальбу.[2]) Казановський тим часом стримав Шеіна, при чому і йому встигли сильно допомогти запорожці з того відділу, що був із Володиславом. Тут прихід козаків був саме тим вирішним моментом, який перехилив терези бою. Тільки з козаками вдалося польській кінноті прогнати московську, розбити ворожу піхоту, що зробила була засідку, і внеможливити для Шеіна допомогу Маттісоновому острогові.[3])

На ранок 22 вересня укріплення біля церкви Петра і Павла знайдено порожні. Москвини вночі евакували їх, але залишили значні запаси харчів і вівса для коней. Тепер завдання короля значно облекшувалось. Остріг Маттісона вже був оточений з трьох боків, уможливлено звязок зі Смоленськом, а Радивилові фактично лишалося завдання пильнувати Шеіна і Прозоровського. Проти московського головнокомандуючого виступив на чолі литовських військ Радивил особисто, а козакам, яких він присунув знад Срібної на Шкляну річку, щоб довершити окруження Маттісона, прийшлося мати діло з найздібнішим московським вождом. Прозоровський спочатку обмежився гарматною пальбою, „але з більшою шкодою для себе", як зазначає Москоржовський. Запорожська артилерія влучно обстрілювала укріплення чужоземних офіцерів Губерта і Дамма. Сильно дошкуляв запорожцям підчас цеї перепалки невеликий бльокгавз над самим берегом Дніпра, зайнятий чужинецькою піхотою. Тоді кількадесять козаків кинулись із шаблями і рушницями в річку, перепливши її під вогнем, відігнали ворожих жовнірів і розкидали дошкульний бльокгавз. Не втративши ані одного зі своїх, вернулися звитяжці назад,[4]) доказавши здивованим союзникам, що у них охота купатися в холодній воді кінця вересня розповсюджена досить широко. „Kozacy nago rzekę przepłynąwszy, wielki znak rycerskiej cnoty pokazali...". Невтримався з похвалою навіть неприхильний Радивил. Крім того, відбили козаки

---

[1]) Моск., 34—36; Ляйсніц 24 і 25. IX. [2]) Ліске, 23. [3]) Цел., 43—44.

[4]) Моск., 37; Цел., 46; Радзивил, 174; Руск. Ист. Библ. I, 735.

спробу жовнірів Дамма перешкодити їм у сипанні шанців над самим берегом Дніпра і помагали Радивилові в його сутичках із Шеїном. [1])

Успіхам короля в цей день перешкодив вибух порохової скрині в полку Бутлера, що викликав замішання серед його війська і живіші контратаки ворога. Король відбив москвинів з успіхом, але до остаточного штурму так і не встиг приступити. Однак Маттісон уже не ризикував лишатися в оточеній з трьох боків позиції і вночі на 23 вересня тихцем відступив до головного табору Шеїна. В день по тім, 24-го вересня, король розмістив на здобутій Покровській горі свій головний табор. [2]) Вхід до Смоленська через Дніпро був звільнений. Хоч Прозоровський і пробував взяти городський міст під обстріл одної зі своїх батарей, але цей вогонь був погано скерований і тому нешкідливий.

У боях 21 і 22 вересня козаки виступають вперше в цій війні в умовах правильного великого бою, де вони мусили брати участь, як реґулярне військо. Наведених даних досить для того, щоби ствердити, що помимо спеціяльної здатности до дрібних партизанських наскоків, козаки і в інших обставинах показалися вповні рівнорядним партнером воюючих армій. Успіхи козаків особливо цінні тому, що здобуті вони проти найліпших частин московського війська — проти затяжної чужоземної піхоти, що складалася здебільшого зі шведів, німців та анґлійців і служила під командою вишколених у західній Европі чужинецьких старшин. Як показала перша проба зброї, козаки могли з ними не лише мірятися, але, при наявности бойового ентузіязму — переважати супротивника. Цього твердження не мусить ослабити обставина, що козаки виступали в більшости всуміш з польськими жовнірами і справедливість вислову Колудзкого „nie bardzo na czoło nacierają, bo też goły lud, ale z rowów chróstów często się Moskwie przykrzą”, [3] що ніби характеризує козаків як легкі, помічні партизанські відділи, можна взяти під сумнів.

Через тиждень розпочав король дальші наступові акції з ціллю повної деблькади Смоленська. Цим разом напад скеровувався на сильні укріплення Прозоровського. Вночі з 27 на 28 вересня козаки збудували міст через Дніпро, [4]) і, перевізши зі собою гармати, перейшли в числі 5.000 людей в команді Орендаренка на другий бік окопів Дамма та взяли їх під обстріл. Завдання козаків полягало в тому, щоб напасти на Дамма з боку церкви св. Михайла і таким чином підтримати Радивила, що з польською піхотою й кіннотою мав наступати на ці самі укріплення з боку Смоленська. О третій годині рано почалася битва, але сили, призначені Володиславом, виявилися заслабі супроти одного з найміцніших московських укріплень. [5]) Вогонь ворожої артилерії був занадто сильний і козаки й поляки, змішавшися почали відступати, переслідувані московською кавалерією. Відділ польської кінноти, напавши на московську, збив її і був потягнув ціле відступаюче військо ще раз вперед. Але московська кіннота, втікаючи, заманила поляків і козаків під лави чужоземної піхоти, що

---

[1]) Цел., 46; Шміт, 245. [2]) Моск., 38. [3]) Моск., 32.

[4]) 29. і 30. IX. [5]) Цел., 48—49; Моск., 39—40; Шміт, 249; Корзон II, 273.

раптом зблизька відкрила сильний вогонь і завдала нападаючим важкі втрати. Рівночасно численні московські відділи вийшли з укріплень і спробували оточити супротивника. Полякам і козакам довелося пробивати собі в скрутній ситуації дорогу назад, при чому кіннота Сапіги втратила корогву. Спроби москвинів переслідувати відступаючих були однак відбиті влучним вогнем Смоленських кріпосних гармат з великими втратами. Козаки й піхота польська теж своїми силами відбили випад москвинів проти них. [1]) Коло полудня Радивил звелів перервати бій, але король, не відстрашений неуспіхом, приготувався на другий день до нового наступу, призначивши для цього другу половину своєї армії та 12.000 козаків в команді Орендаренка. [2])

До попередньої характеристики козаків з приводу цього бою можна би додати вістку про згаданий лише у Ляйсніца побудований за кілька годин міст через Дніпро (Ляйсніц пише „за ніч" — але бій почався вже о 3 годині вранці). З огляду на ширину річки в тих місцях це не було ніяким надзвичайним ділом, але сполучаючи цю вістку зі згаданою давніше установкою табору за один день, табору, що здивував поляків своєю міцністю, не можна не признати козакам певного рівня воєнної техніки, бодай на висоті східноевропейського уміння в цій ділянці. Невдача наступу пояснюється просто недостаточними силами, з якими його підприняв король, а зрештою наслідки битви 28 вересня рівнялися одержаній перемозі.

Вранці 29 вересня козацькі чати ствердили, що укріплення, за які вчора точилася завзята битва, стоять порожні. Вночі Прозоровський на наказ Шеіна, який злякався, на його думку, занадто розтягненого становища московської армії, покинув свій головний обоз, кілька інших бльокгавзів і виставлені вздовж Дніпра редути Дамма й Шарля Губерта. В покинених шанцях знайдено кілька нових великих гармат з порохом, кулями і льонтами, багато вівса і немолотого збіжжа. Поляки не могли надивуватися, чому москвини без бою залишили такі сильні укріплення. Москоржовський вважав це за особливий знак благодати Божої над королем Володиславом IV; подібна думка кружляла і в голові у Ляйсніца, коли він писав у реляції з 30 вересня „Взагалі ж це Господь прогнав ворогів, а не ми". Цілий день 29 вересня все військо, а в першу чергу козаки, возили здобич з опорожненого табору. [3]) Найважнішу ролю в московському відступі відіграла безперечно не Господня благодать, а традиційна нерішучість і боязкість царських воєвод перед хоч трохи ризиковними сутичками з памятними їм з часів Смути поляками й козаками, боязкість, яку поділяв цілком і цар із боярами у столиці. Характеристично, що відразу, отримавши вістку про битву 28 вересня, з Москви, не обманюючись повідомленнями про побиття „множества польських і литовських людей", наказали Шеінові стягти ціле військо до одного обозу;

...„и ты б боярин наш Михайло Борисовичь, по рассмотренью велел околничему князю Семену Васильевичу (Прозоровському — М. А.) со всеми людми идти к себе в обоз, да и из земляных городов пешим людем велел быти с собою ж в обозе; и стояти б вам со всеми нашими людми в одном месте...". [4])

[1]) Цел., 50. [2]) Шміт, 261; Корзон II, 273.

[3]) Моск., 39—40. [4]) Розр. Кн. II, 532.

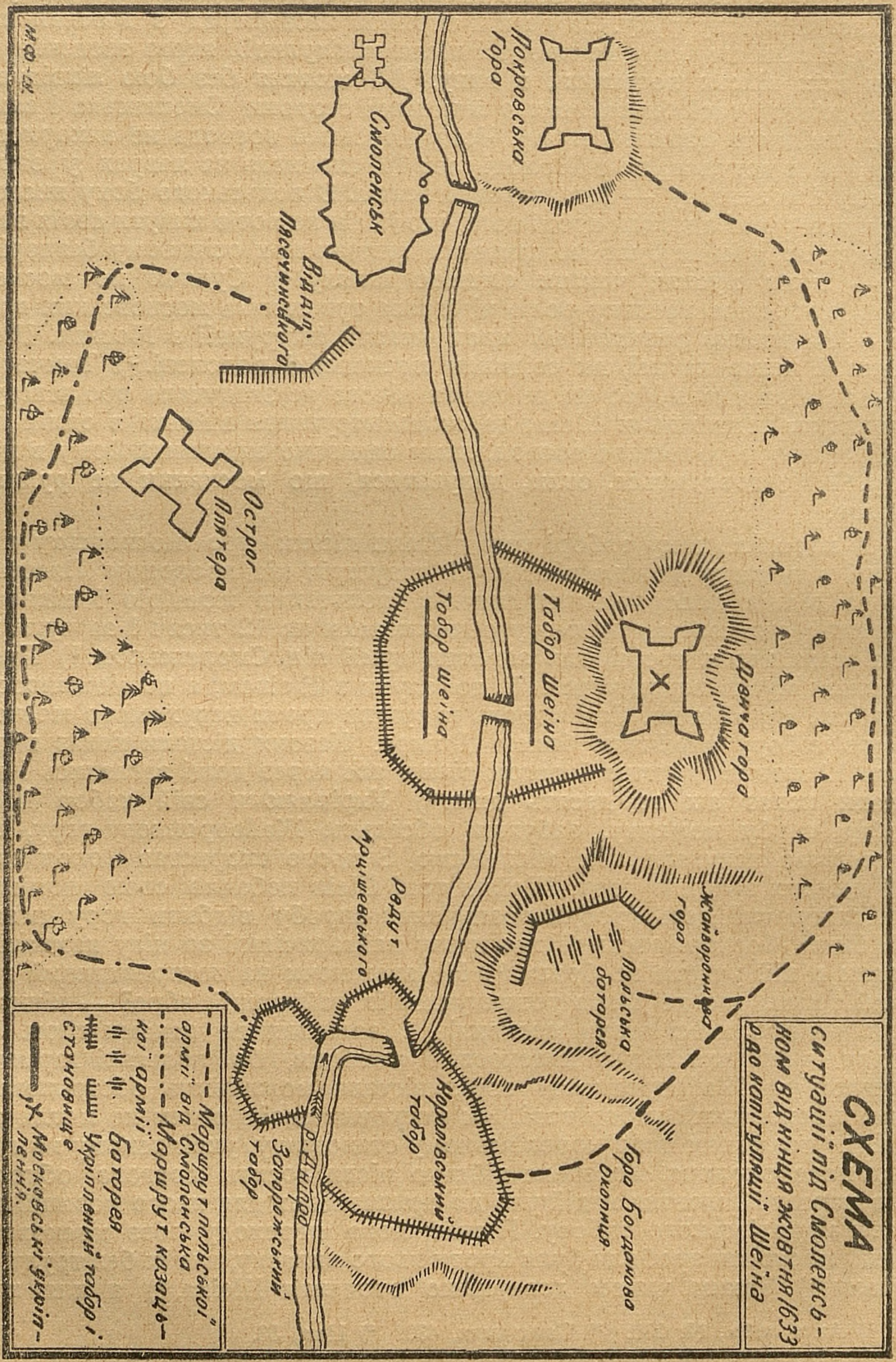
Себто царський наказ велів Шеінові зробити те, що він і сам уже зробив на власну руку. За це він отримав насамперед з Москви похвалу, а пізніше йому на процесі після капітуляції, якраз зведення до купи всіх військ поставили в вину. [1]) 3 жовтня без бою ліквідував Шеін останні свої бльокгавзи з південної сторони Смоленська і заходився зміцняти власний табор. Чому царський воєвода не використав часу і не відступив, поки Володислав IV спочивав на лаврах у звільненому Смоленську — лишається неясним. З польського боку висловлювалися ріжні здогади вроді того, що Шеін не хотів кинути своїх важких гармат, а їх не було можливости вивезти при осінньому бездоріжжі — вони мусили чекати санного шляху. [2]) Судячи по московським джерелам, головну ролю відіграла тут звичка московських вождів — на всякий ризиковний крок чекати інструкції з Москви. Шеін тільки й чекав на неї, як свідчили московські полонені. [3]) Тимчасом царська відписка з Москви не тільки нічого не згадувала про відступ, а навпаки, похваляючи Шеіна за сконцентрування війська в одній позиції, довго перечисляла воєвод, яким наказано вирушити йому в підмогу. [4]) Не доводиться, отже, дивуватися, що москвини не рушили з місця.

В королівському таборі теж дістали вістки про московську підмогу і в початку жовтня післано їй назустріч під проводом Пясечинського відділ запорожських козаків, польських жовнірів і кінноти. Здогадну московську підмогу обчислювали на 12 тисяч і за чутками вона мала везти гроші для заплати армії під Смоленськом. [5]) Пясечинський мусив недопустити її до злуки з Шеіном, а по можливости і відбити скарбницю. Сам король вирушив проти нерухомого московського табору північним боком Дніпра. Козаки дістали наказ вирушити 12 жовтня другим берегом річки, але через дощі загаялись і виконали наказ аж за десять днів. [6]) Укріпляючи свій табор Шеін зробив грубу помилку, забувши обсадити Жайворонкову гору, яка стратеґічно панувала над місцевістю. З цього скористав Володислав і 18 жовтня захопив гору. Щойно тоді Шеін побачив свою помилку і на слідуючий день зробив розпучливу спробу відбити гору назад. Цій битві Москоржовський дає назву найгарячішої за цілу кампанію; козаки в ній участи не брали. [7]) Не вважаючи на несприятливий гірський терен, що не давав розвинутися їх найкращій зброї — кінноті, поляки відбили всі атаки москвинів і залишилися панами гори. Ця невдача мала для Шеіна далекосяглі наслідки, бо польські гармати, уставлені на Жайворонковій горі, дістали можливість обстрілювати цілий московський табор тоді, як москвини своїм огнем не могли заподіяти поважних шкід королівському становищу, укріпленому на горі Богданова околиця. Козацьке військо після досить довгого обходового маршу 23 жовтня надійшло до призначених для нього позицій напроти королівського табору. Підчас його переходу повз московські шанці, москвини зробили були проти нього вилазку, але їх без труду відігнали. [8]) Таким чином довершено оточення Шеіна, [9]) а для кра-

[1]) Акти собр., № 230. [2]) Памятники, 439. [3]) Цел., 53.

[4]) Акти собр., № 230. [5]) 9. і 16. X. [6]) Шміт, 328; Памятники, 439.

[7]) Цел., 55. [8]) Моск., 57. [9]) Памятники, 439.

СХЕМА
ситуації під Смоленськом від кінця жовтня 1633 р. до капітуляції Шеїна
Дівча гора
Жайворонкова гора
Польська батарея
Гора Богданова Околиця
Покровська Гора
Табор Шеїна
Табор Шеїна
Королівський табор
Редут Крцішевського
Смоленськ
р. Дніпро
Запорожський табор
Відділ Пясечинського
Острог Плятера
Маршрут польської армії від Смоленська
Маршрут козацької армії
Батарея
Укріплений табор і становище
Московські укріплення.

щого звязку між королівським і козацьким таборами наведено міст. По обрахункам Вайнбера козаків у моменті переходу було 15.000, але один їх полк в цей час уже перебував на сторожі за Дорогобужем. [1])

Після тих боїв і маневрів з кінця жовтня стратеґічна ситуація вже не мінялася, тільки в початку листопада на королівський наказ козаки побудували між Смоленськом і табором Шеїна ще один остріжок, який пізніше заняла піхота Плятера. [2]) Шеін, втративши Жайворонкову гору, заховувався спокійно; Володислав зі свого боку, крім гарматних обстрілів, не турбував його, чекаючи поки з кожним днем дошкульніший брак харчів змусить ворога до капітуляції. Тільки 8 січня 1634 року, діставши через перекінчика-француза дані про польське розміщення і чисельність, Шеін вийшов з військом поза укріплення, але упевнившись, що польські жовніри стоять напоготові, не відважився на битву і повернув назад. Козаки дістали тоді наказ вдарити на праве крило ворога. [3]) Москоржовський згадує про пару розріджених козацьких стеж, що помимо заборони вийшли з табору „на розбій" і мусили відступити під натиском московської кінноти. Кілька хоругов польської кавалерії, зайшовши тимчасом москвинам у тил, змусили їх із втратами відступити. В тоні цього оповідання, однак, чується характерне для Москоржовського упередження до козаків. [4])

Нудна і затяжна облога уріжноманітнювалася тільки дрібними сутичками з москвинами, в яких козаки від початку грали видатну ролю. Ці події, занадто дрібні, щоб їх усі перечисляти, і полягали вони головно в переловлюванню московських гінців та загонів, що виходили в ліс по дрова. Так 26 жовтня частинно перерубали, частинно розігнали козаки відділ із 300 московських дроворубів; слідуючого дня під козацьким табором розбито пішу московську стежу. 15 листопада перехопили козаки ляйтнанта Петера Геннемана, післаного з листами від Шеїна до царя; 21 листопада сам гетьман козацький, підійшовши під московські укріплення, привів трьох полонених; тамже здобули козаки двох полонених 18 грудня, [5]) але чим далі продовжувалась облога, тим менше стає відомостей навіть і про таку діяльність козаків під Смоленськом. Судячи з ріжних даних, козаків у цей час у таборі лишалося небагато — більшість відпрошувалася у короля і йшла руйнувати Московщину. У Ляйсніца збереглися відомости про прихід нових козацьких загонів, які одначе не лишалися в таборі, а відразу просилися далі у ворожу країну. [6]) Король їх пускав, бо під Смоленськом вже не було потрібно багато війська. В польському таборі і без того бракувало поживи, не тільки зза браку харчів, скільки через незорґанізованість у постачанню; ширилися хороби й дезерція. Зате положення московської армії з кінцем січня 1634 р. стало безвихідне.

Нарешті, втративши всяку надію на допомогу з Москви, мусив Шеїн скапітулювати. Після ціломісячних торгів 1 березня 1634 р. на полі біля запорожського табору відбулася церемонія складання стягів і чолобиття московських воєвод перед королем. Московська армія числила ще понад 10 тисяч здібних до бою вояків, які виходили зі

---

[1]) Ліске, 31. [2]) Моск., 57. [3]) Шміт, 456. [4]) Моск., 84.

[5]) Ляйсніц, 15. XI.; Моск., 67 і 71; Шміт, 338. [6]) Ляйсніц, 7. I. і 3. III.

зброєю, лише склавши обіцянку, що більше не воюватимуть із Польщею. Ті запаси і зброя, яких вояки не могли взяти з собою, а передовсім 110 більших і менших гармат, переходили в руки поляків. На цьому скінчилася Смоленська облога — найвизначніша подія цілої війни. Після кількаденного спочинку, даного військам, Володислав рушив 11 березня до фортеці Білої.[1])

Підсумовуючи ролю козацького війська у боротьбі біля Смоленська, можна ствердити, що козаки, побіч енерґійної партизанської діяльности, брали з успіхом участь у боях і облогах, як реґулярна армія. Оповідання про козацьку відвагу, які подають майже всі джерела, доказують, що вони були щонайменше рівнорядним партнером армії польської. У козацькому війську панує карність, воно, судячи з доброго вигляду козаків, добре забезпечене і виріжняється боєвим духом та ініціятивою. Артилерія — слаба чисельно — тим не менше ділає в боях зовсім добре; на певній висоті стоїть теж і військово-фортифікаційна техніка. Менш задовольняюче представляється узброєння, поскільки лук ще не зовсім вийшов з ужитку. Всі перечислені якости, у звязку зі значною чисельністю козацького війська, роблять зрозумілим той факт, що для короля Володислава починаються дні рішаючих успіхів лише після зєднання з Орендаренком.

VI. ПОХОДИ НА МОСКОВЩИНУ.

Сприт і зручність, яку виказали козаки і в постійних татарських війнах і в попередніх походах на Московщину, згори назначували їх загальну ролю в кампанії. Король спочатку гадав притягти до себе лише 5.000 козаків, а решту відразу пустити на Московщину.[2]) Ситуація вимагала концентрації під Смоленськ можливо більших сил, але як тільки напруження проминуло, то козаки й самі почали проситися у похід в глибину ворожої країни, де була можливість поживитися.[3]) З другого боку і Московський уряд не сумнівався в тому, що козаки не залишать його земель у спокої і невтомно повторяв своїм воєводам у всі прикордонні міста трафаретний наказ „жить с великим береженьєм неоплошно". Але після того, як вересневі бої під Смоленськом виказали перевагу козацько-польської зброї, Москва приписувала триматись строго дефензивної тактики в стилі активної оборони, як наприклад в наказі Ржевським воєводам:

„А будет в Белских и в иных местех об'явятца Литовские люди и Черкасы, придут Литовские люди и Черкасы к Белой, или к иным городам, и стольнику и воеводам князю Миките Одоевскому, да князю Ивану Шеховскому на тех Литовских людей и на Черкас посылати голов с сотнями... чтоб над Литовскими людми и над Черкасы поиск учинити, и воевати им и у городов стоять не дати".[4])

Про те, щоб московські воєводи старалися перехопити ініціятиву і самі пробували робити рейди в Литву або непокоїти королівські війська, що облягали Шеїна, не було й мови — нападаючою стороною являлися виключно поляки і козаки. Завинила тут мабуть і обставина, що орґанізація ледви відтвореної після Смути московської держави не

---

[1]) Рус. Ист. Библ., 758. [2]) Ліске, 22; Моск. 32.
[3]) Ліске, 28 з 6 жовтня. [4]) Кн. Розр. II, 579—580.

витримала воєнного напруження. Вістки про небажання військовоповинного стану іти на війну, про відкрите дезертирство і явне безсилля московської влади вжити проти цього інших засобів, крім намови, здибаються в „Актах Московського Государства" у великому числі. Намови були, очевидно, слабою зброєю і розбійничі ватаги донських козаків та дітей боярських, грабуючи, вешталися по країні. В Рославі зробили собі збігці спід Смоленська свого роду збірний пункт і плюндрували однаково Московщину як і сумежну литовську Мстиславщину. Це були з московського боку від вересня 1633 р. мало що не єдині спроби активної війни і вони непокоїли короля Володислава. Чи дійсно ходили на його наказ під Рослав запорожські козаки, встановити з відомих досі джерел не можливо. Спроба польського відділу здобути місто в кінці січня 1634 р. не вдалася.[1]) Післаний царем до Рослава Ілля Наумов встиг якось договоритися з тамошніми дезертирами і оборонити місто, хоч не міг перешкодити ні розбоям, ні самовільним поворотам на Дін.

Вже згадувалося про чутки, які спонукали Володислава в перших днях жовтня відрядити кілька тисяч кінноти і один полк козаків в команді Пясечинського до Дорогобужа. Відділ Пясечинського за одну ніч проїхав 8 миль і мав кілька успішних дрібних сутичок з московськими кавалерійськими загонами, тоді козаки здобули корогву.[2]) Більших ворожих військ вони не надибали до самого Дорогобужа. На думку Корзона поміч з Москви взагалі не вийшла — це підтверджували і зізнання московських полонених;[3]) але з московських актів видно, що відсіч в команді Дмитра Мамстрюковича Черкаського справді збиралася у Можайську, тільки діяла так мляво і нерішуче, з таким „великим береженьем", що наявність навіть невеликих польських відділів паралізували її рухи.[4]) З Москви, хоч і нагадували Черкаському про конечність помогти Шеїнові, але завжди оговорювалися, наказуючи вирушати, як буде „мочно".

Дорогобужська московська залога випала на зустріч Пясечинському, розбила його авангард і здобула одну запорожську корогву. Та надіспілі головні сили змінили долю бою і москвини з сильними втратами мусили рятуватися до Дорогобужського замку. Саме місто Пясечинський здобув і спалив та набрав великої здобичі, головно домашньої худоби.[5]) Характерним для стилю московських воєнних інформацій являється звіт дорогобужських воєвод Федора Волинського й Сунґура Соковніна про цю подію:

„Октября в 9 день (19 жовтня н. ст.) писали есте к нам, что Сентября в 30 день (10 жовтня) приходили к Дорогобужу из под Смоленска, из королевского обозу, Литовские полковники, Песочинский, пан Каменский с Полскими и с Литовскими людми, и стояли четыре дни: и вы и наши ратные люди с Полскими и с Литовскими людми бились, в приступех и на вылазках Полские и Литовские люди побиты многие и языки пойманы, и Литовские люди от Дорогобужа отошли Октября в 3 день."[6])

---

[1]) Акти Мос. гос. № 580, 584, 591, 597, 602, 610, 621, 707; Моск., 43.

[2]) Моск., 49. [3]) Корзон. II, 277—278; Моск., 89.

[4]) Радзивил, 208; Акти собр. III, № 239, 243, 244.

[5]) Ляйсніц, з 16 жовтня; Ліске, 29. [6]) Акти Истор., № 177.

Ріжниця звідомлень невтральних німців і московських воєвод показує, на якому непевному матеріялі доводиться спиратися, обговорюючи події на Сіверщині, де такого порівнавчого матеріялу бракує. Як в дійсности мусили виглядати там, на Сіверщині, дрібні сутички або наступи на фортеці, про які пишуть московські звіти, лишається здогадуватися. Під Дорогобужем відомо, що в пляни поляків не входило захоплення фортеці, яке можна їм приписати з наведеної царської „отписки". Яка була ціль тих загонів, що підходили під Путивль або Курськ — відомо лише з московських джерел.

Цікаво зазначити, що московський документ подає прихід лише „литовських і польських людей", тоді як з польського боку відома участь запорожців. Лишній арґумент в користь того, що московські акти сильно плутали ворогів і що участь українців треба вишукувати не тільки під титулом „черкасів".

Після зруйнування Дорогобужа Пясечинський повернув назад під Смоленськ, виславши вперед, під Вязьму, запорожського старшину Старця з полком козаків, „щоби самому цареві під ніс закурили". [1]) Це послужило початком козацької партизанки і дедалі козаки все глибше заходили у ворожу землю. В звязку з цим знову доводиться мати діло з браком джерел і з необхідністю відтворювати образ війни з поодиноких уривчатих відомостей. Вже в середині листопада походи козаків приймають великі розміри та охоплюють широку територію. Ляйсніц пише, що вони доходять за 20 миль до Москви (віддаль між Москвою та Смоленськом числить він на 60 миль); подібну ж вістку нотує і Вайнбер 5 листопада. [2]) Передовсім на козаках лежало завдання обсервувати московське військо, яке стояло неподалеку від Дорогобужа, що вони й виконували пильно, хоч не без дрібніших невдач. Ляйсніц повідомляє 15 листопада, що москвини заскочили і вистинали відділ з 300 запорожців „за Дорогобужем". [3]) Менше довірря варті славні побіди знаних уже Федора Волинського та Сунґура Соковніна, бо до них бракує порівнавчого матеріялу.

Занепокоєний постійними вістками про війська князя Черкаського, що йдуть на поміч Шеінові, 2 грудня вислав Володислав Казановського до Дорогобужа з наказом стежити за москвинами. За даними Котлубая, з ним в числі 8000-ного відділу вирушило 1000 козаків, але реляції московських воєвод подають число „черкас" значно вище, а Шміт пише, що при Казановському крім 600 піхоти було 10.000 запорожців з кількома гарматами. [4]) Правдоподібніше прийняти більше число козаків, бо безпосередньо по тім знаходяться вістки про їх самостійні операції на більшу скалю при участи самого гетьмана Орендаренка. 6 грудня Казановський зайняв Дорогобуж і мав успішну сутичку з московською стежею, [5]) а незабаром отаборився під Семлевом між Дорогобужем і Вязьмою. [6]) Семлевське укріплення стало немов центром і опорним пунктом для поляків і козаків у їх рейдах вглиб Московщини. Пізніше козаки побудували собі неподалеку від Дорогобужа осібний табор, що став для них вихідною

[1]) Моск., 50; Радзивил, 177; Цел., 57. [2]) Ляйсніц, 15 листопада; Ліске 32.

[3]) Ляйсніц, з 15 листопада; Ліске, 33. [4]) Шміт, 338; Цел., 22.

[5]) Ляйсніц, з 6 грудня. [6]) Моск., 74; Радзивил, 208; Ліске, 37.

базою;[1]) тим самим запорожська партизанка прибрала форми певної орґанізованости і систематичности. Але всетаки певно розріжнити акції козаків від підприємств поляків зовсім неможливо. Значна частина походів у глиб Московщини відбувалась, як це вже видно було з прикладів Пясечинського та Казановського, мішаними козацько-польськими силами, а через те, що козаки особливо чисельно й енерґійно взяли тут участь, то й варто вичислити по можности всі звістки, хоч певне, що кілька походів обійшлося й без них.

Незадовго після приходу Казановського зявився з 4.000 відділом Орендаренко спід Ржева й оточив Вязьму, а опісля поплюндрував повіти Вяземський і Можайський...[2]) В звіті з 4 січня відмовлялися від воєнної служби мешканці околиць Калуґи й Медині, подаючи яко причину відмови — „черкаське разоренье".[3]) Реляції Ляйсніца говорять про наскок поляків, властиво загально „наших", на околиці Білої, а з кінцем року „наші" ж здобули і пограбували Вязьму. З січня і лютого 1634 р. є дані про походи „польських і литовських людей" на Мещевськ, Калуґу, Мосальськ, Серпейськ і Брянськ,[4]) а московські реляції часом подають, що напасники приходили від Дорогобужа. Діставалося в цей час одначе і землям на північ від лінії Смоленськ—Москва: в січні облягали „литовські люде" Ржев і господарили по Ржевському повіті; двічі приходили в околиці Білої і навіть під саму фортецю (25 січня і 15 лютого), поруйновано і околиці Зубцова та Торопця; не стрічаючи противу, доходили поодинокі ватаги до самої Москви.[5]) Звіти московських воєвод з Вязьми, Дорогобужа, Білої повні оповідань про перемоги посиланих ними голов з людьми, але не важко ствердити, що всі їх звитяжства не перешкоджали полякам і козакам вздовж і впоперек вештатися по Московщині. Вже згадувана охота, з якою козаки йшли на партизанку, зовсім не свідчить, що зусиллями московських воєвод вдалося зробити плюндрування їх країни бодай небезпечним заняттям; в воєводських реляціях стрічаються вістки про поганий стан козаків, з яких багато виголодалось, обдерлось і потратило коні, але якогобудь ослаблення інтенсивности їх нападів не можна запримітити до самого кінця війни. Казановський зі свого табору під Семлевом ніразу не зробив поважної спроби заволодіти ні Дорогобужською, ні Вяземською, ні якою іншою фортецею, а це також свідчить, що випади перебуваючих там воєвод не були ані особливо небезпечні, ані дошкульні полякам і козакам. На закінчення зимової кампанії варто ще згадати про розгром козаками під Ржевом московського кінного віддылу в 150 вояків (десь у перших днях лютого); при тім випадку переможці прислали в дарунок Володиславові IV полонених: 3 князів, чужинецького рітмайстра та 11 бояр.[6])

В звязку з капітуляцією Шеїна образ війни на весну змінився. 11 березня король вирушив з головною армією на північ під Білу, а Орендаренко дістав наказ перевести козаків на південь від лінії Смо-

[1]) Акти Мос. гос., № 649. [2]) Акти Мос. гос., № 600.

[3]) Акти Мос. гос., № 597. [4]) Акти Мос. гос., № 613, 621, 639.

[5]) Акти Мос. гос., № 611, 717; Корзон II, 281; Ляйсніц, з 28 січня, знов неозначено „наші".

[6]) Моск., 93, з 9 лютого.

ленськ — Москва.[1]) Зєднавшися зі звільненими з табору під Смоленськом козаками, яких московські відомости обчислюють на 6.000, Орендаренко вирушив під Калуґу, одначе залишив значний відділ „десятого чоловіка” в козацькому укріпленню під Дорогобужом. Над річкою Угрою злучився він з гетьманом Тарасом, що привів йому з України „зза Путивля” велике свіже військо.[2]) Московські дані у визначенні числа козаків у цей час вагаються між 8 і 50 тисяч; певніше приняти для головного війська першу цифру, не забуваючи, що велика кількість козаків розбрелася окремими невеликими загонами. Кілька тисяч козаків лишилося теж при Казановському, який збирався кидати свій укріплений баштами остріг у Семлеві і рушати на схід, на Вязьму і Можайськ. Його військо оцінювали москвини однаково з королівським під Білою, обидва по 15 тисяч вояків.[3]) Від них підприняв у кінці березня офіцер Морський успішний похід на Зубцов і Ржев, але з опису Москоржовського виглядає, якби козаки в ньому участи не брали.[4]) Це був останній партизанський напад на півночі. Зусилля польської головної армії від 24 березня концентруються біля облоги фортеці Білої, бороненої воєводою Волконським. Облога велася погано й скінчилася невдало. Чермак не шкодує з цього приводу похвал відвазі й зручности московського воєводи та доган зокрема на адресу поганого технічного уміння поляків. Закладувані міни або псувалися через вогкість або приносили шкоду самим же полякам. Москоржовський, перераховуючи розположені довкола Білої полки, не згадує нічого про козаків; вони очевидно в цій операції участи не брали.

Головні козацькі сили в команді самого Орендаренка 30 березня розположилися в селі Щелканові, в 40 верствах на схід від Калуґи і в 20 верствах від Мещевська на північ.[5]) Тут у Щелканові споруджено такий самий укріплений табор, як під Дорогобужем, що мав служити опорою козацьким походам в сумежних московських землях. Від язиків довідалися москвини, що козаків у таборі 10 тисяч при десятьох гарматах. Незабаром, після укріплення табору, розвинув і Орендаренко жваву діяльність, цим разом виключно на власну руку, без ніяких виглядів на піддержку з боку польського війська.[6]) 1 квітня козаки невдало пробували захопити Мосальськ. При цій нагоді німецький жовнір, що втік у них із полону, оповів, що козаки мають 6 полків, в кожнім полку по 6 курінів, а в курінї (в ориґіналі „рота”) по 300 вояків. Їх артилєрія складається з 8 гармат, але козакам затяжко з ними возитися і вони хотять їх десь залишити — свідоцтво, що Орендаренкові не залежало поважно на здобуванні городів. Козаки, назагал, узброєні погано, тільки два курінї складаються з добірних людей, одягнених у панцирі. Як ілюстрацію вояцького гумору, можна тут подати, що козаки своїм звичаєм обстригали пійманих москвинів, лишаючи їм лише чуби („а иных де они имали русских людей

[1]) Акти Мос. гос., № 647. [2]) Акти Мос. гос., № 641, 645, 647, 649.

[3]) Це максимальна оцінка, разом з козаками. Мінімальні називають у Казановського 5.300, у короля 12.000.

[4]) Акти Мос. гос., № 631, 645, 647; Моск., 123.

[5]) Акти Мос. гос., № 649. [6]) Акти Мос. гос., № 649.

и хохлы им делали"). Козацькі жарти здавалися волохатим, оброслим черепам москвинів найгіршою наругою. [1]) Спід Мосальська козаки пішли на Перемишль і Лихвин, а тимчасом над їх укріпленням у Щелканові збиралася гроза. Козацький табор, розуміється, був сіллю в оці москвинам; Дмитро Мамстрюкович Черкаський з Можайська відрядив загін спершу проти становищ Казановського. Але там його перестріли й прогнали запорожці з тих, що лишалися при пільному гетьмані. Москвини подалися на південь річкою Угрою і дійшли на три верстви до Щелканова, але й тут „на реке на Угре у Николы на Ленивцеве" зазнали вони від козаків поразки. Реляція висловлюється делікатно „и у них де с черкасы бой был и с того де они бою отошли в отход". [2])

В Козельську на березень 1634 року згромадилося біля 8.000 донських козаків і всяких збігців спід Смоленська і з Рослава. Воєвода Леонтій Бунаков пробував їх намовити вирушити на допомогу князеві Черкаському, або під саме тоді оточений Сівськ. Але Бунакову не вдалось опанувати неслухняні маси; донці не захотіли йти ні в Можайськ, ні на південь, а довідавшися, що козаки пішли під Лихвин і Перемишль (3—5 квітня), вирішили скористатися випадком, щоб здобути запорожський табор у Щелканові. Цареві не лишилося нічого, як лише видати дозвіл свавільному військові йти на козаків біля Мещевська. 10 квітня прийшов Бунаков у Щелканово, спочатку успішно побив козаків у кількох селах і заходився штурмувати табор. Тимчасом головне козацьке військо прийшло від Лихвина у Козельск і, почувши про похід Бунакова, негайно ж кинулося навздогін, на відсіч табору. Поміч прийшла якраз вчасно, щоби взяти штурмуючих донців у два вогні. Бунаков поніс великі втрати; козаки визволили своїх полонених і в свою чергу здобули 14 корогов та 300 полонених. [3]) Москвини подавали число своїх убитих на сотню, у Ляйсніца знаходимо цифру 2000 московських вбитих. Москоржовський захоплено пише

„tak nieprzyjaciela znieśli, że ledwie nuncius cladis został. Na mil kilka trup leżał..."

І Ляйсніц і Москоржовський, розуміється, додають ефекту, захоплені перемогою, але їх радість тим більше зрозуміла, що вістка про баталію прийшла саме в час, коли головна королівська армія вже більше як місяць безнадійно стояла під Білою. Щелканово заслуговує ще й тому на близчу згадку, що це єдине більше діло цілої кампанії, де козаки були самі без союзників. Справді, довелось їм битися з буйним, погано здисциплінованим військом, але зате були вони правдоподібно в меншому числі. З Бунаковом було 8.000 людей, а той козацький відділ, що своєчасним приходом вирішив битву, мав, за московськими даними, лише 3.000 вояків. Тим цікавіше ствердити, що така проба сил випала для українців корисно. Бунаков після своєї поразки хотів рушити під Сівськ, але в дорозі довідався, що облогу з міста вже знято.

Діяльність інших армій, крім облоги Білої, виявлялась у посиланню більших і менших відділів з завданням нападати на московські мі-

[1]) Акти Мос. гос., № 654. [2]) Акти Мос. гос., № 657.

[3]) Акти Мос. гос., № 655, 662; Моск. 126—127; Ляйсніц з 29 і 30 квітня.

ста й землі. В середині березня підходив під Серпейськ Мелецький з головної армії; з 22 березня збереглася скарга одного мешканця Таруси на руїну від „литовських людей" — отже і туди сягали партизанські набіги; з інших скарг видно, що козаки, приходячи з України і з Литви, поруйнували всю південно-східну Московщину по саму Калуґу.[1]) З кінцем квітня спіймано в Калузі підпалячів, які призналися, що їх прислав литовський гетьман Василь Пронський, який саме перейшов Угру. В його відділі було 2.000 козаків в команді Андрія Семенова. 27 квітня мали вони непомітно підійти під Калуґу і, користаючи з замішання з приводу пожежі, захопити місто. За місяць підійшов вдруге під Калуґу 4.000-ий відділ „литовських людей", але після сутички 25 травня відійшов він в село Товарково, а там розділився на дрібні загони. Тоді калужський воєвода прикликав до себе на підмогу Рославських козаків, що стояли неподалеку, і в силі 1.000 вояків пустився в погоню за напасниками; другий відділ Рославців — 4.000 вояків — мусив зайти литовських людей з другого боку. Підприємство москвинів покінчилося нічим — принайменше в московських реляціях нема про його вислід ніяких даних.[2]) Підписаний 27 травня у Полянові між Польщею й Московщиною мир припинив воєнні операції. Козацькі відділи мусили мирно і без розбоїв залишити ворожу територію. Ніяких фактів нарушення цеї постанови не зустрічається — себто, можна думати, що карність і послух серед козаків і під кінець походу були не менші, ніж на початку. Московщина зреклася претенсій на Смоленськ і повертала назад усі захоплені нею на початках війни міста, крім Серпейська. Володислав натомість резиґнував з прав на московську корону.

Резюмуючи досвіди цеї останньої частини війни, треба передовсім сказати, що московська оборонна тактика наслідків не мала. Очевидно наказ сидіти „с береженьем" і посилати „голов с сотнями" аж тоді, коли „черкаси" вже входили в повіт та починали грабувати села і облягати міста, була невідповідна супроти козацьких загонів. Чи брати, чи не брати на віру всі вістки про успіхи московських воєвод,[3]) то всетаки вони не змогли перешкодити козакам завоювати ціле пограниччя. Воєнне напруження розхитало важкий механізм московської держави. Навіть і в вістках про успіхи кидається в очі, що все це діла поодиноких воєвод. Якоїсь координації, співпраці між воєначальниками для поборювання партизанів — не можна помітити. На всій московській оборонній акції лежить печать хаотичности, боязливости і вичерпаности. Натомість у козаків можна сконстатувати якраз протилежні риси. Вже попереду згадувалося, що з кінцем 1633 і початком 1634 року козаки засмакували в війні, яка стала доброю добичною статтею. Але в партизанці, веденій в глибині Московщини, можна виріжнити певну пляновість і систему. Так, від листопада по лютий більшість козацьких походів льокалізується по лінії Смоленськ—Москва і на північ від неї. Козаки пустошать околиці Вязьми, Можайська, Ржева, Зубцова, Білої, Торопця і т. д.; табор Казановського у Семлеві,

[1]) Акти Мос. гос., № 634, 641, 660. [2]) Акти Мос. гос., № 661, 668, 714.

[3]) Акти Мос. гос., № 696, 705, 717.

пізніше власний острiжок під Дорогобужем служать наче основою, опорним пунктом для їх партизанських походів. В березні головне козацьке військо перейшло до району на полудневий захід від Москви, залишаючи північ у спокою. Під Щелкановом знову збудовано укріплений табор, теж призначений, як опорний пункт для походів.[1]) Москвинам лишилася і надалі тільки слава доброї оборони кріпостей, найліпший приклад чому дає Біла.

В цілій війні козаки, як це згідно свідчать усі польські джерела, відіграли визначну ролю. Вона затемнена тому, що її трудно виріжнити від діяльности польського війська, а на московські джерела при цьому покладатися не можливо. В цій праці старався я ствердити, що козаки з успіхом чинили у великих боях; партизанка однак їх вабила, як можливість наживи, чого їм в тодішніх умовах аж ніяк не можна брати за зле. Це були часи Трицятилітньої війни з її засадою „війна годує війну"; всі вояки цілої Европи дивилися на війну, як на засіб пограбувати і забагатіти, а щонайменше безжурно пожити. Можна було ствердити у козаків карність і боєвий дух; завдання, положені на них, вони виконували добре. На Сіверщині, де переважно вони були воюючою силою, провадилася безплянова партизанська війна, але вона всетаки перешкодила здійсненню московських замірів. Значних козацьких сил звязати на Сіверщині не вдалося; головна їх армія могла рушити під Смоленськ; оборонити Московщину від руїни царські воєводи не зуміли, не зуміли й повернути всі втрачені міста. На півдні лишилися більші московські сили, під Смоленськом саме прихід козаків послужив сиґналом до початку боїв, які вирішили долю армії Шеіна. Партизанку в глибині Московщини проваджено жваво й енерґійно з певною пляновістю. Військо Запорожське у цій війні заявилося на висоті тодішнього воєнного мистецтва у Східній Европі. Характеристики польського війська давали досі вже нераз польські історики — найкраще Чермак — і тому в даній праці я свідомо звернув близчу увагу на московську армію, що до неї, як такої, повної оцінки ще не зроблено.

Бодай хоч коротким словом належить згадати українських вождів у цій війні. З них можна виріжнити трьох.

О с т р я н и ц я здобував свої лаври і популярність серед козацтва. Щойно з пізнішого повстання можна його характеризувати, як військового ватажка не без здібностей, але не твердого характеру, якому лекше було придумати складний плян боротьби з ворогом, ніж скоро й рішуче перевести його в життя.

Адам К и с і л ь в ролі оборонця погранична виявив себе, як енерґійна й діяльна людина, якій, судячи з того, як він з невеликим відділом ганявся за значно більшими московськими силами, не бракувало особистої відваги. Але він не мав воєнного хисту; йому ставили в вину зруйнування москвинами Мирґороду, в обороні Чернигова занадто проступає роля щасливого випадку; козакам він ніяк не вмів належно заімпонувати. Однак відділ війська, найнятий власним коштом, свід-

---

[1]) Моск., 126—127.

чить досить, що звичайно такий ощадний Кисіль совісно старався виконати своє завдання і заслужити київську каштелянію.

Мало виразно виступає фіґура Тимоша Орендаренка. Під Смоленськом він зовсім затушовується поза постаттями польських вождів — Ляйсніц мало-що не єдиний називає його по імени. З одного боку, вже згадувана дисципліна, добрий зовнішній вигляд козаків та їх боєвий дух свідчили б за певний досвід та орґанізаційний хист гетьмана. Корисне для нього свідоцтво виставляє і орґанізація партизанської війни на Московщині. Чи в битві під Щелкановом брав він участь, — лишається непевним. З московського джерела є відомість, що після операцій під Перемишлем і Лихвином Орендаренко відвозив здобутих полонених до короля.[1]) З другого боку мовчанка мемуаристів вказує, що козацький гетьман не був постаттю, здібною чимсь вразити людську уяву.

Згадка Колудзкого про „добру політику" козаків, що задаровували здобичею видатніших панів, і виразно помічна їх роля, яка виступає з кожного джерела, вказує на тактику порозуміння з Польщею. Козаки фіґурують, як помічні війська, хоч їх воєнне уміння давало їм право і на більше самостійні виступи: це слухняні виконавці наказів короля або Радивила. Не можна не зауважити контрасту до часів Сагайдачного, коли козаки являлися центром і головною силою королівського війська. Політика льояльности супроти польської корони була довго політикою найліпших представників України, але Орендаренко не був людиною, що могла провадити її в стилі Сагайдачного, висуваючись на найвищого репрезентанта всього народу козацько-руського. Орендаренко виступає не як вожд народу, а як вожд козацького війська, лідер сторонництва льояльної статочної козацької старшини. Як такий, лишається він провідником козацтва в одному з його вдалих виступів у політичних судьбах східної Европи.

ДОДАТКИ.

Звіти Ґабрієля Ляйсніца „Obsidio Castri Smolenscensis ab exercitu Moscovitico: Ejusdemque Ljberatio a Serenissimo Rege Nostro feljcjter praestita in anno 1633 et 1634. Ljtera Secretarij Gabrjelis Leisnytij tum temporis Aulam, castraque Regia comjtantis p. 27 Maj. 1634 pax perpetua inita jnter Polonos et Moscos. Wiasmae ad Borystenem", що знаходяться під сиґнатурою 300, Abteilung 9, № 57 у Державному Архіві в Данціґу.

Звіт з 10 червня 1633 р. з Городна.

Vorgestern hat Ihre K. M. von den Cosacken schreiben bekomen, in welchem sie melden, dass nachdem sie von Ihr K. M. die zusage erhalten, dass sie die Graecos non unitos bey ihren rechten undt Religion, zu welcher sie sich auch bekennen wil schutzen undt erhalten, sie die Cosacken sich mit den Tartern haben conjungiret, seindt bey 80.000 man starck dem Mosskowitter ins landt gefallen haben 3 schlösser

[1]) Акти Мос. гос., № 657.

undt eine stadt eingenommen, undt etliche geschütze bekommen: wollen auch ferner ihr heil wieder den feindt Ihrer K. M. versuchen.

17 червня з Вільна.

Von newen zeitungen, weil der hof noch nicht hier, kan ich nicht viel schreiben, allein dass nachdem die Cosacken, so sich mit den Tartaren conjungiret, in die Mosskau seindt gefallen, etliche schlösser, städte eingenommen, undt viel geschütze bekommen, die Mosskowitter, welche starck Smolensk belägert, haben ihr volck mussen theilen undt wieder die Cosacken senden.

15 липня з Вільна.*)

Die Cosacken welche bey 80.000 man starck seindt in die Mosskau gefallen gewesen (wie ich vor diessem hiervon auss Grodno geschriben.) haben sich wieder zurucke gegeben vorwendende, dass sie wieder ihre Religionsverwandten nicht fechten können.

15 серпня з Орші.

Ich habe vor diesem an E. E. H. undt V. H. geschrieben, dass die Cosacken sich zu rucke begeben; worauf balt Ihre K. M. eine geistliche person von den non uniten an sie geschicke, welcher die Cosacken wieder dahin disponiret, dass sie sich gewendet, undt seindt ihrer 30.000 ausserlesenes volck im anzuge, welchem Ihre K. M. hat mussen freyen pass durch ihr landt versprechen, weil sie sonst musten weit umbziehen, undt sie sich nisi cum hac conditione, haben wollen wenden.

21 серпня з Орші.

Es seindt auch 30.000 Cosacken zu Muhilowo 12 meilen vonhinnen angekommen, welcher schreiben worin sie umb ordinantz anhalten, worhin sie sich sollen begeben, heut Ihrer K. M. ist eingehendiget. Ich habe vernommen, dass Ihre K. M. die Cosacken recti nach der Stoliczi wirdt senden, undt sie Ihre K. M. wirdt mit dem geworbenen volck versuchen, dass sie Smolinsk von der belägerung möge mit erst befreyen.

28 серпня з поля за Баєвою.

Von den 30.000 Cosacken, welcher ich im vorigen schreiben gedacht, werden morgen 7.000 zu uns stossen; die anderen sollen dem feindt von einer andrer seite ins landt fallen.

3 вересня з королівського табору під Смоленськом.

Die Cosacken, welche über 30.000 man starck seindt, folgen uns nach, undt seindt etwan eine meile weges vonhinnen. 7000 von ihnen, welche haben sollen zu uns stossen, können nicht zu uns kommen den es giebt alhiero grosse deichte wälder, undt wenig feldt, dass sie nicht können bey uns haben.

8 вересня з табору, що є 2 милі від Смоленська.

Denen Cosacken, so nicht weit von uns seindt hat gestern Ihre K. M. lassen entbieten dass sie sich sollen als heut vor Smolinsk stellen.

19 вересня з табору під Смоленськом.

Von den Zaporowsker Cosacken seindt die vornemste 10.000 man starck nebenst 10 geschütze vor 4 tage eine kleine meile vonhinnen angelanget, wor sie ihr lager

---

*) Цей звіт находиться окремо від інших в пачці з сиґнатурою 300, Abteilung 9, № 17.

aufgeschlagen; ihre andere mitbruder liegen etwas weiter vonhinnen, undt haben bey sich noch 6 geschutze. Vorgestern ist der Zaporowsker Cosacken general nebenst den eltesten undt zimlichen grossen comitat anhero gekommen, welcher bey Ihrer K. M. audientz gehabt, deroselben seine undt seiner mitbrüder dienste offeriret, undt erwarten nur wor sie Ihre K. M. wirdt hin commendiren. Worauf ist ingeheim consultiret undt wirdt auch alles ingeheim gehalten. Die Cosacken seindt ingemein grosse starcke leute, wol bekleidet undt haben sehr gute pferde. Die meisten 2 kleine undt ein langes rohr; wenig seindt ihrer so nur einen bogen führen. Ihren General Thimiss, id est Thomas Mikolaowicz von der Tartarischen grentze der geburt, wirdt allezeit ein weisses fählein vorgeführet, in welcher ist ein weisses kreutz *) nebenst dem halben mont undt einer stern, undt bey dem fählein oben an der stange ist angebunden ein quast von pferde haren. Die Cosacken fallen oft auss, undt wen die Mosskowitter auss ihren löchern herfurkrichen, thun sie dieselben wegschnappen geleich wie die katze die mauss. Gestern haben in der nacht bey monschein, die Cosacken von einer, undt die polen von der anderen seiten dess feindes schiltwacht angefasset; wordurch ins feindes lager ist gross schrecken entstanden. Dieses geschiht alles zu diesem ende, dass man dess feindes volck wil matt machen, undt hernacher dasselbe suo tempore mit ernst angreifen...

Приписка внизу: Heut seindt bey 10.000 Zaporowsker Cosacken nebenst 10 geschutze zu uns gestossen, undt morgen werden ihrer noch mehr anhero kommen.

24 вересня зі Смоленська.

Jetzo thue ich berichten, dass Ihre K. M. den 20 Septembri, wie sich die nacht heran genahet, mit dem kriegsvolck undt etliche tausent Zaporowsker Cosacken ist über die 2 newgebawete brucke uber den Nieprz gezogen, undt hat den 21 Septembr: umb 10 uhr vor mittage sich vor Smolinsk praesentiret: aldar Ihre K. M. dass kriegsvolck in 2 theile abgesondert. Mit dem einen theil hat der Furst Radziwil Littauscher Feldtherr eine schantze zur rechten handt nahe bey Smolinsk, wor vor diesem die stadt Smolinsk gestanden (aldar ist noch eine Grichische Kirche der non uniten, welche man czierchwa nennet; undt dahero auch die schantze den nahmen czierchwa bekommen) angefasset. Diesser schantzen hat gedachter Feldtherr mit geschutzen grossen schaden gethan, dass die Mosskowitter seindt zu felde gekommen, welche er durch die Zaporowsker also excipiret, dass ihrer viel balt aufm platz seindt geblieben; die ubrigen haben sich in die czierchwa reteriret...

Den 22 Septembr: wirdt die schantze czierchwa genandt, vor welcher der Littausche Feldtherr den vorigen tag grosse macht geubet, lehr von volck, aber mit proviant, kraut undt lot wol versehen, gefunden undt occupiret...

Die Zaporowsker Cosacken, so zu uns gestossen, undt trewlich geholfen, seindt bey 30.000 man starck.

25 вересня зі Смоленська.

(Повторення попереднього звіту). Ihre K. M. den 21 Septembr: umb 10 uhr vor mittage mit einem ansehnlichem kriegsvolck, undt etliche tausent Zaporowsker Cosacken ist vor Smolinsk gekommen, undt hat balt aldar zur rechten handt Furst Radziwil Littauscher Feldtherr eine schantze wor vorzeiten die stadt Smolinsk gestanden, undt noch eine kirche Graecorum non unitorum vorhanden, so czierchwa genandt

---

*) Певно Ляйсніц припадком помилився при цьому описі. Трудно думати, щоб корогва справді мала білий хрест на білім полі.

(dahero auch die schantze den nahmen bekommen) angegriffen, dieselbe starck beschossen, dass die Mosskowiter seindt zu felde gekommen, mit welchen die Zaporowsker Cosacken gefochten, dass viel Mosskowiter aufm platz seindt geblieben, undt die uberigen sich in die czierchwa reteriret... Den 22 Septembr. wirdt die schantze czierchwa genandt, welcher der Littausche Feldtherr mit schissen sehr vorigen tages zugesetzet, lehr von volck, aber voller proviant, kraut undt lot gefunden undt von den unsrigen besetzet.

29 вересня з табору під Смоленськом.

Auf ien seite dess flusses Nieprz zur rechten handt seindt 3 schantzen, undt zwar die eine dess Posorowski ist sehr gross, kegenst welche gesterige nacht die Zaporowsker Cosacken eine brucke uber den fluss Nieprz gebawet dass geschutze uberführet, undt es auf die erste schantze gerichtet. So balt der tag ist gestern angebrochen, haben die Zaporowsker nebenst den unserigen auf die erste schantze angesetzet, biss an den mittag geschossen, undt dieselbe nicht erobert... In dieser nacht hat der feindt die 3 schantzen worumb wir gestern gefochten, verlassen, etliche geschütze, pulver, kulen undt allerley proviant darin gelassen.

30 вересня з табору під Смоленськом.

Ich habe E. E. H. undt V. H. durch 4 unterschiedliche schreiben eines inhaltes sub dato 24, undt 25 Septembr.: kundt gethan, dass Smolinsk ist entsetzet, undt wir einen freyen ingang in Smolinsk erhalten haben. Welches ich noch in meinem gesterigen schreiben mit wenigen repetiret, undt darbey auch erwehnet, dass die Zaporowsker Cosacken den 27 Septembr. eine brücke in der nacht uber den fluss Nieprz gebawet, dass geschütze uberfuhret undt es auch die 3 schantzen dess feindes, so zur rechten handt nahe bey Smolinsk seindt, gerichtet. Den 28 Septembr: frühe morgens haben die Zaporowsker Cosacken nebenst etlichen fussvolck der unserigen auf die erste schantze angesetzet; undt man hat auch etliche hundert Reutter undt fussvolck auss Smolinsk dahin commendiret; ist von beyden seiten starck undt lange geschossen. Woruber etliche tausent Reuter dess feindes diesser schantze zu hulfe gekommen, auf welche von unserer Reuterey etwan 400 oder 500 geschlagen. Der feindt hat abermal sich reteriret biss an sein fussvolck auf die unserigen frisch fewer gegeben. Undt seindt die unserigen fast umbringet worden; ist auch eine fahne nebenst etlichen Reuter weggenommen. Wie die unserigen gleichwol sich durchgeschlagen, undt zu rucke sich begeben, ist der feindt ihnen biss auf den berg unter Smolinsk nachgefolget, aldar er auss den Smolinsker geschutze also ist excipiret worden, dass ihrer viele in grass gebiessen. Hiemit hat der heutige Scharmitzel sich umb 11 uhr vormittage geendiget, undt wir haben keine schantze erobert. Von beyden seiten ist wieder zimlich viel volck geblieben... In der folgenden nacht hat der feindt nicht allein die 3 schantzen, worumb wir gefochten, sondern noch 3 darzu, undt der Posorowski sein lager, so nahe darbey wie eine grosse stadt gelegen, verlassen, darin 4 geschütze, proviant, kulen undt lunten, wie auch viel hew undt ungedroschen getrayde hinder sich gelassen. Nahe bey dess Prosorowski lager ist eine gemaurete czierchwa, worin ist gewesen viel mehl undt grütze, dieselbe haben sie mit pulver gesprenget, undt auch hew angezundet. Zur lincken seite Smolinsk uber den fluss Nieprz seindt noch 2 kleine, undt hinter Smolinsk etliche grosse schantzen, undt dass gantze lager dess feldmarschalcks Szein, so vordem, ehe ihre K. M. hochmildester gedechtnuss Smolinsk eingenommen, aldar ist woywode gewesen. Diesses wirdt noch sein eine harte nüsse so fern wir sie sollen aufbeissen. Ich vermeine aber der feindt wirdt in kur-

tzen alles verlaufen, den es ist bey ihm ein grosses schrecken: wiewol Ihre K. M. noch kein mal rechten ernst wieder ihn gebrauchet. In Summa Gott ist der den feindt thut veriagen, undt nicht wir.

9 жовтня з табору під Смоленськом.

Weil Szein undt dass verlaufene gesindlein dess feindes noch eine kleine halbe meile von hinnen lieget, undt aufm berge eine kleine schantze hat, nahen sich zu ihnen die Zaporowsker Cosacken von einer seite, undt auf die andere seite haben sich begeben etliche tausent von unserer Reutterey, undt etwas fussvolck, zu versuchen ob sie können dem feindt dass geldt ableigen, undt verhindern dass die gedachten 12.000 man nicht mögen zum Szein stossen.

16 жовтня з табору під Смоленськом.

Im jüngsten habe ich erwehnet, dass etliche tausent Reutter der unserigen sich auf die strasse hinder Smolinsk begeben, aldar auf dass geldt, welches vom Car zur abzahlung dess Mosskowitterschen kriegsvolck,nebenst 12.000 man wirdt gesendet, aufzuwarten: aber die unserigen haben es nicht angetroffen, undt seindt gekommen biss nach Drohobuss 18 meilen von hinnen, wor die Mosskowitter auf unseren vordrab seindt aussgefallen, haben eine fahne Zaporowsker Cosacken weggenomen: Balt darauf ist eine zimliche anzahl der unserigen gefolget, seindt in die stadt Drohobuss gekommen, haben viel Mosskowitter niedergemachet, undt eine grosse beite an pferde, ochsen, schafe, etc darvon gebracht. Der rest der Mosskowitter hat sich ins chloss Drohobuss salviret. Die unserigen werden täglich wieder anhero kommen, undt versuchen wie Szein, welcher eine kleine halbe meile von hinnen in der grundt lieget, undt darneben aufm berge eine schantze hat, möge weggetrieben werden.

18 жовтня зі Смоленська.

Die Zaporowsker Cosacken, undt das hinderlassene kriegsvolck rücket hinder Smolinsk undt wirdt Szein balt von beyden seiten angefasset werden.

24 жовтня зі Смоленська.

Die Cosacken seindt gestern alle auf diesse seite des flusses Nieprz hinder dess feindes lager gerucket, undt liegen bey unsser brucke kegenst Ihre K. M. lager uber der feindt so beym fluss Nieprz lieget hat die Königliche armee von beyden seiten hinder sich: undt von diesser seite dess schlosses Smolinsk hat er sich auch zu befurchten, den alhiero nahe bey der maure liegen auch etliche tausent der unsserigen undt dass meiste Reuterey, so frisch angekommen.

25 жовтня зі Смоленська.

Die Zaporowsker Cosacken seindt auch hinder dess Szeines lager zur rechten handt auf diesse seite dess flusses Nieprz gerucket, dass er also hinder sich von einer seite die Königliche armee von der andern seite die Zaporowsker Cosacken, undt vor sich das schloss Smolinsk hat wie auss beygelegten abriss zu sehen.

15 листопада зі Смоленська.

Die Zaporowsker Cosacken streifen tief in dess feindtes landt biss etwan 20 meilen von der stoliczi welche 60 meilen vonhinnen ist; undt seindt newlich 300 Zaporowsker Cosacken hinter Drohobuss von etliche tausent Mosskowitter uberfallen undt niedergemachet worden... Es haben die Zaporowsker Cosacken einen Leutenandt Pe-

ter Hennemann, so mit briefe vom Sczein nach dem Car sich hat wollen begeben, aufgefangen, undt denselben Ihrer K. M. uberantwortet;

22 листопада зі Смоленська.

...undt von den Zaporowsker Cosacken der weg ins feindes lager wirdt unsicher gemachet.

7 січня 1634 зі Смоленська.

...zu meinem iungsten an E. E. H. undt V. H. sub dato 5 Januarii habe ich noch dieses zu addiren, dass gestern zwehundert frische Zaporowsker Cosacken in unser lager seindt angelanget, so balt begehret, dass sie nicht möchten allhiero lange stil ligen, sondern dem Mosskowitter ins landt fallen. Welches ihnen von Ihrer K. M. ist bewilliget. Es berichten auch diese newangekommene Cosacken, dass noch etliche tausent, von ihren mitbrudern unterwegens seindt, undt sich in kurtze alhiero stellen werden.

19 січня з табору під Смоленськом.*)

Der Kosaken Zaporowski kommen zwantzig tausent man, welche uber 3 wochen gewiss hie sein werden.

3 березня зі Смоленська.

Jetzo thue ich berichten, dass den 1 Martii Szein allen Woiewoden, Kniazen, Boiaren undt gantzen kriegsheer ist abgezogen, undt der abzug den conditionem in allem gemess vollenzogen worden, nemlich nachdem Ihre K. M. umb 10 uhr kegenst den mittag mit ihrem bey sich habenden kriegsvolck etwan 12.000 man starck undt meistentheils Reutterey wolgezieret, sich aufs feldt bey der Zaporowsker Cosacken lager praesentiret, hat lassen eine weitlaufige schlachtordnung anstellen, die trommeln heerpaucken undt trompeten erschallen, ist erst 3 stunden hernacher die gantze Mosskowittersche Armee in zimlicher ordnung ohn einige Musiki, undt mit eingewickelten fahnen mitten durch unser kriegsvolck marchiret... Wen man alles volck dess Szeins soldaten undt nicht soldaten, rechnen solte, vermeine ich, dass er uber 20.000 man, undt starcker, als wir in unserem lager seindt, ist gewesen, aber unsere gröste macht ist schon lange mit dem Polnischen Feldtherrn Kazanowski undt Smolensker Woywoden, wie auch fast alle Zaporowsker Cosacken nach Wiasma gezogen.

29 квітня з табору під Білою.

Die Zaporowsker Cosacken haben einen anschlag zwischen Wiasma undt Mosaisko auf Kossielsko gehabt, ehe sie aber in den orth gekommen, seindt sie in unordnung gezogen, auf welche Mastruch 8000 man hat ausscommandiret, so bey 300 haben darvon erleget. Die Zaporowsker Cosacken seindt balt zu einen gestossen, haben sich in gute ordnung gestellet, auf dess Mastruchs volck angesetzet, undt darvon uber 2000 niedergemachet, undt nicht wenig gefangen bekommen.

30 квітня з табору під Білою.

...dass die Zaporowsker Cosacken zwischen Wiasma undt Mosaisko bey Kossielsko zwar erst von dess Mastruchs volck etwas seindt geschlagen worden, aber sie haben sich balt recolligiret, undt, dem Mastruch uber 2000 man erleget, undt nicht wenig gefangne darvon gebracht. Jetzo thue ich berichten, dass es continuiret, wass

*) Цей звіт підписаний не Ляйсніцом, а Петером Виберсом (Wiebers).

ich von der niederlage dess Mastruchs geschriben, undt dass die Zaporowsker Cosacken 300 gefangen, unter welchen sollen sein 50 Bojaren, bekommen.

При актах Ляйсніца находиться що латинський „Triumph der Stadt Dantzigk wegen eroberung Smolensko geschlossen in Senatu am 6 — July 1611 (Здобуття Смоленська Жиґимонтом III) і рівнож латинський „Acta liberationis Castri Smolescensis ab obsidione Moscovitica in Anno 1633", з якої передруковано місця, що стосуються козаків:

Quae post quem et novis copiis et adventu Cozacorum Zaporovianorum aucta sunt S. R. Mtas ad solvendam penitus obsidionem animum adjecit.

Sed nescio quis casus Zaporovianas insidias hosti patefecit, antequam S. R. Mtas munimenta montis Pokroviensis adoriretur; Itaque hostis dispositis vicissim, per notos sibi tramites et valles stationibus suis pridem occupatas sclopetariis magnis equitum ac peditum copiis insidiantes aggreditur. Iamque a deo fluctuari caeperat acies Cozacorum nisi a tergo per occulta sylvarum ab altera acie quae vallem Solanae obtinebat submissa opportune laborantibus auxilia fuissent (21 вересня).

Caeterum quo tempore facta a nobis impressione munitio maxime periclitabatur, hostis non iam per pontis circuitum quo loco a Cozacis pessime exceptus erat, sed proprius ob decroscentis fluminis humilitatem vado trajiciens equitatum suum per planiciem Fano subjectam diffundere caepit (21 вересня).

Idem per integram diem, quae fuit 22 Septembr. collocatis aliquot opportunioribus locis tormentis propugnaculum Damii simulque equitum Caroli Huberti stativa ex adversa ripa in festando strage ac trepidatione replevit, adjuvantibus pro virili Zaporovianis (22 вересня).

Lithvanicas vero copias et partem Zaporoviani Exercitus Dux partim ponte partim vado traduxit. Is Zaporovianis impraverat, ut desertum S. Michaelis Fanum, quod inter. Castellum Damii et Caroli Huberti Equitum stativa interjectum erat, una cum subjecta valle occuparent relicto que ibi valido praesidio per vallem eandem Castellum Damii invaderent (28 вересня).

Primum enim Fanum D. Michaelis in quo occupando omnis rei bene gerendae spes ac ratio versabatur a Zaporovianis ne tentatum quidem pediti hostium opportune capiendum una cum subjecta valle relictum est... (28 вересня).

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.

(В дужках цитатне скорочення):

Wiktor Czermak, Wojna smoleńska z roku 1633—1634 w świetle nowych źródeł. Kwartalnik Historyczny 1896. Studya historyczne. Kraków 1901.

Kazimierz Pułąski, Szkice i poszukiwania historyczne. Kraków 1887. (Пуласкі).

Олег Целевич, Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр. З. Н. Т. Ш., т. 28. Львів 1899 (Цел.).

Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII. wieku. Wydał Stanisław Przyłęcki. Lwów 1842. (Памятники).

Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litewskiego. Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego, t. I. Poznań 1839. (Радзивил).

Акты Исторические собранные и изданные Археографическою Комиссиею, том третий 1613—1645. Санктпетербург 1841. (Акти истор.).

Акты собранные в библиотеках и архивах российской империи археографическою экспедициею Императорской Академии Наук. Дополнены и изданы Высочайше утвержденною Комиссиею. Том третий 1613—1645. Санктпетербург 1836. (Акти собр.).

Русская Историческая Библиотека издаваемая Археографическою Комиссиею. Том первый. Памятники относящиеся к Смутному времени: V. Отрывки дневника о войне царя Михаила Феодоровича с польским королем Владиславом (1632—1634 г.). Санктпетербург 1872. (Рус. Ист. Библ.).

Акты Московскаго Государства изданные Императорскою Академиею Наук под редакциєю Н. А. Попова, т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571—1634. Санктпетербург 1890. (Акти Мос. гос.).

Xawery Liske, Przyczynki do historyi wojny moskiewskiej z lat 1633—1634 wraz z planem oblężenia Smoleńska. Bibljoteka Ossolińskich poczet nowy, t. XI. Lwów 1868 (Ліске).

Tadeusz Korzon, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II. Lwów—Warszawa—Kraków 1923. (Корзон).

Михайло Грушевський, Історія України-Руси, том VIII, (част. 1. роки 1626—1638. Київ—Львів 1922. (Груш.).

Сергей Соловьев, История России с древнейших времен. Книга вторая, том IX. С. Петербург (1894). (Соловьев).

Книги Разрядныя по оффициальным оных спискам, изданные с Высочайшаго соизволения II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. Том второй. Санктпетербург 1855. (Кн. Розр.).

Дворцовые Разряды по Высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. Том второй. Санктпетербург 1851. (Дворц. Розр.).

Jan Moskorzowski, Dyaryusz wojny moskiewskiej 1633 roku, wyd. A. Rembowski. Biblioteka Ordynacyi Krasińskich, t. XIII. Warszawa 1895. (Моск.).

Schmidt, Nachricht von einem merkwürdigen alten Kupferstiche. Preusische Provinzialblätter hrs. v. dem Vereine zur Rettung verwahrloseter Kinder zu Königsberg zum Besten der Anstalt. Bd. 2. Königsberg 1829. (Шміт).

Edward Kotłubaj, Odsiecz Smoleńska i pokoj Polanowski. Kraków 1858.

Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rękopismu wydał K. Wł. Woycicki, t. I—II. Warszawa 1846.

Everhardus Wassenbergius, Gestorum gloriosissimi ac invictissimi Vladislai IV. Poloniae & Sueciae regis, partis secundae liber secundus. Gedanum 1643.

Paul Piasecius, Chronica gestorum in Europa singularium. Cracovia 1645.

Русские акты Копенгагенскаго Государственнаго Архива извлеченныя Ю. Н. Щербачевым. Русская Историческая Библиотека, т. XVI. С.-Петербург 1897.

А. Даниловский, План осады и обороны Смоленска с об'яснительным текстом. Материалы Военно - Ученаго Архива. Санкт - Петербург 1904.

ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО.
Ґенерального штабу ґенерал - хорунжий.

Від Дністра до лінії перемирря і відворот за Збруч.

Бойові чини правої ґрупи армії УНР. (15 вересня — 21 листопада 1920 року).

(Докінчення).

Події під Яришевом. Переправа частин кулеметної дивізії на територію Румунії: Бойові чини 3 кінного полку. Оборона Куриловець Мурованих.

Головний напрямок наступу ворога, себто шлях Лучинець—Курилівці Муровані—Нова Ушиця—Дунаївці, залишався безборонний. Рух на цьому шляху ворожих сил цілковито відтяв би Праву ґрупу від решти армії, залишив би її без телеґрафічного звязку, врешті провадив у запілля всієї армії. Червоне командування вміло використовувало свою кінноту підчас охоплення флянків, тому оборона усього напрямку набирала значіння першорядного. Врешті на цей шлях мусило вийти gros сил Правої ґрупи спід Яришева. З огляду на те, що 3 кінний полк ранком 11 листопада мусив опанувати Лучинець, а до Сніткова наближалась Окрема кінна дивізія, командир ґрупи з оперативним штабом вирушає до Куриловець Мурованих. Оборону района Яришева, приведення частин до ладу він передає в руки командира Кулеметної дивізії ґен. - хор. Бурківського, як рівнож віддає наказ ґен. - хор. Ольшевському, свойому заступникові в 3 дивізії, ранком 11 листопада всі кінні сотні дивізії направити в його розпорядження.

О годині 5 ранку 11 листопада оперативний штаб ґрупи прибув у Курилівці Муровані, зробивши до 70 км. маршу.

В Курилівцях Мурованих на ранок 11 листопада вже сформувався з тилових частин невеличкий відділ до 150 шабель при 2 гарматах. Цей відділ зайняв позицію на схід від містечка. Зі штабом армії увесь час підтримувано телєфонічний звязок. Штаб армії повідомляв, що Окрема кінна дивізія зараз на поході до Сніткова; після осягнення цього пункту розпічне акцію в напрямі на Лучинець, куди мусив вийти і 3-ій Кінний полк з Вендичан.

В цей день події на фронті ґрупи розвинулися так: Кулеметна дивізія і рештки 3 Залізної коло 6 год. ранку зосередилися в Яришеві. Змучені довгим маршем війська, втративши звязок зі штабами, дезорґанізовані, не прийнявши належних мір охорони, спочивали, як зненацька біля 7 год. ранку їх заатакувала червона кіннота в силі одного

Полковник ГРИГІР ЧИЖЕВСЬКИЙ.

Командир гарматного полку Синьої дивізії. Командир гарматної бриґади 3-ої Залізної див. і один з головних орґанізаторів цієї дивізії в 1919 р. Учасник І-го і 2-го Зимових Походів. Помер на еміґрації в Польщі р. 1936.

Сотник МИКОЛА ТАРНОПІЛЬСЬКИЙ.

Старий Синьожупанник. Старшина штабу 7-ої бриґади 3-ої Залізної дивізії. Помер на еміґрації в Чехословаччині 1926 р.

Сотник АНДРІЙ МАЙБОРОДА.
Персональний адютант командира Гайдамацького Коша Слобідської України Симона Петлюри. Персональний адютант командира 3-ої Залізної дивізії.

Хорунжий П. МОРОЗОВСЬКИЙ.
Старшина 8-го гарматного куріня 3-ої Залізної дивізії.

Сотник ІВАН ШЕВЧЕНКО.
Командир кінної сотні 2-го п. полку Січових Стрільців. Командир кінної сотні 24-го стр. куріня і адютант 20-го куріня 3-ої Залізної дивізії.

Сотник М. МИЛОЦЬКИЙ.
Старшина штабу 3-ої Залізної дивізії.

ескадрона. До цієї кінноти прилучилися місцеві селяни, знані зі свого бандитизму, які не змогли утриматись від спокуси пограбувати численні обози, що скупчилися в Яришеві.

Цей раптовний напад ворога остаточно здеморалізував війська. Звичайно, цей напад можна було легко відбити, але присутність численних обозів і тилових установ, що панічно розпочали відхід на захід, вплинула відємно на бойові частини, які через це й не змогли поставити ворогові належного відпору. Старші командири, як видно, не виявили належної енерґії та розпорядимости, тому все, що було скупчено в Яришеві, розпочало безладний відступ до Дністра і далі вздовж нього до Старої Ушиці. Підчас цього відступу деякі частини (одна з бриґад Кулеметної дивізії) та поодинокі вояки, вважаючи, що їх вже оточив ворог, перейшли через Дністер на територію Румунії. Отже, Права ґрупа (піхота) майже цілком на деякий час втратила свою боєздатність.

Вже над вечір 11 листопада решта частин і обозів зосередилася в Старій Ушиці.

Тимчасом 3 кінний полк, в команді осаула Коробка, згідно з наказом командира ґрупи, біля I год. в ніч на 11 листопада зайняв Вендичани, мавши завданням ранком розпочати наступ у напрямі на Лучинець. Полк виставив сторожеву охорону та відразу вислав в напрямі на ст. Котюжани дозор, що мав доручення передати до першої ж піхотної частини кілька десятків полонених. На думку командира полку на ст. Котюжани дозор мусив би здибати наші частини. Але дозор незабаром повернувся з донесенням, що на ст. Котюжани ні наших, ні ворожих частин він не знайшов.

Від селян одержано відомости, що з боку Жмеринки до ст. Вендичани увечері підходив ворожий бронепотяг і стріляв по селу. Українські тилові частини, що стояли в с. Вендичанах, відійшли до села Кукавка; їх переслідувала ворожа кіннота, яка пройшла через Вендичани за кілька годин до приходу 3 кінного полку.

Ранком 11 листопада командир 3 кінного полку висилає кілька розїздів для освітлення місцевости. Один з висланих до Кукавки розїздів коло 8 год. ранку спіткався в лісі (2 км. на захід від с. Вендичани) з 6 кінним червоним полком, що йшов на Вендичани. Розїзд негайно повідомив командира полку про викриття ворога та тим вирятував полк від несподіваного розгрому. Одночасно командир полку одержує донесення, що с. Садову вчора увечері після відходу 3 кінного полку зайняв 420 совітський полк. Другий полк (номер невідомий) зайняв с. Кричанівку.

Командир 3 кінного полку рішає відвести полк до району Озаринець і там прийняти бій. Одну сотню він залишає для прикриття відступу. 6 сов. кінний полк наступав мляво; всі його спроби атакувати нашу сотню відбивав кулеметний огонь.

Підчас відступу до Озаринець командир 3 кінного полку побачив кольону обозів під ескортою піхоти, що йшла з Кукавки на Озаринці. Побачивши 3 кінний полк, ця кольона зупинилась. Командир 3 кінного полку гадаючи, що то українська піхота, наказав підняти вище український прапор. У відповідь на це піхота швидко прийняла бойовий порядок і відкрила по 3 кін. полку огонь з мушкетів. Разом з тим 6 сов.

кінний полк перейшов у рішучу атаку. Одночасно на горбках, що на північній околиці Озаринець, назустріч 3 кінному полкові появилася рідка кінна лава з кільканадцятьома кулеметами, що відкрили гураґанний огонь по його кольоні. Командир полку одною сотнею переходить в атаку, але не встигла ця сотня розгорнутися в лаву, а батарея стати на позицію, як споза ворожих кулеметів зявилося до 600 шабель червоної кінноти, що в кольоні кинулася в атаку на полк.

То були 3 і 5 червоні кінні полки 8 кінної дивізії. Ледви встиг 3 кінний полк прийняти бойовий порядок, як червона кіннота врізалася в нього і розірвала на дві части. Більшу його часть ворог відкинув в напрямі на с. Боршівці, друга менша з боєм відступала на Вендичани. 3 кінний полк оточили переважні сили ворога. Але холодна кров, яку виказали всі вояки, почавши від командира полку й до останнього козака, як рівнож випадкові обставини бою, допомогли полкові вийти з нього більш-менш щасливо, хоч завдання свого (прорватись до Лучинця) полк не виконав. В той час, як 3 кінний полк провадив бій з 3 і 5 совітськими полками, до Озаринець підійшов 420 сов. піший полк. Кулі 3 кінного полку через голову 3 і 5 сов. кінних полків почали поражати 420 полк. Цей полк, бувши незорієнтованим в бойовій ситуації, прийняв 3 і 5 сов. полки за українську кінноту і відкрив по них огонь. Таким чином розпочався бій поміж 420 пішим совітським полком та 3 і 5 сов. кінними полками.

З цього скористав командир 3 кінного полку і з більшою його частиною рішив прорватися скрізь вороже кільце. Він веде цю частину на с. Борщівці, спускається в яр і цим яром виходить до Могилева. По дорозі атакує з тилу 420 сов. полк, захоплює полонених, гармату, кулемети, але все це пізніше кидає. В 19 год. 11 листопада ця частина полку на чолі з командиром осаулом Коробком, бувши здезорієнтована, переходить через Дністер на румунську територію в районі на захід від Могилева. Менша частина полку (на чолі сотник Дудників) примушена була відходити до Вендичан, відбиваючись на всі сторони, але й це село вже зайняла ворожа кіннота. Сотник Дудників рішає: обминаючи Вендичани, йти на с. Струсова в запілля ворога. Ворожа кіннота (очевидно 6 кінний полк), що вже зайняла Вендичани, відкрила гарматний огонь по відділу сотника Дудникова. Але в цей момент з с. Струсової назустріч відділові показалась нова кольона ворожої кінноти з 4 гарматами; в неї влучило кілька гранат, що призначені були для відділу Дудникова.

Як видно, командир цієї кольони вважав, що Вендичани зайняли українські частини, тому, не довго надумуючись, його батарея відкрила вогонь по Вендичанах, а кіннота пішла в атаку. Разом з тим, праворуч відділу сотника Дудникова, по дорозі з Вендичан до Струсової показалися густі лави ворожої піхоти, яка, як видно, прийняла відділ сотника Дудникова за червону кінноту, бо не стріляла. Користуючись з цього моменту, а саме з того, що два ворожі кінні полки билися поміж собою, сотн. Дудників продовжує рух до Струсової, але по дорозі дізнається від полонених, що в цьому селі перебуває штаб 8 кінної сов. дивізії. Він рішає оминути село та через с. с. Сугаки, Тропова виводить свою частину до лісу, що в півтора км. на південь

від с. Конатківці, де з огляду на цілковиту втому людей і коней рішає переночувати.

Ранком 12 листопада після ночівлі під голим небом, при морозі в 8 ступенів, сотник Дудників, памятаючи загальне завдання полку, а саме наступ на Лучинець, хоч люди й коні були голодні, продовжує свій рух. Цілу ніч на захід від ліска відділ чує відголос бою. Сотник Дудників займає Лучинець, де не знаходить ні українських, ні московських частин. Що далі робити? Він рішає йти на захід на зєднання з українськими частинами. Свій відділ веде на с. с. Хрінівка, В. Ольчадаїв, Погоріле, м. Курилівці Муровані, далі на с. с. Галайківці, Березове, але й там не знаходить українського війська. Посуваючись далі на захід, сотник Дудників в м. Калюс зустрінувся з піхотою 3 Залізної дивізії, зробивши дорогу до 70 кільометрів. Після короткого спочинку він, згідно з наказом, вирушає до Миньковець, щоби прилучитися до відділу, що захищав напрямок Нова Ушиця — Дунаївці.

Тимчасом штаб 3 Залізної дивізії з Калюса прибув до Н. Ушиці коло полудня 2 листопада. Від нього командир ґрупи дістав точні відомости про стан своєї піхоти. Вона була цілковито небоєздатна, мобілізовані розходились по селах, лише кінні частини були здатні до бою. Артилєрія складалась лише з 3 гармат, бо 5 гармат гарматчики змушені були покинути підчас відступу. З наказу командира ґрупи вся кіннота 3 дивізії на швидкому алюрі вирушила до Куриловець Мурованих. Всі старшини й козаки, що були на конях, дістали наказ влитися в свої бриґадні кінні сотні. Склався кінний відділ в 350 шабель при двох гарматах. Командування ним передано полк. Фролову. Ґен. Ольшевському наказано решту піхоти звести в один курінь та зосередитися в районі Дунаєвець.

На відтинку фронту біля Куриловець Мурованих було тихо. Роз'їзди, вислані в напрямі на ст. Котюжани—Сніткiв, ворога не викрили. Ворожа кіннота (8 кінна сов. дивізія) несподівано кудись зникла. Зі штабу 3 дивізії повідомили, що до Нової Ушиці прибули поодинокі люди й обози 5 Херсонської і 6 стрілецької дивізій і оповідали, що обидві дивізії ворог розбив та що рештки їх відступають до Ялтушкова. Як видно з розмов, штаб армії не мав точних інформацій про події на фронті Середньої ґрупи. Про Окрему кінну дивізію жадних відомостей до 17 год. не було; лише о цій годині до Куриловець Мурованих прибув від неї старшинський роз'їзд і привіз від штабу дивізії звідомлення, що дивізія прибула до Сніткова та завтра, 12 листопада, розпічне акцію в напрямі на Лучинець. До ґен. Омеляновича-Павленка (молодшого), командира Окремої кінної дивізії, командир ґрупи вислав інформації про ситуацію на фронті своєї ґрупи, про завдання 3 кінного полку, що мав іти з Вендичан до Лучинця. Було також повідомлено, що кінний відділ 3 дивізії в Курилівцях Мурованих буде допомагати Окремій кінній дивізії наступом на Лучинець. Це був перший і останній звязок командира Правої ґрупи з Окремою кінною. дивізією. Про навязання контакту з нею донесено Командуючому армією.

До ранку 12 листопада на фронті було тихо, лише вночі сторожева охорона почула рух кінноти; відділ приготовився до бою, але кіннота

зникла в напрямі на Дністер. Як пізніше викрилося, це був кінний відділ сотника Дудникова, що проривався на зєднання з 3 дивізією. Вважаючи, що Курилівці Муровані заняли червоні, сотник Дудників рішив яром оминути це місто. Продовж дня 11 листопада зі штабом армії відбулося кілька розмов. Командарм вимагав від командира ґрупи найскорішого приведення своїх частин до порядку і переходу до активних чинів. На його думку, головна розвязка бою відбудеться на фронті Лівої ґрупи, в районі Літина.

Разом з тим штаб армії повідомляв, що Середня ґрупа 12 листопада розпічне наступ. Як видно, штаб армії був зле поінформований про становище на фронті Середньої ґрупи, бо вона втратила безпосередній звязок зі штабом армії.

Рішення командира Правої ґрупи. Становище на фронті Середньої ґрупи.

Ранком 12 листопада штаб 3 Залізної дивізії в Новій Ушиці приняв телєфоноґраму від штабу 5 Херсонської дивізії для передачі в штаб армії такого змісту:

„10 листопада 5 дивізію атакував ворог. Дивізія відійшла на лінію сс. Гальчинці-Обухів. Зранку 11 листопада 5 і 6 дивізії перейшли в наступ, але примушені були відійти на лінію сс. Марянівка, Берлинці Лісові. Кінна дивізія зосередилась о год. 13 в районі м. Сніткова".

Це донесення носило дату 11. XI. год. 21. М. Снітків.

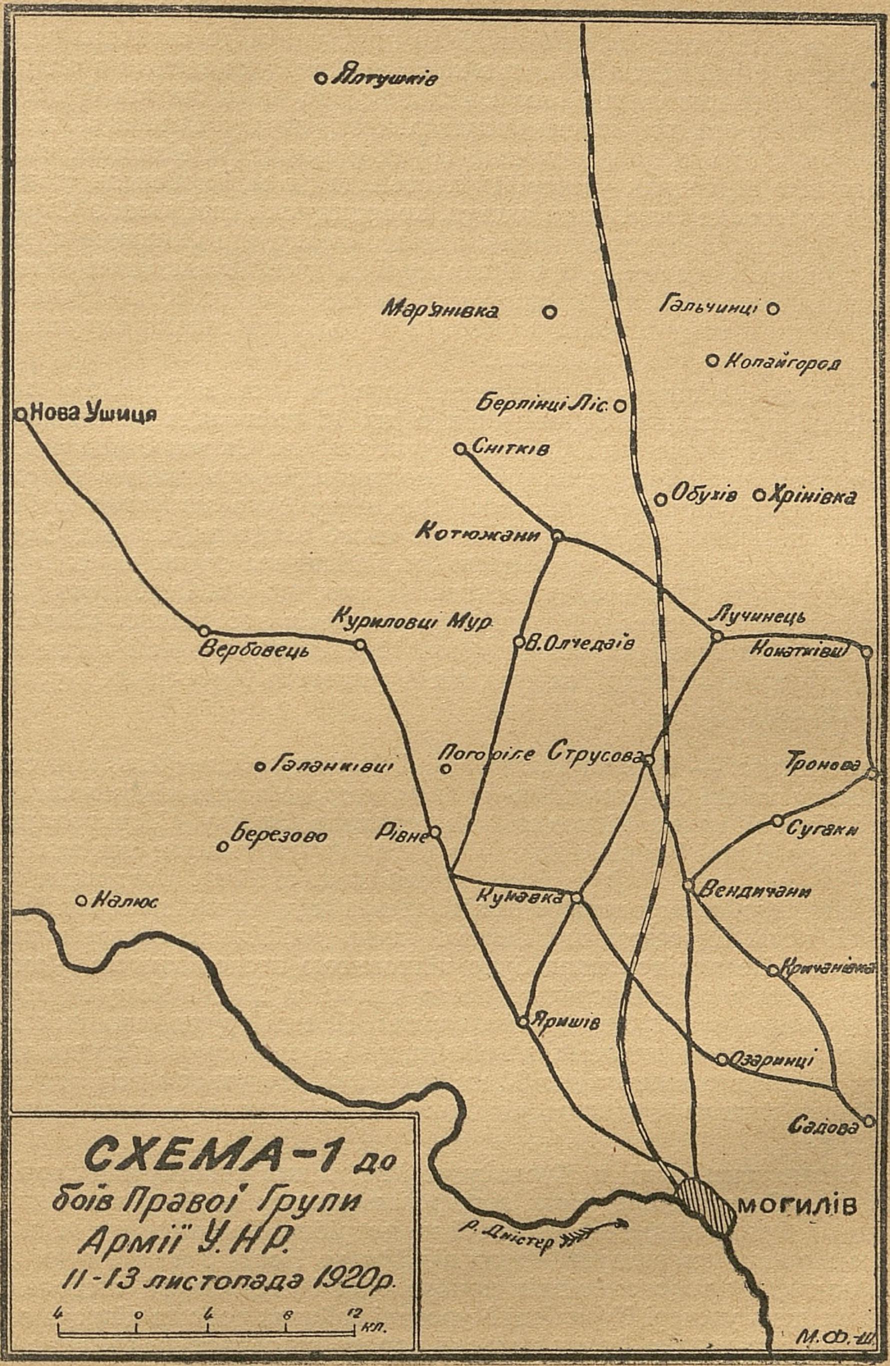
Отже Середня ґрупа відступила 10 і 11 листопада майже на 25 км., фактично ж 10 листопада 5 Херсонська дивізія вийшла з бою з великими втратами та, як нам здавалося, вже була небоєздатною.

На нашу думку, штаб армії був цілковито здезорієнтований в ситуації на фронті. Донесення від командирів ґруп і дивізій з оцінкою сил ворога та ситуації спізнялися й були неточні. Як видно, штаб армії ще 12 листопада точно не уявляв собі, де ж фактично є 8 червона кінна дивізія. В підтвердження цього наводимо телєфонічну розмову, що відбулась о год. 14.30 дня 12 листопада поміж командиром і начальником штабу 3-ої дивізії, полк. Пересадою.

Командарм каже: „...Ґрупіровка ворога у всякому разі сильніша в районі Літина-Жмеринки і Копайгорода. Там же боєм стверджено присутність 8 сов. кінної дивізії та Башкірської бриґади. Нема сумніву, що головна розвязка буде десь у районі Жмеринки... великої сили на правому крилі бути не може...".

Де ж фактично була 8 сов. кінна дивізія? 10 листопада вона провадила бої з Залізною дивізією в районі Лучинця, зробивши марш майже в 60 кільометрів. 11 листопада полки 8 сов. кін. дивізії провадили бій з 3 кінним полком у районі Озаринець. На нашу думку, і 12 листопада ця дивізія залишалася в цьому районі, очищаючи його від українських військ. Можливо, що на фронті Середньої ґрупи оперували 1 і 2 полки 8 кінної дивізії, присутности яких на фронті Правої ґрупи не було викрито. У всякому разі, як видно, штаб армії не вірив у присутність 8 сов. кін. дивізії на фронті Правої ґрупи навіть після того, як командир ґрупи рішуче стверджував, що великі сили кінноти, які оточували Праву ґрупу, належать до 8 кінної дивізії.

Бездіяльність ворога на фронті Правої ґрупи 11 й 12 листопада

Ялтушків
Мар'янівка
Гальчинці
Копайгород
Нова Ушиця
Берлінці Ліс.
Снітків
Обухів
Хрінівка
Котюжани
Лучинець
Куриловці Мур
Вербовець
В.Олчедаїв
Погоріле
Струсова
Тронова
Гаданківці
Березово
Рівне
Сугаки
Вендичани
Калюс
Кукавка
Ярмшів
Озаринці
Садова
Могилів
р. Дністер
М.Ф.-Ш.
СХЕМА-1 до
боїв Правої Групи
Армії У.Н.Р.
11-13 листопада 1920р.
4 0 4 8 12 кл.

дала змогу командирові ґрупи наспіх переорґанізувати 3 Залізну дивізію, створити з неї кінний відділ в силі до 300 шабель при одній батареї. З цією силою вже можна було приступити до активних чинів.

Якщо б цей відділ і Окрема кінна дивізія були зведені в одну ґрупу під проводом енерґійного командира, то вона змогла б якщо не знищити ворога, то нанести йому величезну шкоду. Вважаючи на акції Окремої кінної дивізії, командир ґрупи рішає своїм відділом, частини якого вже підходили увечері 12 листопада до м. Вербовець, розпочати 13 листопада енерґійний наступ, координуючи свої чини з Окремою кін. дивізією. Про долю свого 3 кінного полку, що опинився в районі м. Озаринець оточеним, про його героїчні зусилля виконати своє завдання та його невдачу Командир ґрупи одержав донесення ранком 12 листопада, а тому всі наміри його з будьякими силами вирушити на зєднання з ним вже відпадали.

Нажаль, встановити звязок та договоритись з Окремою кінною дивізією про спільні бойові чини в дні 12 листопада не пощастило. Два розїзди, вислані до Сніткова, донесли, що Окремої кінної дивізії вони не знайшли. Можливо, що ці розїзди від сформованого тільки що кінного полку при 3 дивізії, який поповнено було виключно мобілізованими козаками, не виконали точно свого завдання, але від Окремої кінної дивізії жадних повідомлень до командира ґрупи не поступало.

Отже, день 12 листопада закінчився тим, що в м. Вербовець (15 км. на захід від Куриловець Мурованих) над вечір зосередився кінний відділ при двох гарматах, який ранком 13 листопада, разом з тим відділом, що тримав позиції на схід від Куриловець Мурованих, мусив виступити на схід.

13 листопада. — Окрема кінна дивізія у районі Заміхова. Кіннота Правої ґрупи відходить до Нової Ушиці.

Ніч минула спокійно, хоч сторожева охорона часом відкривала огонь з мушкетів. Зранку 13 листопада командир ґрупи висилає розїзди в напрямі на с. с. Рівне, Котюжани, Снітків, але незабаром одержує повідомлення від начальника штабу 3-ої дивізії полк. Пересади, що Окрема кінна дивізія перебуває в районі Заміхова. Це повідомлення було цілковитою несподіванкою. Чому Окрема кінна дивізія відскочила назад майже на 25 км? Чому не повідомила Праву ґрупу? Отже, кінний відділ Правої ґрупи опинився напереді з відкритими крилами в той час, як Середня ґрупа швидко відходила на захід, а в люку (до 20 км. широку), що утворилася поміж Середньою ґрупою і кінним відділом Правої ґрупи, входили червоні війська.

Залишатись далі в Курилівцях Мурованих кінному відділові без звязку з Середньою ґрупою, з загрозою виходу в його тил червоної кінноти, було небезпечно та вже й не потрібно. Тому командуючий армією наказав командирові ґрупи відійти до Нової Ушиці і туди непорешкоджений ворогом відділ прибув біля 16 години 13 листопада. В цей же день увечері Курилівці Муровані зайняла ворожа кіннота в силі до двох ескадронів. Другу кольону ворога такої ж сили викрито було в поході вздовж Дністра до Калюса.

Окрема кінна дивізія з Заміхова вирушила в невідомому напрямі. З сотень другочергового кінного полку розпочалась масова дезерція козаків, які походили з сіл, що залишилися в руках ворога.

Для Правої ґрупи штаб армії дав загальне завдання: прикривати праве крило її в районі Нова Ушиця-Дунаївці.

Центр тяжкости боїв переносився в район Ялтушкова, де наші війська мали перейти в контрнаступ.

На ночівлю кінний відділ залишився в Новій Ушиці.

14 листопада. Бій під м. Миньківці. Відступ до м. Дунаївці.

На ранок 14 листопада від Командуючого армією прийшов наказ: утримувати район м. Нова Ушиця — с. с. Карачіївці-Капустяни. Звязку з Середньою ґрупою встановити не пощастило, хоч кінні розїзди від 3 кінного полку доходили аж до м. Вонськівці. Окрема кінна дивізія пішла в невідомому напрямі. Як виявилось, вона під Снітковом мала дуже успішні бої з ворожою піхотою, захопила кількасот полонених, але пізніше попала під сильний гарматний огонь і раптово розпочала відступати на Заміхів.

З огляду на те, що звязку з Середньою ґрупою не було, командир Правої ґрупи, щоби не бути відтятим від армії, рішає залишити арієрґард в Новій Ушиці, а решту сил відвести до Миньковець і там прийняти бій.

Тут треба зазначити, що в звязку з відступом Окремої кінної дивізії, а властиво з її поразкою під Снітковом вже не було надії на можливість виправити бойову ситуацію в кращий для нас бік, бо вона була одинокою нашою кінною дивізією, на яку покладалось чимало надій в ліквідації прорива на стику Середньої і Правої ґруп. Хоч Права ґрупа після свого розгрому створила кінний відділ у силі до 500 шабель при 4 гарматах, але цей відділ мав характер імпровізації, і тому будьяких рішаючих завдань власними силами виконати не міг.

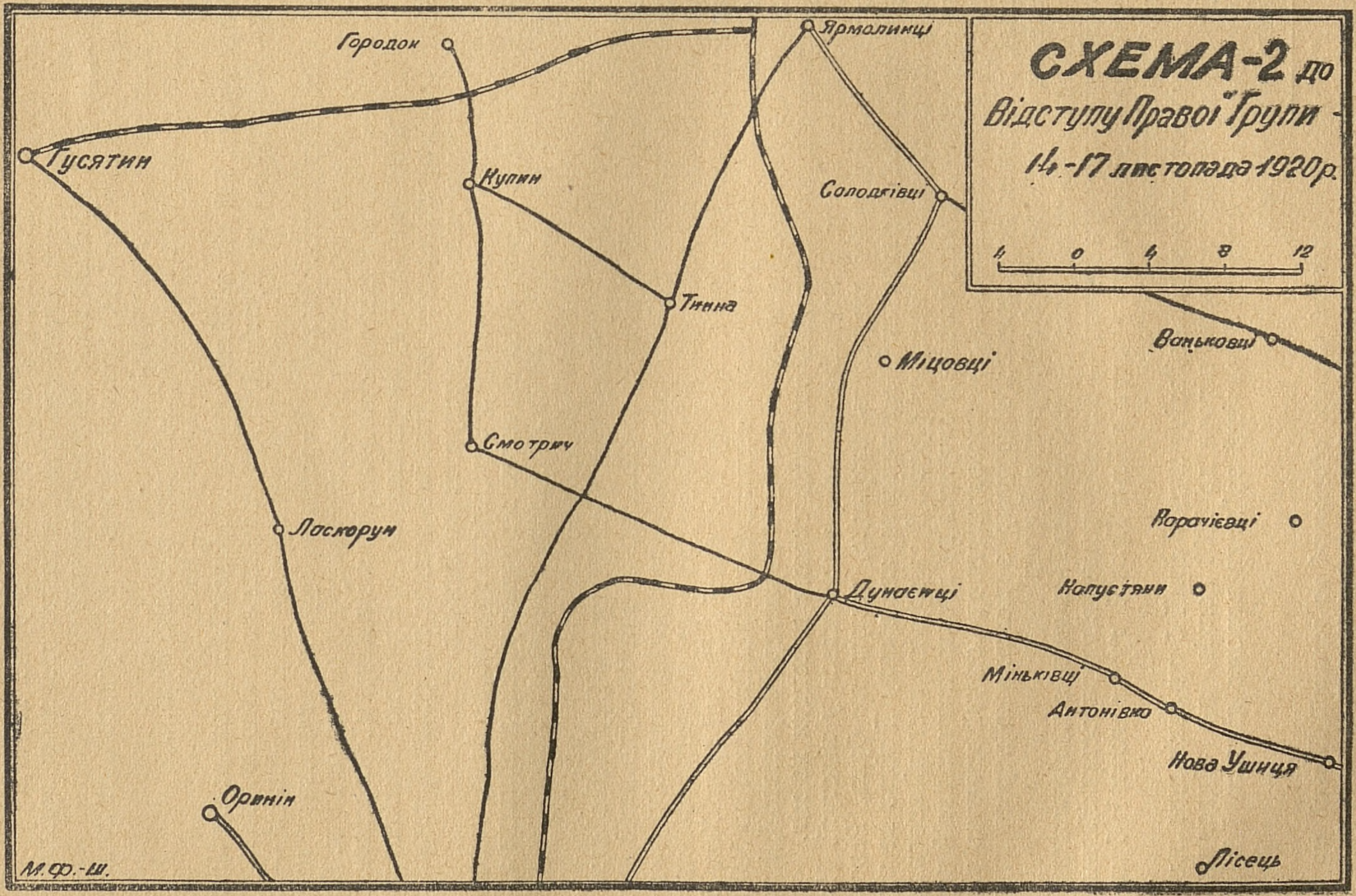
Середня ґрупа була небоєздатна і знаходилася у відступі. Надій на те, що Ліва ґрупа виправить ситуацію, також не було. Резервів, крім армії ґен. Перемикіна *) ми не мали, але в силу її ніхто не вірив, та й присутність її на нашому фронті і співпраця взагалі вносили якийсь дисонанс. Отже, загальна ситуація не давала жадних надій на перемогу. Армії залишалось, з честю захищаючи кожний клапоть рідної землі, відходити до польського кордону з можливою переспективою перейти його та на цим і скінчити свої чини.

Серед війська не було жадної паніки, навпаки, з погіршенням ситуації виникла одна думка, — як найдорожче віддати останній шматок української землі, тому рештки військ Правої ґрупи готові були на найбільші жертви.

Відомости про ворога зі звіту штабу армії були такі: наш льотник зауважив кольону ворожої піхоти до 1000 вояків, що підходила до Куриловець Мурованих. Курилівці займала ворожа кіннота і її льотник збомбардував.

---

*) Російські добровольчі частини, сформовані на території Польщі, що брали участь у боротьбі проти большевиків спільно з армією У. Н. Р. — Редакція.

СХЕМА-2 до
Відступу Правої Групи
14.-17 листопада 1920 р.
4 0 4 8 12
Городок
Ярмолинці
Гусятин
Купин
Солодківці
Тинна
Ваньковці
Міцовці
Смотрич
Ласкорун
Ворачівці
Дунаєвці
Капустяни
Міньківці
Антонівка
Нова Ушиця
Оринін
М.Ф.-Ш.
Лісець

ЗБІРНА БАТАРЕЯ ГАРМАТНОЇ БРИҐАДИ 3-ОЇ ЗАЛІЗНОЇ ДИВІЗІЇ
в команді сотника В. ЗАРИЦЬКОГО на еміґрації в Польщі.

СТАРШИНА І КОЗАКИ 3-ОЇ ЗАЛІЗНОЇ ДИВІЗІЇ на еміґрації, студенти Української Господарської Академії в Подебрадах (Чехословаччина): Ліницький, В. Лаврик, Куницький, Л. Зозуля, Т. Любинський, Др. інж. Панченко, Ол. Яременко, Г. Краєвський, Єфременко, А. Ярошенко, Я. Танцюра, П. Миленко, Розлажовський, Голик, Верба, хор. С. Мороз, В. Гаврилець, В. Романовський, сот. В. Шевченко, П. Нестеренко, пор. В. Абрамів, Є. Ґловинський, Бондарчук, Г. Хомичевський, І. Гудилів, Абрамович.

3-ій КІННИЙ ПОЛК 3-ої ЗАЛІЗНОЇ ДИВІЗІЇ на еміґрації в Каліському таборі р. 1920. В центрі сидять ґен. Ол. Удовиченко, ґен. В. Ольшевський і командир полку полк. Гамза.

Події на фронті Правої ґрупи 14 листопада розвинулися так: біля 9 год. ранку ворожа кіннота розпочала наступ на Нову Ушицю. Наш арієрґард, після охвату його крила з боку с. Пісець, з боєм розпочав відходити до Миньковець.

О год. 14 ворожа кіннота в силі до 2 ескадронів підійшла до с. Антонівка. Розїзди її спустились у Миньківці, але зустрінені нашим огнем відступили. О год. 15 до Антонівки підійшла кінна кольона до 500 шабель і після короткої зупинки з криком „ура" кинулась на Миньківці. Ця кольона вже перейшла місток в містечку і почала підниматись на західні схили яру, але батарея з 8 кулеметів штабової кінної сотні, під проводом пор. О. Болденка, відкрила вогонь. Ворог у паніці, залишаючи забитих і ранених, почав втікати. О год. 16 ворог відкрив гарматний огонь, а на обрію показалась кольона його піхоти. В цьому бою ми мали до 10 ранених, серед них командир батареї пор. Недзельницький.

З наступом нічного мороку, після моєї доповіді про ситуацію, штаб армії наказав відійти Правій ґрупі до Дунаєвець, але незабаром я одержав наказ, щоби 15 листопада ґрупа разом з Окремою кінною дивізією атакувала ворога, що наступав у напрямі на Дунаївці.

Цей наказ відповідав тактичній ситуації, для чого командир ґрупи відводить свою кінноту на північ від Дунаєвець до с. Мицівці, оборону ж Дунаєвець доручає відділові, що складався з піхоти 3 дивізії, в команді підполк. Туркула. О год. 20 кіннота ґрупи прибула до с. Мицівці та вислала дозори для розшуку Окремої кінної дивізії, що за відомостями штабу армії перебувала десь у цьому районі. Наші дозори Окремої кін. дивізії не знайшли, але пізніше вона несподівано сама прибула до с. Мицівці. На нараді командира Правої ґрупи і командира Окремої кінної дивізії вирішили зєднаними силами ранком 15 листопада заатакувати Дунаївці з півночі.

15 листопада. Завданням відділу підполк. Туркула було в міру можливости, притягаючи увагу ворога, обороняти Дунаївці. Вразі конечности відійти з Дунаєвець та зайняти позицію на захід від них. Вночі від підполк. Туркула прийшло донесення, що біля 20 год. 14 листопада ворожа кіннота атакувала Дунаївці, а його відділ зайняв позицію на захід від містечка.

Загальна ситуація складалась надзвичай сприяюче для нашої атаки. В напрямі Воньківці—Ярмолинці ворога не викрито. Ворожа кіннота, що зайняла Дунаївці, певно вважала, що сили Правої ґрупи складалися тільки з відділу полк. Туркула, тому навіть не вислала розїздів у напрямі на Ярмолинці. Про присутність Окремої кін. дивізії та кінного відділу 3 дивізії в районі с. Мицівці, як видно, червоні зовсім не знали.

О год. 8 ранку 3 кінний полк в команді полк. Фролова (збірний кінний відділ) стояв уже в бойовім поготівлі. Окремої кінної дивізії на місці не було. Кінна сотня полк. Магеровського, як аванґард, вирушила в напрямі на Дунаївці, за нею мав вирушити увесь кінний відділ.

Полк. Магеровський без стрілу дійшов до Дунаєвець, в кінному

строю ввірвався в містечко, але тут наскочив на кулеметний огонь ворожої охорони, що змусило його відступити. Сполошений ворог швидко зайняв позицію на північній околиці містечка та рясним кулеметним огнем переслідував сотню. Окрема кінна дивізія дуже поспішно почала строїтися, але не в тому місці, де було умовлено. Момент для несподіваної атаки було втрачено. Атакувати Дунаївці своїм імпровізованим 3 кінним полком командир ґрупи, з огляду на невигідну місцевість і сильний кулеметний огонь, вважав недоцільним. Про це пішло донесення командуючому армією. І на цей раз командирові ґрупи не пощастило осягнути координації бойових чинів з Окремою кінною дивізією.

В цей час відбувалась евакуація Камянця Подільського. Величезні валки обозів ріжних міністерств разом з персональним складом їх тягнулись вздовж Збруча на Волочиськ. Там же був Уряд УНР на чолі з премієр-міністром А. Лівицьким. Перед Правою ґрупою ставало завдання прикрити відступ цих обозів. Комендант тилу ґен. Білецький повідомив, що хвіст цих обозів, прикриває Спільна Юнацька школа, що перебуває в районі м. Ориніна. Штаб армії повідомляв, що командуючий армією рішив дати останній бій в районі поміж Проскуровом і Волочиськом. Вразі невдачі армія переходить за Збруч. Права ґрупа дістала наказ, прикриваючи праве крило армії, відходити через м. Смотрич, Купин до Городка.

З огляду на це відділ підполк. Туркула зайняв позицію на схід від м. Смотрич, а кінний відділ перейшов у с. Тинна. О год. 10 ранку, підчас повної пасивности ворога, частини Правої ґрупи вирушили на вказані місця і там залишалися до ранку 16 листопада.

16 листопада. З відступом на захід від шоси Дунаївці — Ярмолинці, вздовж якої проходила телефонно-телеґрафічна лінія, Права ґрупа мусила підтримувати кінний звязок зі штабом армії (до 40 км.), що надзвичай затримувало своєчасне одержання наказів від штабу, який після короткого перебування в м. Фельштин, перенісся на ст. Війтівці. Ранком від штабу армії знов прийшла директива: Ліва і Середня ґрупи армії, разом з російською армією ґен. Перемикіна, дають бій. Вразі невдачі, армія переходить на територію Польщі в двох пунктах, а саме: м. Волочиськ та м. Ожогівці. Продовж цілого дня 16 листопада безпосереднього звязку зі штабом армії не було.

Ранком 16 листопада кінні дозори, вислані на схід від Тинної, ворога не викрили. До Смотрича підходила ворожа розвідка, але підполк. Туркул прогнав її. Від ґен. Білецького одержано повідомлення, що валки міністерств уже вийшли на лінію Гусятин. Жадних відомостей про ситуацію в напрямі на Проскурів не було. Підполк. Туркулові дано наказ, прикриваючи обози, відходити до Волочиська. 3-ій кінний полк вирушає до м. Городок, бо розвідка донесла про рух ворожої кінноти від Ярмолинець до Городка.

17 листопада. 17 листопада жадних інформацій від штабу армії не було. Обози вже минали м. Сатанів. Ярмолинці і Смотрич заняла ворожа кіннота. До

зясування ситуації на проскурівському напрямі 3 кінний полк залишається в Городку, зайнявши позицію на схід від нього. День минув спокійно.

18 листопада. Ніч минула спокійно. Нових відомостей про ворога не одержано. Біля 10 год. ранку повернулись звязкові розїзди зі штабу армії з наказом: Правій ґрупі зосередитися в районі с. Курники. *) До вечера цей наказ виконано. Як в самому с. Курники так і на шляху до нього 3 кінний полк зустрічав цілі ґрупи полонених червоноармійців, переважно казанських татар, що напівроздягнені, при 5—6 ступенях морозу, без жадної охорони також відступали та питали, куди їм іти. Настрій серед старшин і козаків 3 кінного полку був спокійний, поважний. Кожний з них відчував, що надходить розвязка, останній бій. Жадної паніки.

19 листопада. 3-ій кінний полк залишається в районі с. Курники. Контакту з ворогом нема. Наспіх підковується коней. Командир виїздить на ст. Війтівці, щоби в штабі армії безпосередньо довідатися про ситуацію. Відчувалося, що армія переживає останню аґонію, але кожний з вояків був спокійний.

20 листопада. 3-ій кінний полк залишається в районі с. Курники. Рештки піхоти, обози, всі тилові установи вже зосередилися в районі Волочиська. Ворожі розїзди намагалися наблизитися до с. Курники, але наша сторожева охорона відкидала їх.

21 листопада. Останній бій в районі ст. Війтівці закінчився перемогою ворога. Від Командуючого армією прийшов наказ: 21 листопада армії УНР перейти на західній беріг р. Збруча. Правій ґрупі прикривати переправу у м. Волочиськ.

Ранком 21 листопада 3 кінний полк займає останню позицію на схід від Волочиська.

Було тихо. На ст. Волочиськ поспішний рух потягів, серед яких помітно було й наші бронепотяги, які всі відходили на міст на Збручі. По дорозі до мосту скупчено було сотки возів, що поволі переправлялись через Збруч. О год. 12 зліва, на горбках, показалися лави кінноти. То була Окрема кінна дивізія та кінні полки дивізій Лівої і Середньої ґруп.

За годину на шосі з Проскурова на Волочиськ показалася знову кольона кінноти. Згідно з інформаціями штабу армії це мусила бути російська дивізія есаула Яковлева, але наші кінні дозори, відстрілюючися, почали перед цею кольоною відступати. То була кінна бриґада Котовського. Одночасно над лавою нашої кінноти зліва почали вибу-

---

*) 8 км. на південь від залізниці Проскурів—Волочиськ.

хати шрапнелі. Вісім гармат 3 Залізної дивізії відкрили вогонь по кінноті Котовського, яка відразу ж сховалась у яр. На карієрі вискочила ворожа батарея та з відкритої позиції відкрила вогонь по ст. Волочиськ. Гарматчики 3 Залізної дивізії рішили вистріляти до кінця свої набої, але з найбільшим вислідом. Через кілька хвилин від ворожої батареї залишилися тільки шматки, — її цілковито знищили. Зліва ще тривав бій. Біля залізничного мосту почулися вибухи. То бронепотяги з гонором кінчали своє існування. На переправі у Волочиська виник безлад, бо з моментом розпочаття бою всі обози кинулися до мосту, намагаючись якнайскоріше дістатися на другий бік Збруча. Несподівано на переправу зявилась російська кінна дивізія есаула Яковлева, яка замість того, щоб прикривати переправу, прагнула в першу чергу переправитись сама. В порядку, поволі ця дивізія переходила Збруч, затримуючи переправу безборонного обозу та батарей.

Біля 17 год. майже всі тилові частини і установи перейшли Збруч. Окрема Кінна дивізія поволі відступала до Ожоговець. Батареї Правої ґрупи знято було з позиції лише після того, як останній набій випущено по ворогу. Це був останній салют рідній землі. Якась підвода на мості зі зломаним колесом загородила проїзд. Ворожі кулі били по містку. Не було часу чекати. Рушай! — почулася команда командира батареї сотника Шури-Бури. *) Скинувши з мосту убогий віз, батареї одна за другою проскочили місток. Перейшов і 3 кінний полк. На карієрі, один по одному проскакували місток останні дозори та кулеметні тачанки; в одній з них лежав щойно тяжко ранений в живіт пор. Пересада.

Зліва від мосту, з яру, раптом вискочило до сотні ворожих кіннотчиків, що з криком „Ура", з шаблями в руках карієром неслися до мосту. На чолі кінноти скакав командир в червоному кашкеті — то був Котовський.

Вже темніло. На середині мосту, збоку сторчав маленький польський прапорець. За ним вже розпочиналася територія Польщі. Ховаючись від куль, зпоза хат виглядали польські жовніри. При дорозі в безладі на землі лежали гори рушниць і шабель обеззброєних українських полків.

Кілька спізнених возів ще гнало до мосту, але було вже запізно. Їх оточила ворожа кіннота; когось рубала. Командир ґрупи з ординарцем С. Нескоромним повернули коней.

Стой, сволоч! Здавайсь! — чути було позаду крики. Пролунало кілька стрілів.

З розмаху червоні кіннотчики проскочили міст, але назустріч їм біг польський старшина з білим прапорцем.

---

*) Загинув під Базаром в числі „359".

Полковник АНДРІЙ ДОЛУД.

Командир окремого загону Галицької Армії. Начальник Штабу Армії в часі Зимового Походу. Командир 5-ої стр. Херсонської дивізії.

Ґенерального Штабу полковник ВАСИЛЬ ЧАБАНІВСЬКИЙ.

Старш. адютант штабу 6-го Полтавського корпуса. Нач-к оперативного відділу штабу Запорожського корпуса. Нач-к оперативного відділу і Управи Головного Управління Ґенерального Штабу. Нач-к штабу 4-ої стр. бриґади. Нач-к штабу 5-ої Херсонської див. Нач-к Управи навчання Головного Управління Ґенерального Штабу.

Сестра-жалібниця ЕПІСТІМІЯ ҐРІДІНА. Пом. лікаря комендатури тилу 5-ої стр. Херсонської див. Курінний лікар 37-го стр. куріня 13-ої бриґади.

Приділений до Ґенерального Штабу сотник
ЮРІЙ НАУМЕНКО.

Командир українізованого штурмового куріня 102-ої див. (російської армії). Начальник штабу 13-ої стр. бриґади 5-ої Херсонської див. Нач-к штабу 4-ої стр. Київської див. Лектор Спільної Юнацької школи і Курсів Штабових Старшин.

ЮРІЙ НАУМЕНКО.

Моя служба в 5 Херсонській стрілецькій дивізії.

17 липня 1920 р. виїхав я з ешалоном старшин із Збірної станиці в Ланцуті. Це була чергова партія на поповнення дивізій Дієвої Армії. Зібралося тут нас біля 30 старшин ріжних ранґів і родів зброї, але переважно молодих; був один булавний старшина начальник ешалона (підполковник Чайківський, пізніше служив у 2 Волинській дивізії) та 4—5 сотників (крім мене був, оскільки собі тепер можу пригадати, сотник Віктор Дяченко, брат командира полку Чорних Запорожців та сотник Музиченко — інших не памятаю). Призначення до ешалонів на фронт відбувалося за чергою, в залежности від часу прибуття до Ланцута. Хоч я прибув туди несповна три тижні, але мені все ж удалося увійти до відїзжаючої партії. Так сталося хіба завдяки тому, що в станиці почалися тоді тертя між начальником її підполковником Абазою і його помішником сотником Гончаренком (який внедовзі по тім і обняв команду над станицею). *) Підполковник Абаза настільки був заабсорбований цими клопотами, що вислухав мою просьбу про призначення до ешалону і дав згоду, здається, навіть не зрозумівши докладно, про що мені ходить.

Їхали ми через Львів, Тернопіль (там довідалися про поранення під Чорним Островом — ґенерального штабу полковника Мішковського та про його смерть) на Копичинці. В Копичинцях видали нам всім мушкети, бо десь неподалеку червоні ніби перейшли були Збруч. Далі доїхали лише до ст. Озеряни. Там висіли з ваґонів та перейшли до містечка. Тут прийшлося нам спіткатися з полком Чорних Запорожців, що стояв у тому містечку. Після двохденного перебування в Озерянах перейшли ми пішки до Борщова, де перебував штаб армії. Хоча призначення наше було до штабу армії, однак уже в Озерянах дехто з нашої партії залишився чи то в полку Чорних, чи в Окремій кінній дивізії, якої командир полковник Іван Омелянович - Павленко зробив нам на другий день перебування в Озерянах „оглядини".

---

*) Підполковник Абаза якось не мав щастя на посаді начальника Збірної станиці. Ще місяць чи два перед моїм відїздом шляхом замаху стану (і при тихому попертю польського коменданта табору) захопив владу над станицею якийсь мало кому знаний підполковник Сулятицький. Цю авантуру однак по кількох днях ліквідовано і підполковника Абазу поновлено в правах.

Підполк. Сулятицького я ще застав у Ланцуті, але в скорому часі він десь зник у невідомому напрямі (як рівно невідомий був і той напрям, з якого він появився).

В Борщові командуючий армією ґенерал Михайло Омелянович-Павленко особисто розподілив нас по дивізіях; я й ще кілька старшин дістали призначення до 5 Херсонської стрілецької дивізії і туди вирушили (рівно ж пішки).

24 липня зголосилися ми в штабі 5 дивізії в с. Кривче. Дивізія в цей час займала відтинок по лінії сіл Мельниця — Іванє Пусте — Залісє (в куті між Дністром і Збручем).

Кілька слів треба сказати про тодішній склад 5 дивізії. Складалася вона виключно з галичан: були це ті частини, яким удалося на Херсонщині перейти від большевиків на бік армії ґенерала Омеляновича-Павленка підчас „Зимового Походу". Склад дивізії був такий: піша бриґада імени Сірка, дуже невеликого складу; кінний полк (бувшої бриґади Шепаровича), батарея легких гармат і запасова бриґада.

Згідно зі звітом штабу армії з дня 12 липня 1920 р. бойовий склад дивізії виносив: старшин 28, баґнетів 65, шабель 102, гармат 2, кулеметів 32.

Командиром дивізії був полковник Долуд, а начальником штабу сотник Микитка; цей урядував однак останній день в часі нашого прибуття до дивізії, бо вже на другий день полковник Долуд приймав нас в присутности нового начальника штабу ґенерала Гамченка.

В с. Кривче не прийшлося нам довго бути. Вже 26 липня дивізія розпочала відворот на лінію Серета, а нас новоприбулих відправили до запасової бриґади, що перебувала в с. Торське. Зробили ми цей перехід (біля 35 кільометрів) за два дні і прибули до запасової бриґади. Було в ній біля 80 старшин і споро стрільців, а на чолі її стояв галицький німець отаман (по галицькому — майор) Кнітель, маючи начальником штабу сотника Губера, рівно ж німця.

В цьому часі при бриґаді ще були ґенерал Кравс (бувший командир корпусу Галицької армії, якому пощастило втікти від большевиків здається через Румунію), полковник Вольф і ще кілька бувших старших начальників Української Галицької армії. Майже щодня зголошувалося до бриґади по кілька старшин тої ж армії, які втікли або від большевиків, або з таборів полонених у Польщі (в цих таборах сиділи переважно вояки з частин Української Галицької армії, що перейшли на бік поляків у травні під Бердичевом).

Досить своєрідною була поведінка галичан у цьому часі. Їх більше обходила ситуація на терені Галичини, ніж загальне положення української справи. Вони, правда, тримали фронт проти большевиків, але робили це, так би мовити, „без переконання" і ввесь час оглядалися на свій політичний провід (диктатор Петрушевич), що перебував тоді у Чехії.

Як видно, не обходилося без ферментів, бо для заспокоєння відбулися якось в перших днях серпня старшинські збори, на яких головуючий сотник Бандурко закликав до спокою і витриманости, запевняючи, що в свій час Диктатор дасть відповідний наказ.

Після кількох днів перебування в с. Торське бриґада пересунулася 31-го липня до с. Устєчко (на Дністрі), а звідти за р. Стрипу і через Скоморохи і Золотий Потік до с. Лука на Дністрі. Там був вигідний

брід, через який бриґада переправилася 2 серпня за Дністер і розмістилася в с. Тишківці (8 кільометрів на захід від м. Городенки).

Через 5-6 днів я перейшов до м. Чернятина (під Городенкою), де мала формуватися 2 стрілецька бриґада 5 дивізії. На командира бриґади дістав призначення полковник Бурдун-Риков, на начальника штабу сотник Губер, а на командира 1-го (і наразі одинокого) куріня — я. Поповнюватися бриґада мала старшинами галичанами з запасової бриґади і тими, що стало напливали, як уже згадувалося, з ріжних напрямів та прибуваючими з Ланцута бувшими денікинцями. Ще за мого перебування в Ланцуті почали прибувати туди з ріжних таборів (переважно з Домбії під Краковом) старшини і стрільці інтернованих там московських „білих" відділів. Можливо, що частина з них ішла до української станиці свідомо і в денікинській армії служила в силу незалежних від них обставин, але більшість ішла туди, щоби попасти в ліпші умовини життя. Справді, вигляд прибуваючих до станиці бувших денікинців був жахливий: я бачив не одного старшину буквально без штанів, в одній білизні, а про стрільців немає що й казати. До штабу дивізії почали були прибувати потроху ці поповнення після короткого вишколення їх в Ланцуті.

Щодо особи командира бриґади полковника Бурдун-Рикова, то був це також бувший денікинський старшина, бувший командир полку знаної в добровольчій армії „Марковської" дивізії, за нього бодай він себе видавав.

До бриґади почали прибувати старшини; сформувався невеликий штаб бриґади, інтендантура і кадри стрілецького куріня. Бракувало лише стрільців. В очікуванні на поповнення з Ланцута, робилися спроби вербувати охотників з місцевого населення. Однак аґітація за вступом до нашої армії успіху не мала і місцеве населення дало нам всього трьох охотників, молодих хлопців 17-18 літ. *)

20 серпня з Чернятина бриґада пересунулася до м. Гвоздець (на шляху між Городенкою й Коломиєю), де далі відбувалося формування. Серед інших старшин прибув і підполковник Абаза, бувший начальник станиці в Ланцуті, призначений на інтенданта бриґади. Це формування перервала однак подія, яка сильно затяжила на діланнях 5 дивізії у всій дальшій кампанії. 24 серпня дивізія несподівано опинилася без галичан, а приймаючи на увагу, що було їх в складі дивізії на той час понад 90%, то зрозумілим є, як дивізія виглядала після їх відходу до Чехії.

Що послужило причиною цієї сецесії галичан з рядів армії? Можна припустити, що Диктатор дав таки видно наказ, а мало критична і ду-

---

*) На цьому місці мушу віддати довг вдячности світлій памяти людині, що з великою офірністю заопікувалася нами в Чернятині. Був це місцевий учитель, поляк — пан Ленуф, в родині якого чулися ми, як серед рідних людей. Великий патріот польський, що мав сина офіцера в польському війську, був він заразом остільки шляхетно культурною людиною (досконало говорив по-українськи, як рівно й ціла його родина), що можна лише бажати, щоб таких людей було більше. Пізніше, будучи вже на еміґрації в Польщі, довідався я, що пан Ленуф помер, здається, в 1923 році.

маюча вузько провінціональними катеґоріями маса галицьких старшин і стрільців не спромоглася поставити загальні інтереси української рації стану понад льокальні справи, які хоча й могли бути дуже прикрими в істоті, але не рішаючими... Не було, як видно, в них віри в перемогу, а правду сказати, то й образ того, що творилося в таборах полонених в Тухолі і Стржалкові не були для них надто заохочуючими.

Наказ Диктатора (коли такий був) потягнув за собою фатальні наслідки для дивізії. Пішли до Чехії 1-ша стрілецька бриґада, кінний полк і батарея, залишаючи відтинок фронту по Дністру від румунського кордону до с. Незвиська; пішли рівнож старшини і стрільці галичани з запасової бриґади, штабу дивізії і нашої 2-ї бриґади. Ранком 24 серпня галичан у Гвоздці вже не було; вдалося затримати кільканадцять вояків на ст. Гвоздець, де вони вантажили до ваґонів майно і збиралися відїздити в напрямку на Коломию.

Чув я пізніше від ріжних осіб, що галичани з 5-ї дивізії мали ніби йти на ст. Отинію, де стояв потяг Ставки Головного Отамана, щоб захопити його, і що потяг поспішно навіть відїхав до Коломиї. Мушу зазначити, що ці чутки були звичайним проявом „нервовости" деяких осіб і що галичани не тільки не йшли в тому напрямку, а навіть не мали подібних намірів. Пішли вони, здається, на с. Кути і, як видно, самі побоювалися, щоб їм не перетяли дорогу польські відділи, які несли на тилах етапову службу. *)

Нащастя, залишення лінії Дністра без охорони не потягнуло за собою прикрих наслідків. Відтинок зараз же зайняли польські тилові частини і відділи Волинської дивізії, і ніодин червоний не перейшов на правий беріг Дністра.

Рештки 2-ї бриґади в той же день перейшли до Городенки, де тягом тижня сформувалася 13 стрілецька бриґада, наразі в складі одного куріня, до якої ввійшли всі, хто залишився при дивізії. Командиром бриґади став полковник Бурдун-Риков, я приступив до повнення обовязків начальника штабу бриґади, хоча до того часу ніколи не був я на штабових посадах. Командиром куріня призначено сотника Гриневича, мого однополчанина ще за Великої війни.

Всього зібралося в бриґаді (курінь та інтендантура) біля 115-120 вояків, а бойовий стан виносив біля 80 баґнетів при 4 кулеметах.

Штаб дивізії також було зредуковано до мінімума. До складу його ввійшли переважно старшини, які щойно прибули з Ланцута, між іншими: сотник Осмоловський, сотник Білошицький, хор. Климович.

Запасова бриґада залишилася в складі зовсім невеличких кадрів в команді полковника Цвіньова; начальником штабу — сотник Білий.

1-го вересня ввечері 13-та бриґада вийшла з Городенки, щоб згідно з наказом армії зайняти позицію по правому березі Дністра від луки, яку творить Дністер у с.с. Незвиська-Лука, тримаючи півострів у своїх руках, і до місця, що напроти с. Коропець. З моментом вимаршу на позицію до бриґади втілено настало кінний відділ знаного повстанця сотника Шепеля, в силі біля 20 шабель при 2 кулеметах Люїса.

*) Бойовий стан дивізії на день 20 серпня перед відходом галичан виносив: старшин 82, баґнетів 117, шабель 137, кулеметів 22, гармат 3.

Відділ сотника Шепеля зайняв півострів, маючи заставу в с. Лука і доглядаючи кінними дозорами простір до пересілка, в якому окопалися червоні в силі біля одної роти (сотні) 364 пішого совітського полку.

Вигиб Дністра творить тут півострів кількакільометрової довжини. Большевики не займали його через небезпеку бути відтятими, натомість уміцнилися в найвужчому місці впоперек цього півострова (якраз у початку його) окопами та кільчастим дротом. Позицію проти них (на лівому березі Дністра) і займав відділ Шепеля.

Піший курінь зайняв заставами с.с. Петрів, Сокирчин, Долина, Делява; доглядаючи лінію Дністра дозором. Штаб бриґади по кількох днях з с. Ісаків, перейшов до с. Живачів. Противник мав застави в с.с. Возилів, Космирин, Стінка, Коропець і більші скупчення в с.с. Костельники-Сновидів і Золотий Потік.

Бриґада своєї артилерії не мала зовсім, а на відтинку її стояли 2 легкі гармати польської батареї. Однак ні з боку большевиків, ні з нашого артилерія великої діяльности не проявляла. Бриґада займала цю позицію аж до перехода в наступ 15 вересня, маючи час від часу перестрілку з противником, який кілька разів пробував переправитися розвідчими частинами через Дністер або вибити нашу заставу з с. Луки.

14 вересня вийшов наказ про загальний наступ армії, в якому 13-ій бриґаді давалося завдання переправитися зранку 14 вересня через Дністер у с. Незвиська і посуватися в напрямі на Золотий Потік, будучи звязуючою ланкою між правою та лівою ґрупами армії.

На світанку 15 вересня піші застави стягнено з місць їхнього розміщення і в полудне піший курінь увесь зібрався в с. Незвиська. Туди ж прибули дві польські піші компанії (сотні), які на час наступу входили в підлеглість штабу бриґади. Командир цих компаній, поручник (нажаль забув його прізвище) надзвичайно льояльно виконував всі розпорядження штабу бриґади і ця співпраця впродовж 4 днів проходила цілком нормально і на взаємне задоволення обох сторін.

Біля 16-17 години піший курінь переправився при помочі порома, а за ним почала переправлятися польська компанія. Не чекаючи на неї, скеровано піший курінь на шосу, а відділ Шепеля лівіше, щоби обслідувати ліс, що тягнеться вздовж дороги. З наступом мороку курінь підійшов до просмику, але нахопився на кулеметний та мушкетний огонь з окопів і заліг перед ними. Окопи тягнулися суцільною лінією впоперек цілого просмику і були забезпечені дротяною загородою.

Перед 6 годиною 16 вересня москалі полишили свою позицію і відійшли на Золотий Потік. Не знаючи однак ситуації у наших сусідів з обох сторін, бриґада посувалася далі досить обережно. Піший курінь і одна польська компанія рушили по шосі, відділ Шепеля через Сновидів, а друга польська компанія на с. Костельники. О годині 12-й с. Золотий Потік ми зайняли без бою; противник відходив далі за р. Стрипу. Кінні розїзди, вислані в напрямі на Бучач, донесли, що бачили здалека кінні розїзди в шапках зі шликами. Правдоподібно це були розїзди Мазепинського кінного полку.

Тут мушу розкрити ще одну болячку бриґади і хіба найголовнішу: це була справа звязку. Бриґада не мала ні одного телефонічного апарату, ні одного кільометра дроту, як рівно ж звязкових кіннотчи-

ків. З конечности приходилося користатися відділом Шепеля, але це не завжди було можливе, бо відділ мав свої завдання бойового характеру, а бувши дуже слабого складу, не міг виділяти кіннотичків для звязку. Взагалі з кіньми було зле: ні командир бриґади, ні начальник штабу не мали верхівців. Командир бриґади в першому дню наступу купив собі коня в одного зі старшин, а начальник штабу дістав коня аж в Чорткові, яко сповнення обіцянки командира дивізії, що приобіцяв коня за здобуття Золотого Потоку.

Штаб дивізії приділив, правда, до бриґади двох кінних старшин для звязку, але вони скоро знесилили своїх коней в наслідок сталих поїздок з дорученнями.

Після недовгого відпочинку в Золотому Потоці бриґада вже одною кольоною рушила на Скоморохи, де її нагнав командир дивізії полковник Долуд і передав наказ зайняти сьогодні ж Язловець.*)

Переходити Стрипу прийшлося вже в цілковитім мороку і дуже поволі, бо дорога йшла яром серед лісу по обох боках.

О годині 22—23 Язловець бриґада зайняла і там заночувала.**)

Зрана 17 вересня бриґада разом з польськими компаніями рушила з Язлівця на Джурин і туди підійшла вже смерком. Тут несподівано счинився бій з досить значним ворожим відділом, який посувався на Чортків. Ця зустріч відбулася несподівано для обох сторін. Після короткого бою бриґада відкинула противника на північ від шоси і він мусив відходити через ліси, що на північ від Чорткова, а Чортків приблизно в цей же час зайняли частини 4-ої дивізії. Бриґада залишилася ночувати в Білобожниці і прибула до Чорткова 18 вересня перед полуднем. Тут з наказу затрималася до розпорядження. В Чорткові по-

---

*) Начальник штабу дивізії ґенерал Гамченко з початком наступу дістав призначення на начальника штабу Волинської стрілецької дивізії, а на його місце вступив ґен. штабу сотник Чабанівський.

**) Шкіцуючи ці спогади переважно з памяти і не маючи документів, мусив я з конечности користуватися тим сухим матеріялом, який подано в книжці „Українсько-московська війна 1920 р.”, видання У. Н. І. Переглядаючи оперативні звіти і порівнюючи їх зі своїми спогадами, прихожу до висновку, що справа донесень стояла не в усіх дивізіях армії на належній висоті. Не мало є „недокладностей”, як рівно й звичайного замилення очей, призвичаєння, принесеного ще з російської армії. В цій своїй праці буду спростовувати ці недокладности, воліючи історичну правду, хоча б це й виходило на некористь мені й керованій мною частині.

Гаку неточність бачу я вже щодо ділань 13-ї бриґади в дню 16 вересня. На сторінці 223 і 227 згаданої вище книжки маємо в оперативних звітах 475 і 485 подане: — „в районі луки Дністра... наші частини з боєм просовуються на це місто”. — „До 19 години частини 5 дивізії з двома польськими компаніями після 4 годинного бою заняли Потік Золотий”.

Ці відомости трохи несходяться з дійсними подіями, яких перебіг я подав вище.

Далі, на тій же сторінці 227 у звіті ч. 487 подано: „о годині 19 частинами 5 дивізії зайнято м. Язловець”. Знову ріжниця в чотирьох годинах, бо Язловець зайнято о годині 22-33. Та й це є суперечність з попереднім звітом, в якому сказано, що о годині 19 зайнято щойно Золотий Потік, а від Потока до Язлівця ще 10 кільометрів.

прощалися ми з польськими компаніями, які дістали наказ від своєї влади далі не йти. Між іншим, жовніри і їх командир дуже шкодували, що їх не пускають далі разом з нами.

Щойно 19 вересня отримали ми особисто від командира дивізії, що приїхав до Чорткова, наказ вирушити далі на Копичинці й Гусятин. З Чорткова вирушила бриґада о годині 15 і прибула з наступленням ночі до Копичинець і там заночувала.

Ранком 20 вересня, коли бриґада збиралася вже вирушати далі на Гусятин, приїхав до штабу поручник Обязов (Окр. кін. дивізії) і привіз наказ штабу армії, що заряджував рух бриґади на Сатанів. Бриґада рушила на Городницю і прибула туди біля години 16. Там отримали ми відомости від селян про те, що якась велика кінна частина москалів з обозами перебувала вполуднє в Грималові, звідки мала йти до Збруча, а також, що Сатанів вже зайняли наші частини. Складалася досить ориґінальна ситуація: в тилу наших дивізій опинилася якась червона частина, яка видно не встигла проскочити перед нами до Збруча. Могли це бути якісь відділи 8-ої кінної дивізії „Червоного козацтва", що находилася найдальше на захід в районі Рогатина.

Бриґада зараз же рушила через ліс, що починався від Городниці і тягнувся аж до Сатанова по обох берегах Збруча, сподіваючися вийти на переріз цій кінноті. Оказалося однак, що москалі нас упередили. Маючи, як видно, якісь відомости про рух нашої бриґади, вони приспішили свій марш і, покинувши свій обоз в лісі в 4 — 5 кільометрах від Сатанова, захопивши лише коней, чим скорше посунули в напрямі на Крутилів, де й перейшли Збруч якраз, коли ми туди підійшли. Бою при цьому не було, хоча на ст. 237 і 238 чч. 508, 509, 510 маємо відомости про такий бій, а навіть подано, що 5-ту дивізію заатакував ворожий відділ з 500 кіннотчиків (гл. цитовану книжку).

Захоплений обоз складався з кількох десятків пароконних возів з ріжного роду військовим майном, якто: підривний матеріял, набої, телефонічний дріт, а кілька возів було зайнято канцелярією штабу кінної червоної дивізії, яка залишила тут все своє листування.

Сподіваючися, що за цим кінним відділом може йти ще інший, командир бриґади з кінним відділом Шепеля залишився біля захопленого обозу, а мені наказав з пішим курінем іти до Сатанова.

Прибув я туди з курінем біля години 20 і застав там Мазепинський кінний полк Волинської дивізії. Командира цього полку підполковника Нєдзвецького знайшов я перевязаного бинтами: оказалося, що ранком цього дня він упав з коня підчас вїзду до Сатанова і сильно розбився. Настрій у підполковника Нєдзвецького був тривожний: оказується, що й він чекав на атаку большевицької кінноти з тилу від Грималова. Ніч пройшла однак спокійно, а на ранок 21 вересня дістав я наказ від командира бриґади прилучитися з пішим курінем до нього.

Коли вже курінь злучився з пішою сотнею, внедовзі прибув туди відділ з 20 кіннотчиків Мазепинського полку, ніби надісланий нам у поміч. За це ми подякували і сказали, що обійдемося своїми силами. Підозріваю, що тут відіграло ролю не так бажання нам допомогти, як надія поділитися захопленим військовим майном.

Цього самого дня отримали ми наказ повернути на попередній

напрямок (Гусятин — Городок) і прилучитися до Київської дивізії, яка на цьому напрямку провадила наступ. Заночувала бриґада в дорозі на Гусятин в с. Личківці. *)

Перед полуднем 22 вересня проходили ми через Гусятин, а далі скерувалися по шосі на Городок, а перед вечером осягнули с. Кутківці, пройшовши 25 кільометрів.**) Київська дивізія була десь перед нами, в напрямку на Городок. Вночі чути було сильну кулеметну й гарматну стрільбу в напрямі Городка і с. Скотиняни. Перед вечером приїхали до нас одно чи два бронеавта в команді поручника Дмитра Гудзіва, але через пару годин відїхали кудись.

Зрана 23 вересня бриґада рушила далі на Городок для злучення з Київською дивізією, яка провадила бій десь в районі Городка. В лісі, що перед Городком, близько до східньої окраїни, спіткалися ми з 10 бриґадою Київської дивізії, яка відступала під натиском большевиків, що розвинули сильний гарматний і кулеметний огонь. 10-а бриґада потерпіла здається від цього вогню; вже тут на шосі був ранений на моїх очах командир одного з курінів 10-ої бриґади сотник Хословський.

Удалося одначе випровадити піхоту з лісу без значних втрат і зайняти позицію на висотах, що на захід від цього лісу. Внедовзі підїхав і полковник Тютюнник і поінформував нас про ситуацію: 4-а Київська дивізія вночі захопила Городок, але вже через півгодини її звідти вибили большевики, що, видко, дістали значні підкріплення. Тепер большевики намагаються відкинути наші частини ще далі на захід. Полковник Тютюнник наказав нашій бриґаді боронити позицію на правому крилі на висотах, що на північ с. Яромирка, а на ніч приготовитися до атаки. Піхота мала наступати на Городок, а 4 кінний полк з Лисоводів мав перейти вночі на праве крило і атакувати спозаранку в напрямку на Людвипіль.

Цей плян залишився однак нездійсненим. До вечера большевики не проявляли жадної активности, але перед вечером почулася сильна кулеметна й мушкетна стрільба вліво від нас, на відтинку 10 бриґади. Через 15 — 20 хвилин стрільба устала. Ми були певні, що атаку большевиків (якщо вона мала місце) було відбито. Через якийсь час, не мавши від полковника Тютюнника жадних відомостей щодо дальшої акції, бриґада надіслала на відтинок 4 дивізії трьох кіннотчиків Шепеля. Не пройшло й пів години, як кіннотчики повернулися й доповіли, що замісць Київців знайшли там москалів. Треба було якось випроваджувати бриґаду з ворожого запілля. Атакувати того ворога, що знайшовся на місці Київців, було надто ризиковано; незнати було навіть приблизно, скільки їх там і де вони розміщені. Прийшлося відходити навпростець полем в напрямку на с. Івахнівці і туди бриґада дійшла вже спозаранку.

---

*) Збір наказів подає в оперативному звіті на стор. 238 ч. 510, що 5-та дивізія ввечері 21 вересня захопила Гусятин. Це знову не відповідає дійсности, тим більше, що цей же самий звіт подає, що в цей день 4 дивізія після впертого бою захопила Гусятин.

**) В зборі наказів ч. 514 вказано годину 23, як час зайняття бриґадою Кутківець.

Цілий день 24 вересня простояли ми в Івахнівцях разом з 10 бриґадою. Большевики не робили жадних спроб нас атакувати і, здається, їх навіть і близько не було. Принайменше, сильний розїзд з сотні Шепеля, висланий мною в напрямку на с. с. Скипча — Купин перед вечером цього дня, большевиків там не знайшов, а по відомостям від населення в районі Фрамполя перебували якісь кінні частини української армії. Командир бриґади ранком цього самого дня, образившися, що полковник Тютюнник підпорядкував нашу бриґаду командирові 10 бриґади полковникові Нельговському, виїхав до обозу II порядку, залишаючи мене керувати бриґадою. З приводу його відїзду мав я неприємну розмову з полковником Тютюнником, який в досить гострих словах висловився про нашого командира бриґади.

Пополудні 25 вересня нарешті рушили 10 і 13 бриґади на Городок. Вже на марші прибув до нас наш командир бриґади. Біля години 16 вечера зайняли ми Городок без жадного бою.*)

Переночувавши в Городку, ранком 26 вересня виступила 4 дивізія, маючи аванґардом 13 бриґаду, в напрямку на Ярмолинці. Біля години 15-ої бриґада пройшла Ярмолинці і скерувалася на м. Шарівку і туди прибула перед вечером. Лише тепер навязали ми контакт з большевиками, яких частини займали с. с. Вербка Деревляна і Вербка Мурована.

На другий день 27 вересня 13 і 10 бриґада спробували атакувати ці села, але атака заломилася і наші частини повернулися до Шарівки і Лисівки.

28 вересня отримали ми наказ атакувати спозаранку 29 вересня с. Вербку Деревляну. 10-а бриґада мала водночас атакувати Вербку Муровану. Наступ розпочався ще затемна, але перед Вербкою бриґада опинилася, коли вже розвиднилось. Москалі відкрили рясний мушкетний і кулеметний огонь. Піший курінь поволі посувався, використовуючи нерівности терену, які творять тут ряд рівнолеглих неглибоких ярів. Кінна сотня Шепеля мала ділати на лівому крилі бриґади в напрямі на Михалпіль.

Рясний огонь большевиків був однак мало шкідливий. Побачивши з обсерваційного пункту штабу бриґади (на північ узлісся поміж Шарівкою і Вербкою Деревляною), що наші кулемети відстали від піхоти, я верхи поїхав до них, а потім заризикував проїхатися до розстрільної, щоб підняти її і посунути швидче на Вербку.

Большевики, майже без опору, але густо відстрілюючися, відійшли з Вербки і її зайняв наш піший курінь о 10 годині. Переслідувавши противника, дійшла 13 бриґада до с. Загінці, де я думав дати відпочинок людям. Мені знов прийшлося керувати бриґадою, бо командир бриґади з моментом зайняття Вербки, виїхав до обозу II порядку, забираючи з собою адютанта і кінного ординарця. Між іншим, через кілька днів читав я наказ Головної Команди, в якому Головний Отаман писав, що проїзжавши по лінії фронту, спіткав в Шарівці командира 13 бриґади з невеличкими її кадрами.

---

*) Збір наказів на стор. 248 ч. 531 в оперативному звіті подає, що „Середня ґрупа після бою зайняла Городок 25 вересня".

Цікаво знати, які пояснення дав командир бриґади Головному Отаманові, бо ж навіть, як видно, не поінформував його про те, що властиво бриґада оперує далеко попереду.

В Загінцях прийшлося зупинитися недовго, бо зараз же дістав я наказ від полковника Тютюнника вирушити на с. Петраші. В цей день дійти до Петрашів не вдалося, бо ніч захопила нас в дорозі і було ризиковано йти вночі вздовж ворожого фронту. Переночувавши в селі Фащиївка, рушила бриґада на Петраші ранком 30 вересня і зайняла їх біля години 10.

Село Петраші зовсім не надавалося до оборони. Є це досить велике село, що тягнеться вздовж дороги більш як на кільометр. Половину мешканців цього села становлять москалі - переселенці (вони мають навіть свою церкву окремо від українців). Саме село лежить майже ціле в кітловині, а навколо нього висоти. Праворуч і ліворуч є ліси, які підходять до села досить близько.

Сотня Шепеля виставила на південно - східній околиці заставу для обсервації лісу, а піший курінь розмістився в східній половині села, подібно ж виставивши заставу з кулеметом на висотах, що на схід від села.

Розвідка викрила москалів в с. с. Охримівці і Слобідка Охримівська. Користаючи з хвилевого спокою, проїхав я до м. Зіньківці, зайнятого кіннотою 3 дивізії, і там особисто навязав стичність з правим сусідом. Не памятаю тепер, з ким я там спіткався, але, здається, що був там полковник Магеровський. Вліво від Петрашів нікого не було на значній віддалі, бо 4 дивізія зосереджувалася в цей час до с. Гремячки, маючи намір атакувати від Петрашів на Охримівці-Нетечинці.

В цей день відійшла від бриґади кінна сотня Шепеля. Наказа про відмарш сотні я не дістав, а просто зголосився до мене заступник сотника Шепеля поручник Олійник і заявив, що він отримав від сотника наказ про відмарш (сам Шепель уже два дні перебував десь в тилу).

В такий „отаманський" спосіб позбавлено було мене одинокої кінної частини і засобу розвідки та звязку.

Прийшлося якось давати собі раду без кінноти. *)

Цілий день і вечір пройшли спокійно. Ніби заповідалося, що й ніч пройде без клопоту. Але десь біля години 2-ої з 30 вересня на 1 жовтня почулося запекле гавкання псів у селі. Це мені нагадало передвчорашню ніч, коли ми підходили до Вербки Дерев'яної; там тоді також почали гавкати пси, коли ми були ще далеко від села. Передчувавши якийсь заколот, наказав я приготовити коней. Не пройшло й 15 хвилин, як почулося в районі розположення куріня сильну кулеметну і мушкетну стрілянину, що тривала може якихось 5 хвилин, і після цього настала тиша. Зібравши штаб (складався він з 4 людей), виїхав я в напрямку тої стрілянини: через кілька хвилин побачили ми

---

*) Якби не ті причини, то я був би подекуди радий, що від мене забирають сотню Шепеля. Була це трохи „клопотлива" поміч, бо повстанці не дуже то охоче підлягали „чужій" їм владі. Після відходу сотні Шепеля залишився при штабі бриґади один з її старшин, сотник Радзієвський, якому не дуже прийшлися до смаку повстанчі методи ділань.

якусь юрбу людей (вночі не можна було розріжнити, хто це саме), які бігли вулицею села назустріч нам. Уже коли були вони зовсім близько, помітив я, що частина з них була боса; по цьому зрозумів я, що то наші, зірвавшися зі сну, кинулися тікати. Досить легко вдалося їх зупинити і, привівши до ладу, попровадити на західню околицю села. Внедовзі положення було привернено, бо москалі, які підібралися балкою до села і заатакували його околицю, не почувалися, видно, досить сильними, щоб затримати за собою захоплену частину села.

Ця стрільба звернула на себе увагу частин 3 дивізії в Зіньківцях, звідки приїхав через якийсь час старшина для звязку, щоб поінформуватися про ситуацію.

Решта ночі минула спокійно, але від самого ранку почався жвавий обстріл нашого розположення, а особливо висот на схід від села, на яких зайняла позицію одна сотня пішого куріня. Видно було, як большевики перебігали від Слобідки Охримівської до лісу, що на північ від Петрашів, а потім з південного його узлісся обстрілювали нас флянковим огнем.

За Охримівцями уставилися напевно 2 легкі гармати, які продовж цілого дня обстрілювали наші позиції. Було очевидним, що большевики без значного труду зможуть вибити нас з села, оточуючи його з трьох сторін. Про ситуацію, що створилася на нашому відтинку, післав я донесення полковникові Тютюнникові, повідомляючи його про відмарш сотні Шепеля і заповідаючи, що з наступом мороку я маю намір відійти з Петрашів до с. Пирогівки (біля 3—4 клм. на захід). Полковник Тютюнник перед вечером повідомив мене, що погоджується на відхід бриґади до Пирогівки і надсилає туди один курінь 10 бриґади, яко резерв для нас. *)

Наш піший курінь відповідав кулеметним огнем і не давав противникові змоги просунутися по відкритій місцевості. Небезпечні були лише флянки, до яких були вигідні доступи через ліси. Це власне й змусило мене до прийняття рішення про відхід до Пирогівки. З заходом сонця почала бриґада поволі здійматися з позиції і перейшла до Пирогівки, де вже був курінь 10 бриґади (поручник Климач), який і зайняв позицію на схід від села.

Ввечері надійшов наказ від полковника Тютюнника про акцію на день 2 жовтня. О годині 6 рано мав розпочатися з вихідного положення у Петрашів наступ 4 дивізії разом з 13 бриґадою на с. с. Слобідка Охримівська, Охримівці, Нетечинці. Наша бриґада мала атакувати Слобідку Охримівську. Однак через дві години після отримання цього наказу приїхав до штабу бриґади адютант командира бриґади хор. Рудник і передав наказ командира нікуди не рушати до його при-

---

*) Оперативний звіт в Зборі наказів (ст. 262, ч. 563) знову представляє справу трохи інакше, а саме подає, що 1 жовтня о годині 4 рано ворог переходив у наступ на Слобідку Охримівську і Петраші. Річ в тому, що Слобідки Охримівської ми не займали і власне звідти противник продовж цілого дня намагався переходити в наступ на Петраші.

їзду і що, мовляв, командир бриґади добився якихось змін в наказі про завтрашній наступ.

О годині 6 рано 3 жовтня, коли вже розпочався бій у с. Охримівці, приїхав нарешті наш командир бриґади. Бриґада рушила до Петрашів і далі на Слобідку Охримівську, а командир бриґади поїхав уперед.

Коли я з бриґадою увійшов до Слобідки Охримівської, яку вже зайняли були Київці, побачив я полковника Тютюнника зі штабом дивізії, а біля нього нашого командира бриґади, але вже неверхи і блідого, як стінка.

Полковник Тютюнник, звертаючися до мене, сказав: „Переймайте командування бриґадою. Я арештував вашого командира бриґади і віддаю його під польовий суд за невиконання наказу".

Штаб дивізії поїхав до с. Охримівки.

Я підїхав до арештованого командира бриґади, а той тремтячим голосом каже: „Спасайте мене; етот бандіт мєня дєйствітєльно разстрєляєт".

Признаючи подекуди рацію полковникові Тютюнникові, треба було все ж якось рятувати свого командира бриґади. Посадивши на його коня сотн. Радзієвського, наказав я йому чим дужче пігнати до штабу армії в Городок і доповісти про цю історію командуючому армією.

Тим часом бриґада почала посуватися на Воньківці, які ми дістали наказ зайняти.

Біля 21 години бриґада зайняла Воньківці і виставила застави на східній околиці і в Воньковецькому Майдані. Частини Київської дивізії займали села Старі й Нові Нетечинці і Охримівці. *)

Ніч пройшла цілком спокійно. Противник, понісши значні втрати в боях 2 жовтня, як видно приводив себе до порядку.

3 жовтня біля години 9 почався сильний гарматний обстріл Воньковець; крім легких гармат, стріляла одна гавбиця. Артилерія стріляла з напрямку Дашковець. Пополудні вже показалися й інші частини противника, які наступали від Дашковець і Осламова; було тут напевно кілька сот большевиків, що в порівнанню з нашими 60 баґнетами становило силу досить поважну. Біля години 15 прийшлося відійти з Воньковець і зайняти позицію на східньому узліссі, між Воньківцями і Зіньківцями.

В часі перебування в Воньківцях прийшлося мені вже в другий раз познайомитися з методами заосмотрення Київської дивізії. До мене прибігло кілька переляканих жидків і повідомили, що приїхав якийсь старшина з кількома козаками і дав їм наказ негайно зібрати певну кількість вівса і ще чогось. Оказалося, що це є старшина 4 кінного полку, що приїхав на реквізицію. Подібний випадок мав я вже в Шарівці, куди також зявився старшина якогось іншого куріня і почав реквірувати в жидів білизну, чоботи тощо. І в одному, і в другому

*) Оперативний звіт на стор. 266 ч. 571 подає незгідні з дійсністю відомості, а саме, що Середня ґрупа зайняла 2 жовтня села Осламово—Дашківці—Нетечинці. Отже, Дашківці і Осламово зайняті не були, як видно хоча б з наступного звіту на стор. 267 ч. 579, де сказано, що зранку 3 жовтня та ж Середня ґрупа вела бій на лінії на схід від Воньківців—Слобідки Охримівської.

випадках я попросив реквізуючих старшин до себе і дуже ввічливо, але й рішучо запропонував їм обмежитися переведенням реквізиції в своїх районах.

Надісланий мною до штабу дивізії з донесенням про відхід бриґади кінний старшина повернувся над вечір і привіз наказ штабу армії про відведення 13 бриґади в армійський резерв до району Ярмолинець. Цей же старшина привіз відомости, що в штабі дивізії одержано телєфоноґраму командуючого армією з розпорядженням відправити нашого командира бриґади до штабу армії. *)

Бриґада рушила на Зіньківці, там переночувала, а на 4 жовтня розмістилася під Ярмолинцями, в с. Нове Село. По кількох днях перейшли ми до району Фрамполя; там почалося розгортання бриґади в 3 куріні і поповнення її.

Прибуло біля 800 мобілізованих і поповнення з Ланцута. Звідти були переважно бувші червоноармійці української національности, що попали до неволі полякам в часі катастрофи совітської армії під Варшавою і Демблїном. Було сформовано 3 піші куріні — 37, 38 і 39, сформовано маленькі кадри штабової кінної сотні, бриґадне постачання. Відчувався брак старшин, ознайомлених з штабовою працею. Взагалі штаб бриґади був дуже малого складу. У Фрамполі, крім мене і адютанта командира бриґади, був лише начальник оперативного відділу поруч. Наталенко, комендант штабу хор. С. Нагнибіда та один урядовець. Цими малими силами приходилося переводити всю значну працю орґанізації, яка вимагала не мало писанини і біганини. Вже пізніше, в Копайгороді, було приділено до штабу кількох старшин на посади начальника інспекторського відділу, начальника звязку, начальника контр-розвідки (а начальника розвідчого відділу так і не було до самого кінця) та двох писарів.

Одною з найтрудніших справ було забезпечення козаків одягом. Поповнення приходило переважно зле одягнене (шинелі мали майже всі, але з мундурами, а особливо зі штанами, було далеко гірше), що могло мати впрост катастрофальні наслідки з огляду на наближення зими. Щоб зарадити цьому злу, було закуплено на фабриці в Дунаївцях партію сукна і змобілізовано всіх кравців у Фрамполі та посаджено шити одяг для козаків. На час виступу бриґади з Фрамполя на зміну Київській дивізії вона була все ж таки порівнюючи пристійно одягнена.

Зле було і з санітарною частиною. Бриґада мала в часі походу (та й перед тим) лише одного лікаря, санітарного поручника Кміцикевича (галичанина), що повнив обовязки бриґадного лікаря, а в пішому курінї обовязки лікаря повнила сестра (з освітою фельчерської школи) п. Грідина. Вже у Фрамполі дістали ми ще одного лікаря (також галичанина) п. Коника. З цими лікарями було однак не все в порядку. Щодо першого з них, то пригадую, що врешті (вже після відходу армії за Збруч) було встановлено, що він нічого спільного з санітарією не мав ніколи та й поручником жадним не був, а звичайним підстаршиною

*) Полк. Бурдуна-Рикова у скорому часі звільнили спід арешту і він повернувся до виконання обовязків командира 13-ої бриґади.

австрійської армії. В штабі дивізії санітарна справа була не в кращому стані, бо на посаді дивізійного лікаря була якась п. Фейгел (жидівка), тим разом хоч і правдивий лікар, але без жадного стажу і досвіду в ділянці військової санітарії.

Через яких 2 — 3 тижні бриґада поповнилася до нормального складу і 24 жовтня вирушила з району Фрамполя до Копайгорода і там 26 жовтня змінила 4 Київську дивізію, зайнявши позицію по лінії с. с. Носиківка—Молчани—Носківці перед р. Мурафою.

У цей час 5 Херсонська дивізія мала, як і перед тим, лише одну 13-у бриґаду. 14 бриґада (командир сотник Шепель, начальник штабу — сотник Григорович - Барський) формувалася десь у районі Літина, а 15 бриґада (командир полковник Цвіньов і начальник штабу сотник Білий) — в районі Заслава.

Фронт займала лише 13 бриґада (штаб у Копайгороді) з доданим гарматним курінем (командир сотник Катхе і адютант поручник Новицький). Цей курінь мав 4 легкі гармати. Взагалі з формуванням артилєрії в дивізії справа йшла дуже повільно. Не знаю, чи завинив тут старенький начальник артилєрії ґен. Баньківський, чи на перешкоді були інші обставини, але фактично ми були без артилєрії як в часі наступу, так і в часі відступу за Збруч. З тих гармат, що ми мали, могли стріляти лише дві (а пізніш одна), бо решта була нечинна з причин технічної непідготовлености.

Кількість кулеметів також була невистарчальна. На цілу бриґаду мали ми одну кулеметну сотню (сотник Музиченко) у складі 6 чи 8 кулеметів, але сподівалися здобути кулемети на ворогу в часі передбачуваних боїв.

Головною болячкою все ж був брак належних засобів звязку. На цілу бриґаду було всього два телєфонні апарати і біля 4 клм. дроту. Це давало можливість підтримувати телєфонічний звязок від штабу бриґади тільки до становиськ гарматного куріня, біля с. Грабівці. З пішим курінем так звязку і не було і це фатально відбилося на послідуючих подіях. Телєфонічний звязок був поза тим лише зі штабом дивізії, — в Сніткові. З нашими сусідами справа і зліва безпосереднього звязку також не було. Ліворуч стояла 6 дивізія в районі Бару, починаючи від с. Матейкова, а праворуч 3 дивізія, якої лівокрилова бриґада займала м. Шаргород. В с. Хрінівці стояв технічний курінь 5 дивізії, дуже невеликого складу.

За браком телєфонічного звязку приходилося вживати до цього переважно стрільців на фурманках, бо й кіннотчиків було мало (всього біля десяти на цілу бриґаду, рахуючи старшин кінної сотні). Штаб дивізії не міг нам в цьому допомогти, бо його кінний полк щойно розпочав формуватися і складався з кількадесятьох кіннотчиків.

В часі нашого двохтижневого перебування на позиції в районі Копайгорода, непокоїло штаб бриґади два явища. Перше — випадки дезерції в бік противника, що робилися все частішими, а друге — це бандитизм в околицях прифронтової смуги.

З явищем дезерції було дуже трудно боротися. Річ у тому, що більшість поповнень, доставлюваних з Ланцута, складалася з українців, що походили споза фронтової смуги, а серед них значний відсоток

становили такі, що українцями були лише на папері, а справді звичайними москалями з північних повітів Чернигівщини та з Курщини. Приймаючи на увагу, що всі вони пройшли вже отруйливу школу червоної армії, можна собі представити всю бойову вартість цього елементу. З мобілізованими з зайнятих вже нами теренів було далеко ліпше, бодай поки ми не відступали.

Щодо бандитизму, то з ним можна було справитися при певній пляновости та дискреції, чого власне бракувало в поступованні командира бриґади.

Полковник Бурдун-Риков був людиною надзвичай авторитативною і зарозумілою і по характеру свойому належав до типу тих начальників, які, командуючи бриґадою, хотіли в той же час керувати кожною сотнею. Віджили в ньому старі симпатії і він оточив себе в більшости старшинами з бувшої денікинської армії, створюючи якусь окрему ґрупу відданих йому осіб. Положення ускладнялося тим, що серед цих близьких йому старшин більша частина була моїми підлеглими і це створювало якусь подвійну підлеглість. Все частіше мені приходилося констатувати факти віддавання розпоряджень поза мною, а навіть відміни моїх розпоряджень без мого відома. Цього, розуміється, я спокійно толерувати не міг і відносини поміж мною і командиром бриґади робилися все більше напруженими, аж поки стали впрост ворожими. Крім цих внутрішніх справ, викликало мої застереження й інше поступовання командира бриґади. Передовсім мав місце цілковитий брак дискреції. Досить навести такий факт: коли я був кілька днів хорий і не виходив з хати, то довідався від господарів помешкання — жидів, що готується карна експедиція для бандитських сіл навколо Копайгорода, яка мала відбутися аж по двох днях. Подібних фактів було ще немало. Накази, нераз таємні, віддавалися тубальним голосом в помешканні штабу бриґади, а за стіною мешкала жидівська родина — господарі помешкання. Все це робило працю надзвичай нервовою і неспокійною.

Деякі з його помислів нагадували вчинки „отаманів" з року 1919. Побачивши колись полк Чорних Запорожців, в якому всі носили чубиоселедці, командир бриґади вирішив і нашу бриґаду уподібніти до чубатих запорожців і дав наказ, щоб всі поголили собі голови, залишаючи оселедці. В Копайгороді було мобілізовано всіх околичних фризієрів або маючих більш чи менш далеке відношення до цього фаху. Для прикладу і сам командир бриґади зі всім своїм оточенням поголили голови, а потім викликалося посотенно в резерв до Копайгорода всю бриґаду і переводилося подібну ж операцію. На цьому ґрунті у мене також виникла суперечка з командиром бриґади, бо я рішуче відмовився робити з себе блазня. Головним арґументом командира бриґади було те, що, мовляв, козаки з оселедцями будуть краще битися і уникатимуть піддавання до полону. Майбутні події показали, що рахунок цей завів. Те, що в Чорних було майже натуральним, у нас оказалося кепською карикатурою, бо базувалося лише на формі, без огляду на склад бриґади під поглядом моральним. І з оселедцями мобілізовані і приставлені з Ланцута козаки (бувші большевики) масово втікали, як тільки розпочався відступ.

Як відомо, наступ наш мав відбутися 1 листопада, але був відкладений з якихось причин аж до розпорядження.

9 листопада я отримав від начальника штабу дивізії по телефону наказ командира дивізії про переґруповання бриґади в дню 10 листопада. Ми мали майже в два рази зменшити свій відтинок, відступаючи ліву його половину 6 дивізії. 11 листопада зрана мав розпочатися загальний наступ армії.

10 листопада зранку частини бриґади приступили до переґруповання, згідно з виданим наказом, але вже біля 12—13 години на тилах нашого правого крила появилася кіннота противника. Це стало відомим в штабі бриґади далеко пізніше, бо, як вище зазначалося, звязок був під кожним поглядом незадовільним. Це, зрештою, було не тільки в 13 бриґаді. Як видко, звязок між сусідніми дивізіями та між дивізіями і штабом армії був не кращий. Шаргород, який тримала 9 бриґада 3 дивізії, москалі захопили ще ранком, біля 8 години 10 листопада, але ми нічого про це не знали аж до години 14, тобто, коли кіннота противника підходила до Лучинця, а частина її опинилася за правим крилом 13 бриґади, і то відомости про зайняття Шаргорода привезли нам жиди. Одночасно з появленням кінноти розпочали наступ і піші частини.

Куріні бриґади, не закінчивши ще переґруповання, були змушені під натиском противника відійти і з наступом ночі опинилися в 2—3 клм. на схід від лінії Обухів—Копайгород—Гальчинці. Частини 6 дивізії, які пересувалися з району Бара на зміну нам, знайшли вже в селі Попівці москалів і завязали з ними перестрілку.

Зранку 11-го листопада частини 13 бриґади, переходячи в наступ, потиснули трохи противника, але комбіновані акції піхоти і кінноти (якої у нас зовсім не було), особливо на наше праве крило, примусили бриґаду відійти біля години 12 на лінію Шипінка — Володіївці.

В дальших чинах бриґади я вже безпосередньої участи не брав, бо відносини між мною і командиром бриґади настільки загострилися, що мені не залишалося нічого більше, як відмовитися від виконання своїх обовязків; того, власне, і бажав командир бриґади. *)

Вже на третій день нашого відступу приєдналася до дивізії 14 бриґада, а 15-у я побачив щойно перед самим Збручем, куди вона прийшла з району Заслава. Очевидно, що ці бриґади дійшли до Збруча рівно ж у значно зменшеному складі, хоч і не в силу бойових ділань (14 бриґада брала участь у боях підчас відступу).

Відступ причинився до значного зменшення складу і нашої бриґади. Вже після бою 11 листопада значна кількість козаків порозбігалася (особливо ті, що колись служили в червоній армії і походили з північних областей України), а поки дійшли до Збруча, то бриґада мала біля 300 вояків. Був це вже елемент свідомий національно, який не завагався піти на чужину, не залишивши українського прапору.

---

*) Полковник Бурдун-Риков, виїхавши після звільнення з інтернації до Франції, перейшов там до російського табору і внедовзі помер.

Д-Р. М. ГАЛИН
Ґенерал-хорунжий.

Спостереження й враження військового лікаря з часів великої війни й революції.

(1914 — 1918 роки)

V.

Про змагання орґанізувати та впорядкувати медично-санітарну справу в новонародженій українській армії та ще про дещо.

Видобуваючи з закутків своеї памяти все те, що там затрималося з часів перебування мого в Київі від осени 1917 року і по січень 1919 року, я спиняюся на трьох проявах революційного життя того часу.

Память не затримала подробиць, не затримала дат, усіх імен та прізвищ; тримаються у ній лише загальні враження й то тільки в сфері обмежених спостережень, бо, повернувшись до Київа пізньої осени 1917 року, я опинився в хвості подій.

Деструктивна робота з розвитком революційних подій, в яких провід захопили здебільшого дитячі руки, під керуванням чолових партійців, ішла повним ходом.

Нам, „старорежімним", не було місця. Ми опинилися в ролі спостерегачів. Та інакше воно й не могло бути, бо ми, однаково, ані спинити того безглуздого розвалу, який звичайно на початку кожної революції буває, не змогли би, ані не могли ми направити подій, — не в силі, не в стані були. Прийшлося або мовчки йти слідом за подіями, або стати осторонь і робити те, що позалаштункове життя вимагало.

Отже, найцікавіше явище того часу — це Українська Центральна Рада.

Вона все засідає в чудовому будинку Київського Педаґоґічного Музею. Допхатися на засідання не легко: не пускають. Випадково углядів мене член Ради і квестор її, небіжчик Вілинський, провів мене бічним ходом на кін і здобув для мене перепустку. Ходив я на засідання Ради з пару місяців, доки не задоволив свого зацікавлення. Розписуватися про Центральну Раду, її працю, не маю потреби. Це виконають ліпше й докладніше колишні члени її у своїх споминах

про неї. Перекажу тільки своє загальне враження, поверховне, яке склалося й зісталося й поднесь.

Перед коном — величезна, збудована амфітеатром авдиторія. Ліворуч розмістилися українські ес-деки. Вони всі в солдатських шинелях; між ними чорніють піджаки й чорні борідки Винниченка й Мартоса. Праворуч від кону сидять російські й польські ес-ери і жиди, а серед них чорний представник „Бунду" — Рафес.

Величезна середина амфітеатру просто перед коном заповнена густо збитою масою солдатських шинелів і декількох сірих свиток. Це ніби-то сіль земельно - хліборобської України.

Всі вони — ес-ери. Вчора тільки стали ними. Можливо, що вони не досить ґрунтовно уявляють собі, що таке соціяльна революція, може вони не тільки неприхильники, але й вороги соціялізації, бо вони ж українці, вони індивідуалісти, вони за всяку ціну з е м л е в л а с н и к и і у них одно тільки пекуче болить — земля, земелька! Але, щоб дістатися до тієї земельки, то треба записатися у партію У. С. Р. (Українських Соціялістів - Революціонерів). Інакше не можна! Поміж ними ввесь час вештаються якісь цивільні хлопчиська; вони бігають до кону і запитують наказів у голови Центральної Ради.

У партері проти кону сидять здебільшого люди старшого віку, між ними декілька відомих жінок. Це все У. С. - Ф. (Українські Соціял-Федералісти), сіль української поступової інтеліґенції.

На кону — стіл; за ним сидить голова Центральної Ради професор М. Грушевський, праворуч від нього — молодий хлопець, Шраг чи Севрюк (?) — кажуть — віце - голова, *) трохи збоку — писар.

Голова ввесь час розглядає якісь шпарґали, що лежать перед ним, щось там виправляє, наче кореґує їх, і, здається, мало цікавиться тим, що там з ораторської трибуни говорять панове депутати. Біля нього ввесь час крутяться — то підходять, то відходять і знов підходять — невідомі мені хлопчаки. Видно мені тільки, як борода „Чорномора" - Ґрушевського віником вертиться або встромлюється у шпарґали.

На трибуні висовуються один по однім дядьки в солдатських шинелях — все про землю. Один з них відбився назавжди мені в памяті:

— Я селянин, — почав він, — і знову селянин та ще втретє селянин, і батько був селянин, і дід був селянин, отже земля — то наш хліб, то наше життя, і т. д.

Позмінно вискакував хтонебудь з чолових партійців, найчастіше міністри — Винниченко й Мартос. На чолі уряду тоді стояли У. С. - Д. (Українські Соціял - Демократи) і вирішувалося тоді земельне питання. Змагалися саме за те, який має бути земельний прожиточний максімум — чи 25, чи 40 десятин. Винниченко викидає свої завжди палкі дискусійні промови з катедри, тоді як Мартос рубав свої докладні й змістовні часом точки баском, стоючи на правому боці кону.

Але ні тому, ні другому не давали спокою не тільки У. С. - Р., але

---

*) Молодий „хлопець" — український с. - р. Аркадій Степаненко, віце - голова Центральної Ради. — Редакція.

й меншости й особливо настирливий, уїдливий і не в тімя битий представник жидівського Бунду Рафес.

Кожний його виступ свідчив, що Центральна Рада і цілий визвольний український рух мають у Бунді заклятого жидівського ворога. Таким же ненависним духом палали й промови російських С.-Д-ів і С.-Р.-ів.

Розгляд жидівської конституції й дискусії з її приводу пройшли досить спокійно й було ухвалено її прийняти. За цю конституцію, яка давала жидам в Україні впрост існування держави у державі, вони віддячились вбивством у Парижі Того, Хто подав і свій голос за неї!

От-так точилися промови в засіданнях Центральної Ради: то бурхливо, то спокійно, через цілий час урядування У. С.-Д., як рівнож і після раптового вибуху міністерської кризи, після якої на чолі уряду стали У. С.-Р. з жалюгідним головою його Голубовичем.

Не вважаючи на цей ніби-то спокій, у повітрі почувався важкий дух, почувалася нервовість, носилися чутки, що має бути повстання місцевих большевиків, що в місцевому арсеналі сила зброї й робітників, які проти Центральної Ради, бо вся вона мовляв складається з буржуїв і ґенералів, що зрада просякла навіть до складу самої Центральної Ради і що поміж У. С.-Д.-ами є чимало большевиків, які навіть не криються з тим, як — от, наприклад, Неронович *) і інші. Не було ні для кого таємницею, що московсько-большевицьке військо помалу суне на Україну. Незабаром всі ці поголоски справдилися і настав час, коли москва-большевики (Муравйов) запанували в українській столиці, а уряд Центральної Ради й її чолові провідники мусили втікати до Житомира й до Берестя, а інші — по схованках у Київі та його поблизьких околицях.

Після повороту Уряду разом з німцями до Київа зацікавлення до засідань Центральної Ради у мене зникло.

Яке ж склалося у мене загальне враження?

Слухаючи оті без кінця-краю промови сірих шинелів і сірих свиток, як і панів міністрів, які товклися на дрібницях і партійних суперечках, і, чуючи нахабні й дражливі, але часто змістовні й слушні виступи меншостей, я з сумом приходив до висновку, що ми, здається, ще не єсьмо нація, а лише тільки національна стихія, з якої має щойно вигартуватися державна нація. Це я от-так митикував собі **розумом**, а в той же час **серце** у мене трепотіло радощами, в ньому співалися пісні бадьорі!... Я линув усім своїм єством до душ отих сірих шинелів і свиток, з усіма ними я плескав промовам міністрів, хоч вони частенько не варті були того. Сидючи на хорах між натовпом, або на кону поза спиною президії, я захоплювався стихією, як дитина. Мене вабила й колисала українська мова, що панувала тепер

---

*) Бувший впливовий голова петербурської української молоді, енерґійна, здібна людина, перейшов до большевиків і разом з ними втік за Дніпро. Розчарувавшися в большевиках, як post factum твердять ес-ери, хотів повернутися до Київа, але в квітні року 1918 в Полтаві попав у полон до українського Богданівського полку і відданий під польовий суд. Суд, визнавши його за зрадника, присудив до розстрілу. Присуд виконано негайно.

так вільно у своїй хаті. Хай, хай! — потішав я себе, — хай говорять вони дрібниці, може й дурниці, але вони незабаром виростуть й заговорять іншою, вже дійсно державною мовою. Це ж наш перший парлямент, це наша ще дитяча колиска, але нарід уже почав випростовуватись і вилазити з тієї колиски. Запорукою цього мусять бути універсали Центральної Ради!

Як же страшенно вразили мене слова старшини Олександра Сахно-Устимовича й інших старшин, коли під вечір одного дня (дати не згадаю) я з ними зустрінувся на розі Єлисаветської й Виноградної вулиць, у Липках. Я там побачив цілу юрбу старшин біля двоповерхового будинку на тому розі й на моє запитання, хто тут живе й чого вони зібралися, Сахно відповів, що тут мешкає ясновельможний пан Гетьман України Скоропадський, якого зїзд тільки-що обрав, а він, Сахно, його адютант.

Йдучи далі, зустрів я Сергія Шемета, який з сумом ствердив цю вістку.

— Не того ми бажали, що сталося! — підкреслив він.

Але я не допитувався, що, власне, тим він хотів сказати. Еге, не пощастило Україні з її першою Центральною Радою. Історична Немезіда післала їй М. Грушевського, замісць Масарика, й Винниченка, замісць Бенеша. Не пощастило Україні й з відновленням гетьманату в особі Павла Скоропадського.

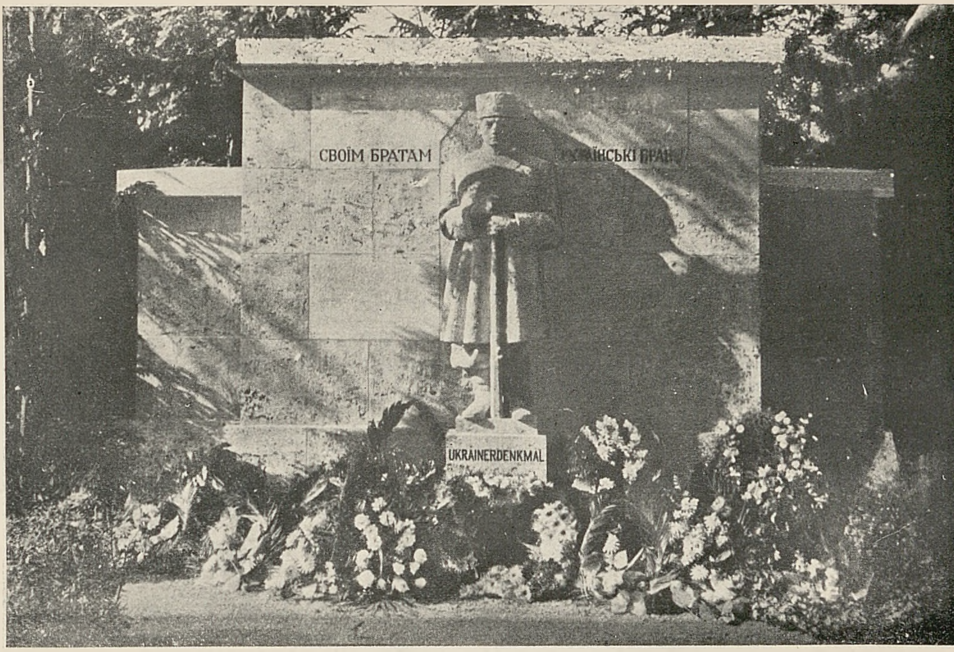
Не хочеться мені вдруге спинятися на споминах про Гетьмана Скоропадського. Кажу вдруге, бо вже одного разу я описав свої спогади про нього (а разом і про Симона Петлюру). Однак, почуваю на собі обовязок згадати про наші змагання утворити ґрунт, на якому треба було будувати медично - санітарну справу новонародженої української армії.

Ідея формування своєї армії була першим державним постулятом Центральної Ради, а військовий комісар (міністр) Ради Симон Петлюра й почав свою орґанізаторську в цій галузі працю ще до виходу І-го Універсалу, ще коли ми всі були на фронті, себто з самого початку лютневої революції.

Важко йшла ця праця. Ох, як важко!

В листопаді 1917 року, коли я вже при повному розкладі фронту повернувся до Київа, себто через девять місяців від початку революції, я застав у Київі повний хаос у справі творення армії.

Для мене не підлягало сумніву, що Петлюра не може подолати цієї справи, а ще менше хтонебудь інший з чолових членів Уряду. Коли я звертався до декого зі знаних мені ґенералів і старшин, що були біля Петлюри, як його помішники й адютанти, то на мої докори вони розводили тільки руками, натякаючи тим, що справа не у них і не від них залежить. А ще гірше виглядала медично - санітарна справа, або ліпше сказати її не існувало зовсім, бо вона опинилася в руках молодого зауряд - лікаря, колишнього фершала Дм. Одрини, партійного С. - Д., себто партійного товариша Симона Петлюри. На нього Петлюра цілком поклався й всю військово - санітарну справу передав йому до рук.

ПАМЯТНИК ПОМЕРЛИМ ПОЛОНЕНИМ УКРАЇНЦЯМ У ВЕЦЛЯРСЬКОМУ ТАБОРІ (Німеччина), відслонений 16 - VIII - 1919 р. (Різьба М. Паращука).

ПРЕДСТАВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ МІСІЇ І УКРАЇНСЬКИХ ТАБОРОВИХ ГРОМАД після конференції у Вецлярі 17. VIII. 1919 р.

ҐРУПА НАШИХ ПОЛОНЕНИХ У НІМЕЧЧИНІ, в тому жалюгідному стані, в якому застала їх Військова Місія в р. 1919.

Нема потреби докладно спинятися на службовій діяльности Одрини, може це краще зробить хтонебудь з його товаришів і співробітників. Скажу тільки те, що він не мав ні службового стажу, ні наукового авторитету; був оточений такими ж, як і він, фершалами й порадниками лікарями, такого ж стажу, як і він. Ставши головним військово-санітарним інспектором української армії, навіть при деякій допомозі людей освічених, як професор О. Черняхівський і небіжчик доктор Євмен Лукасєвич, але лікарів не військових, він не в стані був виправити хоч трохи отой медико-санітарний військовий розгардіяш, який почався ще з фронту й дійшов донікуди у Київі за часів Центральної Ради ще до приходу німців.

Мої спроби звернути увагу Петлюри на хаотичність санітарної справи, на настирливу конечність уплянувати й довершити її, навіть при прихильному ставленню Петлюри, розбивалися об енерґійний спротив честолюбного й зарозумілого Одрини. Він збирав декілька разів якісь наради з участю фершалів, а іноді й поважних старшого віку лікарів, зачитував на зїзді свої проєкти з заготовленими резолюціями і в своїх доповідях базувався на резолюціях тих нарад. Крім шкоди, нічого доброго не виходило з таких партійних нарад. А інших дорадників у цій галузі у Петлюри, крім Одрини, здається мені, що й не було. Одного разу, памятаю я, кличе мене на нараду начальник штабу Петлюри ґенштабу ґенерал Борковський; посилаючись на наказ Петлюри, просить мене взяти участь у нарадах штабу над уплянуванням будови армії й, головно, штабу її. Річ ішла про орґанізацію головного воєнно-санітарного управління, його штатів і підлеглість.

Я був і зараз стою на тій точці погляду, що головне воєнно - санітарне управління самостійно керує всіма медико - санітарними справами армії, а начальник воєнно - санітарного управління в той же час є й начальником воєнно - санітарного корпусу. Він підлягає військовому міністрові, як і цілий корпус військових лікарів, — тільки в порядку військової дисципліни; що ж до засадничих справ військової санітарії, реформ її і т. д., то він має право доповіди безпосередньо голові держави, але в приявности військового міністра, як і військовий міністр повинен робити доклади голові держави в справах військової санітарії доконечно в приявности головного воєнно - санітарного інспектора. Переконана моїми доводами Нарада (Комісія) згодилася з моєю пропозицією. *)

По нараді **) я зійшов з третього поверху і вступив до канцелярії Одрини. Там я застав його занятого розмовою з молодим лікарем Іскрою й фершалами. Не передбачаючи ефекту, я переказав постанову наради. Одрина зашарівся і, не сказавши ні слова, раптом зник, побіг до Петлюри до кабінету. Проходить тиждень, два, три, а мене далі на наради не кличуть, хоч голова наради обіцяв негайно повідомити мене

*) В російській армії санітарна справа споконвіку була справою останнього значіння й репрезентанта й захисника свого не мала, навіть в складі Головної Військової Ради (в Петербурзі). Зрозуміло, що терпіли на цьому низчі складові частини армії, себто „сіра скотина".

**) Нарада відбулася в штабі Петлюри на Ґімназичній вулиці.

про чергове засідання. Якось випадково зустрічаю голову комісії й він на моє запитання, розводячи руками, відповідає, що він не знає, що й думати, що він нагадував кілька разів про потребу скликати засідання й мою участь в ньому, але Петлюра кожен раз мовчить.

— Важко служити, — додає він з сумом. — Прийдеться, мабудь, кинути. —

Так, на тому справа, здається, й закінчилася, бо ґенерал Борковський і його помішники кудись позникали.

От-так провадилося справу: ні туди, ні сюди, продовж багатьох місяців аж до пізньої осени 1917 р. і далі. А тим часом в Липках, в будинку штабу, російське воєнно - санітарне управління продовжує своє існування, як ніби-то нічого в Київі й не трапилося. Коли при нагоді, ледви проштовхнувшись до кабінету Петлюри, я звернув його увагу на цей анархічний факт, він запропонував мені прийняти посаду окружного санітарного інспектора.

Другого дня приходить до мене „зауряд - лікар" Іскра з наказом Петлюри, скріпленим підписом Одрини, про моє призначення.

Йдемо до штабу, а там сидять старі кадрові лікарі - москвини і старший з них ґенерал - інспектор відповідає мені, що „ми з вами, пане колеґо, старі військові службовці і ви розумієте, що без наказу від свого начальника (командуючого армією фронту Брусилова) я не смію дезертувати, а якщо ви бажаєте ґвалтом, то..."

Звичайно, що при цих умовах я відмовився від такої посади, а через кілька днів було призначено на цю, уже мертву посаду мобілізованого земського лікаря з Поділля N., якого незабаром, коли Муравйов увійшов до Київа, два червоноармійці застрілили на вулиці, як тільки той показав їм своє на червоному папері українське посвідчення.

Від того часу це колишнє Окружне Київське Військово - санітарне Управління більше не відновлялося та й потреби в ньому не було.

На руїнах його і вже в новому складі та в іншому помешканню (на Хрещатику) утворилося Головне Військово - Санітарне Управління з головним військово - санітарним інспектором української армії др. Одриною на чолі. Наказ про це, мабуть, був, але мені не довелося його читати. Утворилося відділи для всіх галузей військової медико-санітарії, на чолі їх — молоді лікарі військового часу, а помішниками — фершали. *)

Згадуючи тепер про це, смішно робиться, але тоді не до сміху було.

З поворотом уряду з Житомира до Києва разом з німцями, коли увесь уряд складався з У. С. - Р., на посту військового міністра опинився молодий підполковник кордонної охорони Жуківський (партійний с. - р.), а головним військово - санітарним інспектором молодий лікар Каракаш (?), колишній молодший полковий лікар IX корпусу, мій підлеглий.

---

*) До речі. Всі штатні фершали, а за ними подекуди й „ротні", давно вже почали йменувати себе офіційно „лікарськими помішниками", а на самочинному зїзді в Конотопі оголосили себе навіть лікарями, як запевняли мене компетентні особи.

Хоч це була людина й дуже молода, але витримана, розсудлива, тактовна й працевита. При ньому, власне, й почалася потроху конструктивна праця. В санітарному управлінні появилися й кадрові військові лікарі. Але внедовзі після цього раптом стався гетьманський coup d'état і військовим міністром став ґенштабу ґенерал Рогоза. *)

В міністерстві почали формувати штаби полків, бриґад, дивізій, корпусів із своїми штатами, а в Військово-санітарному Управлінні почали випрацьовувати штати корпусних санітарних управлінь.

Коли формування почало реалізуватися (здається, напровесні 1918 року, вже за Гетьмана), я дістав призначення, відповідно до мого бажання, на корпусного лікаря 4-го Київського корпусу. **) Ще перед тим я дістав доручення скласти комісію під моїм головуванням для випрацювання пляну утворення з Київського військового шпиталю Українського Медичного Інституту військових лікарів, а також статуту й штатів його. До комісії входили: доктор Сибірський (фаховець у військово-санітарній справі й знавець санітарних законів), доктор Голубєв, доктор І. Холодний (усіх трьох призначило Військово-санітарне Управління), доктор Ф. Яницький (к. окружний, а потім головний військово-санітарний інспектор західнього фронту) і професор Томашівський (Петербурської военно-медичної академії). Останніх двох кооптувала сама комісія.

Передтим, як розповідати далі, мушу коротко згадати про те, що коли я повернувся в початку листопада 1917 року до Київа, то я застав тут уже новоповсталу спілку українських лікарів, яка згодом, по орґанізації всеукраїнського зїзду лікарів (1918 р.) і заснуванню всеукраїнської спілки, стала її київською філією.

Я дуже радо почав ходити на наукові засідання цієї спілки, де доповіди й дискусії провадилося українською мовою. На кожному засіданню боляче всі ми почували брак української наукової медичної термінольоґії. Справа цієї термінольоґії, життєве значіння якої ми, члени медичної секції наукового товариства, давно визнали й почали її опрацьовувати, тепер знову піднеслася й професор О. Черняхівський, як голова спілки лікарів, звернувся до мене в імени спілки перебрати на себе справу зібрання народнього термінольоґічного матеріялу й скласти медичний словник.

Я охоче взявся за цю справу і вона мене так захопила, що я продовж 14 місяців, до 29 січня 1919 року, майже не розгинаючи спини, зранку й до півночі сидів, переглядаючи всі українські словники, всю українську белетристику й всі етноґрафічні й медичні галицькі видання, викопуючи звідти потрібні терміни, з яких нарешті склалася книжка „Медичний російсько-український словник", виданий в Київі в 1921 р., вже за большевиків. Обтяжений цією справою я сливе не виходив з хати, мало-що чув, що там робиться поза лаштунками політичних

---

*) Ґенерал Рогоза був перед цим командармом на західньому фронті. Був то з походження „малорос", як він сам себе називав. При першому знайомстві зі мною, перепрошував, що по українськи говорити не вміє.

**) Я був корпусним лікарем у Київі ще перед війною.

пертурбацій. А вже про якубудь активну участь у тих пертурбаціях, то й мови не було.

І ось, несподівано приходить наказ з Військово - санітарного Управління про утворення вищезгаданої комісії, здається затвердженої Гетьманом, а незабаром і запрошення мене до військового міністра Рогози. Міністр бажав познайомитися зі мною з наказу Гетьмана про обрання головного військово - санітарного інспектора. Коли міністр переказав мені, що Гетьман має двох кандидатів на цю посаду, із них одним являюся я, доктор Галин, а другий — доктор Яницький, то я, почувши про Яницького, не вагаючись ані хвилини, відмовився зразу ж від мого призначення на користь доктора Ф. Яницького. Відмовився я навіть з радістю, по-перше тому, що доктор Яницький був довголітній випробований досвідчений адміністратор, крім того — людина спокійна, коректна і хоч „малорос", але по натурі шляхетна — буде льояльним в службових справах. — По-друге — на випадок мого призначення, я мусив би відмовитися від дорученої мені справи скомпонування медичного словника, в якому потреба була негайна, бо без нього не можна було перейти на викладову українську мову в університеті, чого вимагали умови українізації університету. Нарешті, потретє — я не почував себе в силі з огляду на здоровля й на свій нестриманий характер взяти ту посаду. Ні та посада мені, ані я тій посаді не пасували.

Через кілька днів я отримав візитову картку міністра Рогози, на якій він повідомляв, що Гетьман затвердив доктора Яницького головним військово - санітарним інспектором, а мене, відповідно до мого бажання, корпусним лікарем 4-го Київського корпусу.

В часі моєї візити до міністра Рогози й розмови з ним, я не знав, що поза моєю й доктора Яницького спинами йшла боротьба, про яку Гетьман і міністр Рогоза знали, але ні я, ані громадяни не передчували її. Справа полягала на тім, що старе укрїнське суспільство в Київі було поденервоване призначеннями на відповідальні посади москалів, а спілка українських лікарів передбачала можливість призначення на санітарного інспектора української армії також москаля. Тому вони склали депутацію з представників громадянства й спілки на чолі з Л. Старицькою - Черняхівською й на авдієнції у Гетьмана, звертаючи його увагу на хиби його урядування, просили між іншим, щоби на головного військово - санітарного інспектора української армії він призначив мене. В той же час (як це згодом викрилося) заснувалася нишком у Київі і московська спілка лікарів з москалів і „тоже малоросів", про яку ми й не чули тоді. Вона теж звернулася до Гетьмана з просьбою призначити доктора Яницького. Гетьман обіцяв обом делеґаціям задовольнити їх бажання, але, переслідуючи свою ціль, яка тільки згодом викрилася, він доручив Рогозі (свойому спільникові в доконанні тієї цили) інсценізувати вибір між нами. Зрозуміло, що моє відмовлення від посади головного інспектора давало природній вихід з тієї неприємної для Гетьмана ситуації.

Отже, головним військово - санітарним інспектором української армії став доктор Яницький, колишній воєнно-санітарний інспектор Київської округи ще до війни і головний воєнно-санітарний інспектор

південно-західнього фронту. Своє урядування він мусив почати зі звільнення з посад наших молодиків, яких треба було відіслати знову до університету, щоби довчилися там медицини, а на їх місця запросив колишніх співробітників, людей фахових, при співучасти яких тільки й можна було налагодити зрушену й зруйновану санітарну справу.

Не можу сказати, щоб цей перший крок поновного урядування був доцільний, а, як показалося пізніше, був він навіть шкідливий, бо всі запрошені на свої посади урядовці-фахівці, хоч і були льояльні до українського уряду, але здебільшого, як москалі з походження або „тоже малороси" і „общероси" з переконань і несвідомости, як і сам доктор Яницький, — не поставили в свій час опору тій антиукраїнській течії, яка незабаром почала спливати згори, з Липок, де містилися й палата Гетьмана, й військове міністерство (будинок О. Бобринського) ґенерала Рогози. Виявила себе та течія у звільненню зі своїх військових посад усіх лікарів, свідомих українців, і призначеннях на їх місця старих кадрових лікарів, здебільшого, москалів. Теж саме почало творитися й в штабах. Тут було закладено ґрунт для утворення кадрів майбутніх гетьманських полків, а також і кадрів для „южной добровольческой арміи".

Отсе та заздалегідь передбачена мета, яка вимагала призначення на становисько головного воєнно-санітарного інспектора людини, призвичаєної „нє разсуждая іспалнять". Був для цього ще й інший мотив, а саме: на українській території зісталося величезне майно — як військового знаряддя, муніції, так і санітарне. Останнє опинилося в розпорядженню санітарного управління. Коли почалося формування „Южной", а потім і „Добровольческой" армії, то комплєктування їх почалося з українських складів. Військово-санітарне Управління, не вагаючись, а навіть співчуваючи, пішло назустріч конфіденціяльним наказам „з Липок" і значна (якщо не більша) частина того майна пішла туди, на користь майбутнім ворогам.

Але це злощасне санітарне майно було остільки велике і так розкидане скрізь по всій Україні, що Військово-санітарне Управління навіть обчислити його не могло і ради йому дати не в силі було. Тай крали те майно з усіх боків, а надто козаки й ротні фершали. Перші, добре одягнувшись, продавали, а другі — заграбувавши, утікали. Київський шпиталь ґрунтовно обікрали хорі й санітари. Пограбували не тільки інтендантське, а й аптекарське майно, а разом і величезний хірурґічний інвентар. В одному з полків київського корпусу (в касарнях на Львівській вулиці) в „прийомному покою" й „околодку" зібрано було багато інтендантського санітарного майна; вже на третій день його не знати кудись вивезено, а з тим майном зник і фершал, хоч те майно було в касарні при замкненій брамі і під вартою. Грабіж прилюдний і наявний ішов увесь час.

Коли Директорія заступила лінію Гетьманату, то вже того майна навіть в Київі лишилося обмаль, та й те зрештою дісталося до рук московських.

Отак почалися справи з „чисткою" молодої української армії від лікарів і старшин-українців та розпотрошення аптечно-санітарного майна.

Щоб уявити собі, як шкідлива була з погляду державно-національного праця міністерства Рогози, — досить пригадати, що „чистка" почалася зі скасування найпевніших національно - усвідомлених частин української армії — синє- й сірожупанників.

А з другого боку, назовні через увесь час гетьманування Скоропадського у військовому міністерстві Рогози, у головному військовому штабі й головному військово-санітарному управлінні йшла стало якась ніби-то творча робота.

Які були наслідки цієї творчости, ми побачимо далі, а поки-що закінчу свої спогади про те, що створила вищезгадана комісія й що передбачалося утворити.

Вище вже сказано, що завдання цієї комісії було випрацювати плян перетворення київського військового шпиталя на воєнно - медичний інститут. Найближче завдання комісії було опрацювати статут і штати інституту. Над цими справами комісія, збираючись один раз на тиждень (бо всі члени її були службовцями й окремої платні за працю в комісії не діставали), працювала увесь час Гетьманату. Поспішатися не було чого, бо політичні обставини того не вимагали. Нарешті, статут і штати майбутнього українського воєнно-медичного інституту комісія виробила, закінчила, проконтролювала, переписала на машинці, але на затвердження так і не подала, бо вибухло повстання Директорії. Директорії ж в той час було не до того, і всі папери того пляну залишилися у мене в кабінеті. Мій кабінет незабаром розграбували москалі і все майно й папери зникли.

Гадаю, що не буде зайвим поділитися тут споминами про те, як думалося утворити український воєнно-санітарний корпус і виховувати військових лікарів української армії. Те, що випрацювала до цього часу комісія, тобто: статут і штати воєнно-медичного інституту, було тільки частиною загального пляну.

Плян же, у загальних рисах мав бути такий:

Український воєнно-медичний інститут на взірець французької „Val de Grâce" у Парижі — малась то бути вища наукова медична інституція, з шістьома медичними катедрами та клініками при них, бактеріольоґічними й гіґієнічною ляборaторіями, просекторією і т. д. Курс стажу для лікарів мав бути дворічний. До інституту вступають військові стипендіяти, що вже скінчили медичний факультет при державному університеті й мають вже лікарський диплом. Крім стипендіятів може вступити до інституту кожен молодий лікар, що має бажання служити лікарем в українській армії.

Кожен вступає до інституту на правах рядового. Протягом двох років він поступово переходить з одної клініки до другої, з одної ляборaторії в другу, працюючи скрізь щодня до обіду і ввечері, а опісля обіду щодня проходить теоретичний курс і військові вправи на засаді проґрами юнацької школи. Через два роки він здає медичний іспит на право отримання посади військового лікаря, а разом з тим і іспит в юнацькій школі на право затвердження його в старшинській ранзі (на один ступінь вище від звичайних юнаків). Після цього він переходить в розпорядження головного воєнно-санітарного управління, від якого дістає призначення.

Через кожні три роки військової служби кожного військового лікаря прикомандировується на 1 — 2 роки до університетських клінік або корпусних шпиталів для поновлення знання і ознайомлення з новими винаходами в медицині, санітарії і т. д. Таке періодичне прикомандирування повторюється ввесь час його військової служби, аж доки він не дістане призначення на корпусного лікаря.

Для підвищення такого лікаря в військових ранґах і на військово-медичних посадах він знову складає іспит.

Така система виховання військових лікарів існує у французькій армії — двохрічний стаж у „Val de Grâce" після закінчення „École medicale в Lyon'i, а періодичне прикомандирування до клінік і система іспитів на ранґу існують в німецькій і французькій арміях.

На чолі корпусу військових лікарів і взагалі всієї военно-санітарної справи стоїть головне военно-санітарне управління. Воно існує при військовому міністерстві, як один з його відділів, і є з ним завжди в контакті, але зберігає свою незалежність і самостійність в усіх своїх фахових справах.

Головний военно-санітарний інспектор, з правами міністра, підлягає тільки голові держави, а военному міністрові — лише в порядку військової дисципліни, як старшому в ранзі.

Поруч з головним военно-санітарним інспектором і під його головуванням утворюється адміністративно-вчену раду. Її формується з професорів военно-медичного інституту і корпусних лікарів. Всі більш-менш важливі справи, як і вибір головного інспектора споміж свого складу, так і вибір за конкурсом і призначення корпусних лікарів переводить адміністративно-вчена рада. В основу конкурсу мусить бути поставлено: службовий стаж, доведені адміністративні здібности й наукові праці.

Постанови ради затверджує голова держави. Головний інспектор, як і військовий міністр мають право подати голові держави на його розгляд і свої думки з приводу постанов ради, якщо вони на них не годяться.

Головне военно-санітарне управління постачає армії за апробатою ради увесь медичний інвентар, медикалії, хірурґічне знаряддя, перевязочний матеріял, одяг і харч. Останнє — при допомозі інтендантства, якщо обставини вимагають. Будування касарень і шпиталів мусить переводитися при контрольній участи представника головного военно-санітарного управління після того, як пляни будівель розгляне й ухвалить комітет адміністративно-наукової ради.

На останній точці я особливо налягаю, бо за своє довге життя в рядах російської армії я був свідком того, як будувалося касарні (у Київі), які могли б бути тільки стайнями та й то кепськими; як будувалося стайні, що їх призначено на шпиталі для хірурґічних хорих (у Порт-Артурі). Військові інженіри не визнавали потреби порадитись фахових гіґієністів. З цим злом довго й уперто боровся покійний головний военно-санітарний інспектор Ремерт і нарешті осягнув того, що кожний плян, принайменше шпиталевого будинку, розглядав уче-

ний комітет головного военно-санітарного управління, але на практиці все зіставалося й будувалося по старому, без участи гігієністів.

Остається мені сказати ще кілька слів про утворення медико-санітарних установ в українській армії.

На підставі пляну міністра Рогози, започаткованому, як мені здається, ще за міністра Жуківського, вся територія України поділялася на вісім військових округ, а звідси й вісім корпусів, з осідком штабів в головних містах тих округ. При штабі кожного корпусу утворюється управління корпусного лікаря, на взірець колишніх, тільки зі збільшеними штатами. Зразок його тут додаю.

ОБРАХУНОК
утримання Управління корпусного лікаря Української Армії.

№ по черзі	ПОСАДИ	Кількість осіб	Платні всім в карбованцях: на місяць	Платні всім в карбованцях: на рік	Ранга посади	Примітка
1	Корпусний лікар	1	1.000	12.000		
2	Лікарів для доручень	2	1.400	16 800		
3	Фармацевт	1	600	7.200		
4	Діловод старший (лікар)	1	600	7.200		
5	Діловод молодший	1	450	5.400		
6	Військових канцеляристів					
	II розряду	1	300	3.600		
	III розряду	2	500	6.000		
7	Челядників	2	300	3.600		
8	На канцелярійні та господарчі видатки	—	600	7.200		
	Всього	11	5.750	69.000		

Начальник Головної Військової Санітарної Управи
Яницький

Т. в. об. Начальника Загального відділу
Підпис нечиткий

За Помішника Начальника відділу
Девятка

УНІФОРМИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (рисунки роботи артиста - маляра сотника М. Битинського).

УКРАЇНСЬКА МІСІЯ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В НІМЕЧЧИНІ В 1919 Р.
Сидять зліва направо: 1) др. М. Голубів (помер у Берліні), 2) П. Чубинський, 3) др. І. Холодний, голова місії), 4) др. Зелинський, заст. голови.

УКРАЇНСЬКА РЕВІЗІЙНА КОМІСІЯ У БЕРЛІНІ.
Зліва: др. М. Галин; І. Мірний, голова комісії; Е. Сакович та В. Сопіцький, директор канцелярії Міністерства Фінансів У. Н. Р., яко представник Міністерства.

Утворення медично-санітарних установ як і шпиталів по корпусних військових частинах за старими російськими взірцями видавалося нам за недоцільне.

Ми передбачали, що замісць ріжноманітних з назвиська лазаретів і шпиталів та їх поділів на „разряди” досить мати один типовий взірець військового шпиталя: полковий, в якому замісць „околодку” і „прийомного покою” утворюється шпиталь на 10 — 15 — 20 ліжок з амбулянсом при ньому,*) і корпусний, в якому замісць бриґадних і дивізійних лазаретів утворюється шпиталь на 400 — 600 ліжок.**)

Полковий шпиталь підлягає доглядові і контролі дивізійного і корпусного лікарів, а корпусний шпиталь підлягає тільки головному воєнно - санітарному інспекторові і є під насивною контролею корпусного лікаря.

Ніхто не має права втручатися навіть в господарські справи й розпорядки військового шпиталя, крім призначеного до того шпиталю старшого лікаря та його начальників, яким він і його шпиталь підлягає.

Строєві начальники, як командир полку, дивізії, гарматної бриґади, корпусу, утримують за собою право тільки пасивної, доброзичливої контролі. На випадок непорядків і недотягнень кожен з них рапортує по команді, звертаючи на це увагу їх медичного начальника. Але активно втручатися ніхто з них не сміє.

Ми домагаємося цього пункту, бо за все своє життя спостерігали й були свідками тих перешкод, які творилися шпиталям їхнім лікарям і хорим через втручання нерозважних військових начальників.***)

Хто не знає або не чув про знущання полкових командирів, а з ними молодших старшин над своїми лікарями, коли хто з них мав нещастя не догодити чим.

Хто не знає гіркої долі військового лікаря, часто талановитої людини, яка за кілька років свого співжиття в несприятливих інтелектуальних умовах, поволі опускається, починає піячити, в карти грати й забуває нарешті, що він лікар, що він колись чогось учився, що він навіть колишній медаліст.****) Вся його карієра, яка при інших умовах мала б бути блискучою, гине, як і його життя, тут, в полку, в безпорадному оточенню.

---

*) Амбулянс може бути й окремо при курині або сотні, коли вони перебувають на значній віддалі від штабу полка.

**) В европейських арміях не було військових шпиталів (у Франції) і лазаретів (Германія) з більшим числом ліжок, як 400 — 600.

***) За начальника Київського шпиталя досить довгий час був ґенерал Островерхов. Він же головував у лікарській комісії для огляду нездалих до служби хорих. Лікарі, члени комісії, оглянувши й вислухавши хорого, наприклад на серце, згідно всі кажуть: „Парок сєрдца, к службє нє ґодєн”, а ґенерал і собі підходить до хорого, прикладає вухо до грудей і в свою черґу ставить діяґнозу, а разом і постанову комісії: „Нікакова парока я нє нахажу, к службє ґодєн”. Такі випадки не були виключені.

****) До воєнно-медичної академії приймали тільки тих ґімназистів, що покінчили ґімназію з золотим медалем.

А разом з ним гине й те діло, яке йому доручено; полк вже не має науково освіченого лікаря, а лише урядовця.

Все це зло ми всі бачили, всі відчували його на собі й на медичносанітарній справі й прийшли до переконання, що в українській армії медично-санітарна справа й медичний персонал конечно мусять бути відтягнені від кріпацької керми й залежности від строєвого начальства.

Ми ставимо крапку над і та вимагаємо, щоби ні полковий лікар, ні дивізійний, а ні корпусний не підлягали у своїх службових обовязках військовим командирам своїх частин, крім вимог, в порядку звичайної військової дисципліни, молодшого до старшого в ранзі. Це тим легче, що військовий лікар української армії став справжнім старшиною з усіма його військово-службовими правами й обовязками. Але треба заздалегідь подбати, щоб і сліду ганебного становиська військового лікаря в російській армії не залишилося в новоформованій армії українській. Отой смердючий дух, яким тхне від наказу царя Петра І, в якому військовий лікар мусив голити своїх офіцерів, зістався в російській армії до останнього часу її існування. Не позбавилася того духу й українська армія в початку її формування, бо формування її опинилося в руках, в яких духу живого й розуміння ваги справи не було.

Нема-що дивуватися Петрові І, — його освіта була не вища, як у сучасного бунчужного, а військові лікарі його часу, що набиралися з „подлаво сасловія" були звичайними „брадобреями" й цирюльниками, що вміли тільки зуби драти й кров пускати. З того часу 200 років минуло.

Але, tempora mutantur et nos mutamur in illis.

Бачу усмішки на обличчах старшин ґенштабу й чую крики їхнього обурення з приводу висловлених думок про службову незалежність військових лікарів від строєвого начальства. Тут не місце сперечатися, а тільки прошу панів ґенштабу подумати, чи не можливо б справді було утворити в українській армії такі відносини, щоб ані медично-санітарна незалежність, ані єдність військова не мали б перешкод.

Адже, незалежність корпусу інженірів, інтендантів, судового не вносить дисонансу в армію?!

Чи не можна б було інструкції військовому лікареві й інструкції начальникові військової частини (полку, дивізії, корпусу і т. ін.) скласти і поладнати в такий спосіб, що виконання тих інструкцій однією й другою сторонами унеможливлювало б повставання будьяких непорозумінь, конфліктів, сутичок і т. ін.

Я чув, що в анґлійській армії ця незалежність давно існує й обумовлена вона лише розумно укладеними інструкціями.*)

В будуванню майбутньої української армії конечно й рішуче повинно відкинути всякі клясові, кастові пересуди. Військовий лікар повинен отримати в ній відповідне до свого виховання, освіти, духової

*) Я чув це в Тянзіні (Китай) від анґлійського командира полку (розмовляв по російськи) й старшого лікаря його полку. Може я зле зрозумів.

інтелектуальности і культури належне місце й користати з належної йому пошани, а медично- санітарні установи української армії повинні стати тими „noli me tangere", до яких нефахова рука не сміє доторкатися.

* * *

На закінчення своїх споминів повинен ще сказати про долю 4-го Київського корпусу, де я був лікарем з наказу Гетьмана з затвердженням мене в ранзі ґенерал-хорунжого (наказ 30 травня 1918 року ч. 12), а також і про пертурбації головного военно-санітарного управління.

Штаб корпусу містився в благодійних будинках Дехтярова, що за Лукянівкою, в степу, по дорозі на Сирець.

В штабі застаю командира корпусу, начальника штабу і старшого адютанта, чи як називали його тоді, осаула, та ще одного старшину й двох писарів. Ось і увесь штаб, а разом і увесь корпус, а всього — 4, а я — пятий. Командир корпусу ґенштабу ґенерал - майор „Щироукраїнський" (правдиве прізвище його забув, але воно українське), розмовляє по українськи, хоч і зле. Начальник штабу ґенштабу ґенерал-майор N., — товста, пихата московська пика, — відвертається не відповідаючи, коли осаул звертається до нього по українськи. Осаул Дехтярів балакає з усіма тільки по українськи, доброю, щирою мовою.

Отже увесь корпус поки-що з пятьох персон — нема що робити.

Через якийсь час штаб корпусу переноситься в Липки, в будинок „Удѣльного Вѣдомства".

Захожу туди. Командир той же, але пихатий начальник штабу зник, на його місці ґенштабу ґенерал - майор Н-енко-Н-енко (подвійне українське прізвище), по українському навмисне не хоче розмовляти, не визнаючи українську мову за мову, хоч в той же час підкреслює, що він походить з кубанських козаків. Але штаб вже збільшився. Ось начальник артилерії корпусу, що силкується зрозуміти, що йому говорять по українському, ось ще кілька старшин, що теж зле розуміють по українському. Штат писарів значно збільшений.

Але й у цьому будинку штаб не залишається й остаточно переїздить на вулицю Кузнечну. Тут розміщується на довший час. Штати його значно збільшені: повно писарів, старшин, начальник штабу той же, але ґенерал „Щироукраїнський" кудись зник, а на командира корпусу призначено ґенштабу ґенерал-майора Волховського. В складі корпусу зявляється якийсь полковник (прізвища його не згадаю), а в штабі корпусний ветеринарний лікар.

Збільшення штабу корпусу й складу самого корпусу йшло так мляво, що навіть за ціле літо й осінь 1918 року його мало що й примітно було.

Увесь цей час, тобто літо й осінь, процес формування полків, дивізій, корпусів і їх штабів не закінчувався. Все щось там нагорі не ладналося.

Козаки, хоч і за добру, здається, платню, не дуже хапалися вступати до війська, а вступивши й одягнувшись, утікали. Старшини, здебільшого колишня російська кадрова молодь, записувалися поки-що

охоче, бо нікуди було дітися, але, отримуючи платню, все дивилися кудись у бік і певности не виявляли. Коли повстало „бюро набору старшин у южну армію”, то багато старшин, що числилися в українських частинах, записувалося й по тих „бюрах”.

Щодо українців-лікарів, як і українців-старшин воєнного часу, але призначених або Петлюрою, або Жуківським, то їх потиху та помалу звільняли під тим претекстом, що треба, мовляв, дати місце кадровим, заплющуючи навмисно очі на те, що ті кадрові були москалі.

Ось у такий спосіб почалася дезукраїнізація української армії за часів Рогози й Скоропадського.

Практикувалося це не тільки нагорі, але й в штабах полків, дивізій і корпусів.

Я вже згадував, як начальник дивізії (в Київі) хотів призначити до себе на дивізійного лікаря (хоч складу дивізії ще й не було) лікаря пройдисвіта, литвина, колишнього протеже ґенерала Радка-Дмитрієва.

А тут і мій командир, ґенерал Волховской, заявляє мені (так між іншим), що він хоче зачислити до себе в корпус кадрового лікаря, добре йому знаного. Коли я нагадав йому, що є наказ міністра, який забороняє військовим начальникам призначати собі санітарний склад і що право призначати лікарів належить тільки головному воєнно-санітарному інспекторові, то він в характері наказу запропонував мені полагодити цю справу з інспектором (вилізло шило старих забобонів). Показалося, що його кандидат не тільки москаль, а ще й ані слова не розуміє по українськи.

— Як же ви будете розмовляти з козаками, не знаючи їх мови? — запитав я його. Лікар, хоч і москаль, але що буває з ними рідко, виказався людиною сумлінною й сам після розмови відмовився.

Коли я, дізнавшись, що в складі корпусу є нарешті піший полк (в касарнях Хойнацького, на Львівській вулиці), то я побачив там тільки десятків 2 — 3 справжніх козаків, а решта — до двох сотень, — були звичайні російські офіцери, хоч зареєстровані, як козаки.

Мало не щодня навідувався я до штаба корпусу. А тим часом там знов повстали деякі зміни. Начальник штабу Н-енко-Н-енко кудись подівся, зявилися нові старшини, начальник артилєрії — незнаний мені ґенерал-москаль сидить мовчки за столом та смокче цигарки. Панує по старому один тільки осаул Дехтярів, що міцно тримає в руках знамено української мови й порядок в канцелярії.

Але по місту ходять непокоючі чутки. Суспільство вже звикло до жахливих вчинків „карательних німецько-поміщицьких експедицій”, які всеньке літо, аж до осени, тільки те й робили, що, відбираючи у селян награбоване, самі грабували їх ще дошкульніше. А тут в осени знову пішли чутки ще прикріші, ще гірші, вже про наявну зраду Гетьмана Скоропадського (умова з ґенералом Красновом), про наявну антидержавну, тобто антиукраїнську діяльність його міністрів, особливо ненависного ренеґата Ігоря Кістяківського та йому подібних. Рівень державного термометру все сунеться догори, ось-ось закипить, ось-ось...

Нарешті закипіло.

Гетьмана примусили випустити з Лукянівської вязниці Петлюру. Формується національний комітет, обирається Директорію, Петлюра кидається до Білої Церкви, де тихо причаїлися Січові Стрільці, підіймає їх, підіймає селян та йде збройною силою рятувати Київ і всю Україну від Гетьмана.

А я сижу собі у свойому кабінеті (Кругла Університетська, ч. 7, пом. 11) та порпаюся з членами своїх двох комісій в матеріялах з медичними термінами і тільки одним ухом прислухаюся, що там діється назовні.

Одного ранку читаю в ґазеті наказ про „банди" Петлюри, що йдуть на Київ і про виступ Київської залоги під командою ґенерала Волховского проти тих „банд".

Отже, ґенерал Волховской є командир 4-го корпусу, до якого і я належу, а проте зі штабу не маю жадного наказу, ані повідомлення. Мовчить штаб, мовчу і я, та забиваю собі голову медичними термінами. З часописів дізнаюся тільки, що всі війська вже на фронті й гонять повстанські „банди".

А з другого боку чую, що з українських гетьманських полків, навіть з рядів гетьманських Сердюків, щодня все більше козаків утікає до Петлюри, що на фронті здебільшого лишаються тільки старшини та й тих так густо, як... стовпів телеґрафічних.

Захожу я якось увечері до наукового товариства (Велика Підвальна ул. ч. 22), а там мене запрошують в окрему кімнату на нараду. Тут зібрався комітет допомоги Петлюрі. Петлюра просить переправити до нього ґенерала Петрова, а також прислати перевязочного матеріялу і, якщо можна, той лікарів.

Одна пані з членів цього Комітету, галичанка, береться провести й перевести все, що треба, кружним шляхом, який вона добре знає, бо вже користувалася ним: Дніпром до Черкас, а звідти Біла Церква, Фастів, Мотовилівка, Боярка. Цю справу було полагоджено.

Вже коли Петлюра підступав під Київ і я вже знав, що він, себто Січові Стрільці, вступлять у місто, якщо не завтра, то післязавтра, до мене присилають зі штабу повідомлення, що командир корпуса Волховской просить мене приїхати на фронт і що о 5 годині ввечері автомобіль буде чекати на мене в штабі.

Іду. Скрізь у штабі напів порожньо, тілько осаул Дехтярів до когось говорить та новий начальник штабу, знову незнаний мені ґенерального штабу москаль, ходить збентежений з кутка в куток по свойому кабінеті і все поглядає на мапу.

— А що чути доброго з фронту, пане ґенерале? — питаю його.

— „Нічево!" — Ґенерал говорить тільки по московськи.

— А чого кличе мене командуючий корпусом?

— Нє маґу знать.

— А як на вашу думку, чи варто мені їхати, чи не буде це дарма? — пристаю я до нього.

— А ето уш ваше дєло, — недбало відповідає він.

Видко зі всього, що йому ні до мене, ні до фронту, і взагалі ні до чого, крім думки, як рятуватися.

А проте я їду, а зі мною ще один старшина, що везе на фронт кілька чудової роботи анґлійських польових телефонів.

Швидко проїзжаємо Поділ, Куренівку, а за нею зараз же й фронт. Посеред густо засипаного снігом степу стоїть халупа, коло якої повіває стяг Червоного Хреста, а далі, правобіч, на рейках стоять кілька ваґонів другої кляси — тут, значить, ставка й штаб командуючого фронтом.

За ваґонами чорніє гайок, а ліворуч, у напрямі на Святошин, без краю біліє степ, на якому ніяких шанців, ніякого життя не помітно. Йдемо до ваґонів. Там, в одному з купе, сидить троє штабових наших старшин, сидять смутні, невеселі, як ті сіромахи-сироти, обличча змарнілі, з виразом тупої безнадійности.

Привітавшись, запитую: — А деж пан ґенерал, командарм?

— Не знаємо, кудись вийшов.

— А чи давно?

— Та вже досить.

— Чи не знаєте, панове, чого він мене викликав?

— А ні.

Тай замовкли. Сумно, як на цвинтарі. Якось ніяково. Посидів трохи з ними, помовчали разом, попахкали мовчки цигарками.

— Так ото, панове, будь ласка, перекажіть панові ґенералові, що я був тут у нього, а тепер піду до перевязочного пункту й там чекатиму, якщо він надішле по мене.

На перевязочному пункті надибую — самовар (кипить), сестру жалібницю й доктора Певницького.*)

— А ви чого тут? — запитую його здивовано, бо знав, що він не в складі 4-го корпусу.

— Пазвольтє прєдставіться: ґалавной палєвой ваєнно-санітарний інспєктор, — відповідає задоволено.

— Ось як! Ну, здоровлю вас з такою високою посадою й бажаю вам хоч до ранку затриматися на ній!

А я вже знав, що другого дня Петлюрівці напевно увійдуть до Київа.

Так я тоді й не дочекався і таки й до цього часу не бачив свого ґенерала.

Дійсно, на другий день передові частини Січових Стрільців увійшли в Київ, а цілий гетьманський фронт, як вітром змело.

За військом через два чи три дні урочисто вступила до Київа Директорія. **) Веселий передзвін Софійських дзвонів ще й зараз чую в своїх вухах!

Тільки зараз він викликає не буйну радість, як тоді, а сльози...

В той же день увечері свідоме українське громадянство частувало

---

*) Доктор Певницький бувший статський совітник, мій підлеглий в Київському шпиталю й на фронті. Запеклий єдинонеділимець й українофоб, активний діяч російської спілки лікарів. За большевиків помер.

**) Про вступ Директорії до Київа і зустріч її на Софійському майдані я згадую в іншому місці.

в українському клюбі Директорію і вояків-героїв Петлюрівської армії вечерею.

Першим приїхав Петлюра. Його вітала хлібом-сіллю на дуже красно вигаптованому рушнику й чулим привітом голова клюбу Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська. Я стояв поруч і міг тільки обійняти й розцілувати того, хто дав нам у той день стільки радости. По ньому прибувають решта членів Директорії (крім Макаренка), представники війська (старшини Січових Стрільців) — та запрошені гості. У великій салі клюбу уставлено столи „покоєм"; зібралося люду до 200 осіб.

Починаються промови. Першим говорить і довго говорить Микита Шаповал, пізніше Винниченко, а далі Петлюра, Андрієвський, Швець, знову Шаповал, знову Винниченко й Петлюра, а там далі представники Галицького війська, Наддніпрянського війська й нарешті представник українських робітників у Києві.

В моїй памяті зберігся головний зміст тільки трьох промов.

Петлюра говорить про повстання селян, про криваві бої з гетьманцями, про героїчну смерть того й того з старшин і козаків (поіменно). Голос його тремтить, у ньому сльози чути, а з очей вони капають (я сидів за столом проти нього).

Слухаючи його, я думав: Може своїми орґанізаторськими й умовими силами він ще не доріс до того відповідального становища, на який піднесла його революційна доба, але серце його — то серце великого борця за Батьківщину й за свій нарід.

За один рік після тієї вечері посол барон М. Василько, повернувшись з Тарнова, куди він їздив до Петлюри з Берліну в справах політичної доповіді, сказав мені: Але мушу визнати, що Петлюра так духово виріс за цей рік, так легко й розумно розбирається в складних політичних справах, що лишається мені, старому політикові, тільки дивуватися.

Промова представника Галицького війська й проголошення злуки Галичини з Наддніпрянщиною

— „від нині Єдина Велика Україна" —

були кульмінаційним пунктом вияву національного почуття й патріотизму.

Ухвалено було всіма присутніми в першу чергу збудувати памятник всім героям, що поклали свої голови на полі бою за Україну і її державність.

Промовляв представник робітництва і тут-то й вилізло шило з мішка: збудуйте школи, щоб наші діти мали де вчитися, бо тоді вони отримуватимуть ліпшу платню..

„Ліпша платня" — ось той пуп земської кулі, навколо якого обертаються бажання пролетарів, як і буржуїв!

Я не знаю, чи був колинебудь в історії України такий радісний, такий щасливий день, як той, про який отсе згадую!

Для мене, принайменше, він був найщасливіший в мойому довгому життю!

Переживши його, важко далі жити!...

Через тиждень я навідався до штабу свого 4-го корпусу.

Зустрічаю там уже нового командира корпусу ґенерала „Щироукраїнського”, того, що був спочатку формування корпусу й якого Рогоза кудись зіпхнув, щоб настановити свою людину, ґенерала Волховского.

Начальника штаба ніякого немає, а той, з яким я розмовляв останній раз, кудись зник. Новий начальник артилерії, мій приятель з західнього фронту, ґенерал Романовський. В штабі наче б то старшин значно поменшало. При штабі призначений український політичний комісар провадить „випит і слідство”.

В канцелярії чути бадьорий голос осаула Дехтярова.

— А куди ж дівся командир корпуса ґенерал Волховской? — питаю я когось з писарів.

— Утік, — нишком відповідає він мені. — Та тільки його піймали наші козаки нето в Боярці на двірці, нето за ланцюговим мостом, здійняли штанці тай... всипали 25 шомполів, а тоді пустили на волю, — додає всміхаючись. — А старшини нашого корпусу, здебільшого, як і недобитки Київської залоги, повтікали всі за Дніпро, мабуть у „южну”.

Оттакий був епільоґ драматичного гетьманування Скоропадського *) і фінал його буфонади проти Директорії.

На другий день по вступі Петлюрівців до Київа ранком, коли я тільки засів за шпарґали, приїздять по мене Галаган, призначений національним комітетом на військового комісара, а з ним ґенерал Матюшенко (батько доктора Бориса Павловича) і вимагають, щоб я їхав негайно з ними до штабу, бо національний комітет призначив мене головним воєнно - санітарним інспектором.

Мої змагання, що я й не можу, бо ось у мене на столах негайна робота, й не хочу, бо та посада не для мене, — нічого не помогли.

Ідучи до штабу мені спало на думку, що на своїй новій посаді я зможу утворити, не зволікаючи, адміністративно - наукову раду, а з неї обрати комісію для остаточного опрацювання статуту корпуса лікарів, довершення пляну утворення медичного інституту, увійти знов у ті комісії, а головну інспектуру передати в руки авторитетного й досвідченого певного українця.

Та не так сталося, як сподівалося - бажалося.

В головному штабі (на Печерському), куди вартовий не хотів пускати Галагана, а мені сказав: — Проходьте, я вас знаю, ви доктор Галин, — ми зустріли деяких ґенералів і полковників гетьманських, а також і доктора Яницького.

З останнім я вернувся на Хрещатик у Головне Воєнно - санітарне Управління. Скликали всіх начальників відділів, Яницький попрощався з ними, зі мною, я попрощався з ним, а всіх зібраних попросив залишатися поки-що на своїх місцях, а там буде видко. Всіх я їх знав і поважав, крім доктора Ворпаховського, помішника головного інспектора (та він і не прибув) і доктора Певницького, яких я змісця ж звільнив.

---

*) Про Гетьмана Скоропадського й як він зник з Київа я пишу в інших своїх споминах.

Пройшло два дні. Отож, сидимо ми (я й декілька молодих лікарів у мене, в службовому кабінеті) та й радимось про щось, аж тут затарахкотів телефон. Доктор Барбар підходить, слухає, а опісля здивований повертається й каже: — „Одрина. Телефонує, що він є головним военно - санітарним інспектором і йде сюди.

Всі здивовано, з роздзявленими ротами дивляться один на одного, дивляться на мене. А я собі думкою радію: — Ну щож, немає добра без лиха. Мої наміри відсовуються на деякий час, а поки там що, я кінчатиму словник.

І справді, входить Одрина, і хоч він не має ніякого наказу про своє призначення, але у мене не було жадного сумніву, що він конечно хоче бути головним інспектором, а я не хочу ним бути, а тому передав йому ключі від столу та й повсім. Які там формальности, час бо був поглиблення революції!...

Через кілька днів головний штаб запитав мене, чому я залишив головне военно-санітарне управління й свою посаду головного інспектора?

Посада корпусного лікаря 4-го корпусу залишалася за мною, але там нічого було робити, а які були папери, то помішник присилав для підпису мені додому.

Та не довго я радів.

Уже на початку січня 1919 року в київському повітрі почалося якесь паскудне шамотіння. Те шамотіння що-день ставало голоснішим, що-разу загрозливішим. Вітер з півночі збуджував його, а місцеві провокатори й зрадники большевицького напрямку роздмухували його ще більше:

— Ось ідуть, ідуть величезними силами московські большевики, а наші підтримують їх. Геть к бісу Директорію, а з нею і всю буржуазну, поміщицьку Україну. Пролєтарі українські єднайтеся! Хай живе 3-й інтернаціонал!

Знову починається та ж революційна завирюха на підступах і вулицях Київа, як і попередня з 1918 року, тільки ще, здається, — та не здається, а напевно — грізніша.

А де ж українська армія?

Та її давно вже немає, а чи й була вона колись?

Дядьки, що згуртувалися були біля Петлюри на час повстання, зараз же після Київа кинулися в розтіч, порозбігалися додому.

А жменька Січових Стрільців навіть разом з недобитками гетьманськими — хіба то армія?

Директорія метушиться, не має на кого й на що опертися, а тут ще й суперечки між її членами. Винниченко, голова її, іритується, починає промовляти до одних і загрозливо гукати до тамтих:

— Гей ви, люди добрі, — друкує він в часописах за власним підписом, — чого ви лякаєтеся та й других страшите, аджеж ми, Директорія, на сторожі стоїмо, ми пильнуємо, у нас є „ґази", французи нам дали, цими „ґазами" ми засліпимо очі большевицькому військові так, що воно й в льохах не сховається! (Це було надруковано). А крім того, у нас є гармати, що стріляють на 100 верстов і багато їх, у нас є..., у нас є... чого тільки у нас немає! Ми знищимо москалів дощенту так,

що вони не знатимуть куди й втікати — чи в Німеччину, чи в Туреччину. Го-го, ми ще змусимо їх танцювати халяндри, а тому сидіть тихо й не турбуйтеся!

От-такий був зміст відозв Винниченкових до киян.

А тимчасом метушня збільшується, міністерства, державний банк, державні установи, управління й т. і. потиху, але швиденько пакуються, в далеку дорогу збираються, куди ж бо то?

Ох, гірка твоя доля, Україно!

То татари тебе гнали-пустошили, то інші знущалися над твоєю долею, то нарешті москвини та їх нащадки сучасні — евразійці й жиди — регочуться й регочуться... Навіть і „поганець сміється"!...

О, Господи милостивий, коли ж буде цьому край?!...

VI.

„Ісход" української інтеліґенції, закордонні місії і т. і.

Заходжу я якось до міністерства закордонних справ (Терещенківська вул., буд. Ханенка) і застаю там повнісіньку салю народу. Здебільшого молодь. Бачу свого небожа, студента політехніки.

— Ти чого тут? — питаю.

— Та хочу їхати за кур'єра до Москви! — відповідає.

— А тамті, хто такі?

— А то теж або кур'єри або урядовці закордонних посольств чи місій, що готуються до відізду — каже.

— Які ж то місії?

— А ріжні. Цим тижнем чимало тих місій відїхало вже, а цими днями відізджатимуть ще кілька. Ось, наприклад, місія економічна, її голова професор Туган-Барановський *), сидить он-там на канапі в куточку, відізджає завтра ранком; а є ще місії фінансові, дипльоматичні, військові, торговельні і ще деякі.

— Що ж за люди в тих місіях? — питаю далі.

— А всякого народу є! На чолі хтонебудь з певних українців старшого віку, а до них поналіплювалось й поприставало багато наволочі всякої, крім наших, здебільшого галичан, москалі і жиди, що володіють мовами, а є й німці й молдовани і Бог їх знає якої ще віри й походження.

А біля них ще їхні жінки, батьки, тещі, свекрухи, діти. Взагалі, кожна місія — то Ноїв ковчег, в якому всякої тварі по парі, а паскудства всякого по дві.

Тоді ж і там же зустрів я одного з членів партії с.-р., який теж їде з якоюсь місією.

— Що ж це таке, — питаю вже його, — це щось нагадує жидівсько-біблейський „ісход"? А скільки ж це коштуватиме державному банкові, а скільки то вивозиться за кордон свідомої української інтеліґенції, так потрібної в цей час тут?

---

*) Голова економічної місії до Франції, відомий політико-економ і бувший міністр, професор Туган-Барановський, помер в Одесі, по дорозі до Франції. Здається, що ця місія так і не доїхала до Парижу.

На всі ці та всякі інші запитання мій бесідник тихо та спокійно відповідає:

— Бачите, наша державна справа стоїть зле, москалі наближаються, військо непевне, нарід збольшевичений. Ось чому Чехівський (премієр-міністр за Директорії), передбачаючи можливість, а може й певність, що москалі здобудуть Київ і не виключено, що вони зразу ж почнуть нищити українську інтеліґенцію, рятує її, даючи можливість виїхати на деякий час за кордон. Ось і центральні комітети наших с.-д. та с.-р. вислали вже свої філії закордон, значна частина й наших с.-ф. теж виїзджає в складі деяких місій. Вчора виїхали дві коштовні місії — одна співоча Кошиця, а друга — бюро пропаґанди Пісначевського й Слюсаренка до Відня. Має виїхати цими днями ще експедиція заготовки державних паперів; а місія друкування паперових грошей і фінансова місія Супруна, обидві вже давно виїхали до Берлину. Якщо порахувати наші численні посольства, які ще з часів Центральної Ради попризначувано, а при Гетьмані порозсилано було до всіх держав Европи і навіть до Америки, та якщо додати до них консуляти й місії, що їх посилається тепер, то за кордоном опиниться така сила українців, що вони, якщо не повернуться, то складуть там компактну силу майбутньої еміґрації. І цей „ісход", як ви кажете, української інтеліґенції може буде на користь державній справі.

Щодо грошей, то й добре, що вони є та є кому їх давати, бо залишати їх большевикам — немащо.

— Може це все й гаразд і доцільно, — кажу я, — але на біса забирати з собою увесь той сторонній намул, що поприставав до української справи і, висмоктуючи й використовуючи її, ганьбить і шкодить їй?

— А що ж нам робити, коли ми в справах політичних пасемо задніх, коли ми навіть розмовляти з европейцями не вміємо. Мусимо пускати в посольства й місії москалів, жидів і німців, бо вони знають мови. Без них ми нікуди, ось-як.

Через 2—3 дні заходить до мене доктор Ілля Холодний (брат міністра). Він є голова формованої місії Українського Червоного Хреста. Місію затверджено ще при Гетьмані. Призначенням її є вивезти з Німеччини всіх полонених там солдатів українського походження. Доктор Холодний запрошує мене увійти до складу місії.

Я відмовляюся, змагаюся цілий тиждень, посилаючись на ще невпорядкований словник, хоч перші літери його вже в друкарні й коректурні аркуші вже в мене на столі.

— Та словника свого, — сперечається доктор Холодний, — ви ніколи не впорядкуєте остаточно, бо словник, як і олійна картина, яку, як здається малярові, ще треба торкнути пензлем то там, то там, — так і авторові словника.

А тут ще гудуть мені то в одно ухо, то в друге, що конечно, мовляв, треба їхати, бо москалі, що вже опинилися під Києвом за Дніпром, напевне обріжуть мені не тільки руки, а й життя.

— А може й справді? — думаю собі. — Ну, гаразд, згоджуюся!

На другий день заходить до мене член Головного Управління Українського Червоного Хреста доктор Златковський і пропонує мені

стати головою філії Українського Червоного Хреста, яка буде при Директорії. *) Через те, що вже дав згоду увійти до складу місії Українського Червоного Хреста, то відмовився, а порадив запросити В. Г. Вязлова (бувшого ґуберніяльного воєводу на Волині і бувшого міністра при Лизогубі). Центральний комітет радо запросив і призначив Вязлова. Ми з ним здибалися по дорозі — він до Камянця, де вже був Уряд, я — закордон. **)

— А коли відїжджати? — питаю я Холодного.

— Та обіцяли потяг дати післязавтра, але це ще непевно, бо всі потяги розібрали місії, державні установи, управління й канцелярії, а разом і державний банк евакується, — каже Холодний. — Та вже якось-то буде.

— Те „завтра - післязавтра" тягнулося днів із десять.

А тим часом зібрав я всі термінольоґічні картки словника і ввесь матеріял і коректури, відвіз до міністерства здоровля й здав на руки доктора Меленевського. ***) Упорядкувавши деякі речі в переконанні, що через 2 місяці ми повернемо додому, і одіславши рапорт командирові корпусу про двохмісячну відпустку, виїхав ранком другого дня на двірець.

Аж ось причвалав до Київа якийсь обгризений санітарний потяг. Др. Холодний захопив його й повідомляє, щоб усі члени місії невідмінно були зрана на „товаровій", бо в 10 годин ранку (19 січня 1919 року) потяг вирушить. Це так говорилося, а справді потяг рушив тільки вже по смерку, хоч усі зранку були на місці. Бо, бачите, потяг є, та немає паротягу, а десь там знайшли якийсь паротяг, але немає машиніста, а коли найшли машиніста, то показалося, що він не то хорий, не то зморений і потребує лікування. Почали лікувати його й тамтих, що з ним, а ліки, звісно, — спірт (не горілка, бо це буржуазний напиток, а спірт) та гроші. Ото марудилися з ним (а за всю дорогу всюди одно й те саме: — благання, спірт і гроші) цілий день, а виїхали тільки по смерку. Та не довго й їхали, всього дві верстві, бо на розїзді Волинському машиністові раптом забракло води: треба було відчепити паротяг і вирушити до Київа по воду. Знову „ліки" — спірт і карбованці. Ранком рушили далі, а перед тим натрапили на помості ваґону нашого потягу на забитого й вже похолоднілого та ограбованого члена нашої місії. І ніхто не чув ні стрілу, ні згуку. Їдемо

---

*) Головне Управління Українського Червоного Хреста заснувалося ще за Центральної Ради. Голова його — Лінниченко, доктор І. Холодний заступник, члени: доктор Барбар, Златковський, Могилянський, Оксана Стешенко, доктор Базилевич, доктор Черняхівський.

**) Через два-три місяці після зустрічі я отримав лист від дружини Вязлова, що він і лікар Одрина, який виїхав з Київа в складі міністерства вже як міністр здоровля, обидва померли в Камянці від плямистого тифу, пошести, яка тоді десяткувала в українській армії, нищучи її, сливе, дощенту. — Хай буде легкою земля цим двом видатним діячам в часах пробудження України.

***) Доктор Меленевський був урядовцем міністерства здоровля, яке фінансувало термінольоґічну комісію, в склад якої входили, як дорадники, професор Е. Тимченко, фільольоґ Є. Грицак і діловод лікарка О. Антоновська.

собі потрохи та помалу в напрямі на Шепетівку, спинилися на деякий час в Бердичеві, купили тут ваґон борошна й сала (ой, що то за сало було!) та й далі. Але за Шепетівку далі не спромоглися.

Поляки здійняли залізничний тор, висунули проти нас баґнети та й гукають: — Якого біса треба вам тут? Це ж наш кордон і наша сторона починається! Гетьте назад!

Мусили повертати назад, прикупили в Шепетівці ще вудженого сала. ковбас, шинки (смачніших немає ніде в світі!) та й повернули до Козятина, але далі знову не можна, бо на колії стоять військові потяги. Стоїмо день, стоїмо ніч, „лікуючи" увесь час машиніста й кочегара. На другий день якось пересунулися потяги — одні наперед, другі — вбік, якось просунулись і ми. Ось Проскурів. А далі — Волочиськ.

Спинили нас в степу, за верству від стації, бо всю колію — геть аж до Тернополя забито потягами, що їдуть з місіями. Чекаємо день, ніч, чекаємо два дні — ночі, чекаємо й три, а навколо день і ніч ходять грабіжники. Нарешті рушили, а перед нами проскочила капеля Кошиця (87 співаків), а в Тернополі, не доїзджаючи, ми перегнали якийсь потяг, повний киян.

— Що за люди? — питаємо.

— Ґрафічний відділ державної експедиції з родинами, — відповідають.

А в Тернополі знову лихо: наш потяг треба залишити, бо звідси вже починається вузька колія австрійська.

Який паскудний був наш санітарний потяг, алеж він був люксусовим в порівнанню з тим, що нам тут дали. Та й того не легко доктор Холодний здобув.

Скільки то карбованців і вже не спірту, а коняку (бо тут вже Европа починалася!) треба було вичастувати, доки дали нам товарові й III кляси ваґони з вибитими шибками й поламаними дверима й виходками!

Їхати далі повз Львів—Краків неможливо, бо тут бої йдуть між поляками й українцями за Галичину і Львів, а тому прямуємо до Мадярщини. На останній перед кордоном стації знову зупиняють нас, але тут зупиняють вже свої. На тій стації ми застали наш наддніпрянський загін, який брав активну участь в боях з поляками і примушений відступити аж до цієї стації (забув, як вона називалася, але на мапі можна відшукати). Прискочив, хто його зна й коли, потяг місії самостійників з професором Є. Тимченком. Розпитавшись у мене, що ми за одні, пішов професор до І. Холодного та й каже йому ультимативно: — Я не пущу вашу місію далі, бо ось-тут частина нашої армії, без лікарів, без ліків, без сестер, голодні й голі, а у вас всього цього й майна та харчів повні ваґони, ви претеся біс-зна куди, біс-зна чого тоді, як ваше місце й обовязок бути тут.

Та доктор І. Холодний не був з тих, щоб його можна було, хоч би й самостійникам, налякати. Наш ешалон очікував на цій стації Симона Петлюру. Вночі С. Петлюра дійсно приїхав і доктор Холодний отримав від нього дозвіл їхати далі своєю дорогою.

Ранком другого дня переїхали ми Карпати (кордон галицько-

мадярський) і на першій же стації зупинили нас мадяри; — та хто ви, та куди ви, та чого ви? — все допитуються. Продержали нас день — ніч, нагодували гуляшом та й пустили далі. А по дорозі на деяких стаціях робочі люди вітають нас, кидаючи шапки вгору і все допитуючись: — большевики, большевики? — Вони раділи, що ми й є ті большевики, яких вони щодня чекали та які, дійсно, через кілька днів після нас обявилися в образі Беля - Куна в Буда - Пешті. Ось — чому мадярська контррозвідка спинила нас в Буда - Пешті на довший час, двічі робила трус всього потягу і, не зважаючи на те, що в Буда-Пешті було наше посольство і навіть наша військова місія з доктором Окопенком, — не вірила, доки докторові Холодному не вдалося запобігти ласки філії Міжнароднього Червоного Хреста; її представники приїхали на стацію, де стояв наш потяг, погостювали у нас, покоштувавши шепетівських ковбас і шинки, напились нашого чаю і, побачивши, що між членами є й старі люди, а наші жінки й сестри розмовляють по французькому — повірили нам і ручилися перед мадярським урядом, що ми справді не большевики.

У Відні ми знову затрималися на кілька днів, щоб хоч трохи підодягнутися й надати собі европейського вигляду.

У Відні, задовго до нашого приїзду, перебувало закордонне бюро Головного Управління Українського Червоного Хреста; головою його був доктор Б. П. Матюшенко, а членами доктор О. Окопенко, Ярослав Окунєвський, М. М. Тимофіїв і К. Чайка.

На австро - німецькому кордоні тримають нас день - ніч, вимагаючи від нас мита. Коли їм довели, що річі Червоного Хреста не підлягають митним оплатам, тоді вони причепилися до нашого власного майна, але коли побачили наше жалюгідне персональне майно, то, засоромившись, самі відмовилися. Нарешті почали гостинно просити відпочити у них на кордоні, бо, мовляв, ви так довго їхали й у таких прикрих умовах, що позаморювались. Відпочиньте трохи!

А справа була в тому, що Берлін не приймав ніяких потягів, бо саме в ті дні на вулицях його йшов бій між поліцією й спартаківцями, себто між капіталом і пролетаріятом. І тільки після того, як поліція перемогла спартаківців, знищивши їх чолових представників (Карла Лібкнехта забила на смерть, а Розу Люксембурґ потопила в Шпре), тоді тільки нас впустили.

Отже дісталися ми до Берліна в початку березня, тобто їхали з Київа більше як місяць.

В Берліні ми застали, крім посольства *) з Поршем і Р. Смаль-Стоцьким (радник) на чолі, ще три місії: 1) Фінансову з Супруном на чолі, 2) Військову з доктором Воєвідкою на чолі і 3) експедицію друкування паперових грошей з паном М. Г. Данильченком на чолі.

---

*) Посольство містилося в чудовому власному будинку (Kronprinzufer, 4), що його купив ще за гетьманового панування посол барон Штейнгель за 1.000.000 нім. марок. Москалі, захопивши Україну, примусили німецький уряд безсоромно відібрати (1921 р.) цей будинок в українців і передати його большевикам. Бодай їм не дихати!

Всі три місії прибули сюди ще за часів Центральної Ради по Берестейській угоді.

Гадаю, що не буде зайвим згадати бодай коротенько про них.

Військова місія мала завдання улегшити невільницьке життя полонених українців. Таких місій за кордоном було, здається, дві: австроугорська, яка піклувалася українськими полоненими в Італії, Угорщині й Австрії з доктором Окопенком на чолі, і берлінська — піклувалася українцям, що сиділи по ґерманських таборах.

Завдяки виховандсти, тактові й досконалому знанню німецької мови, керовникам її — докторові Воєвідці й професорові В. Сімовичеві — вдалося увійти в добрі стосунки з військовим міністерством. При співучасті його вони повибирали розпорошених полонених звідусіль і орґанізували їх в осібні громади в осібно призначених таборах. В цих громадах було орґанізовано національні школи, в яких учили не тільки писати - читати, а й викладали лекції з українознавства, позаводили гуртки співочі й театральні. Для всіх таборів друкувалося український часопис „Шлях" під редакцією Зенона Кузелі. Всією культурною працею й національною пропаґандою керував головно професор Сімович. Доктор Воєвідка, доктор Журавель та інші члени місії допомагали в культурній справі, піклувалися про здоровля, живлення, одяг і інші потреби полонених і запобігали всяким сутичкам з командуванням і москалями. В той час, коли військова місія прибула до Німеччини, вона застала наших полонених в тому жалюгідному гіркосумному стані, який їй вдалося крадькома зафіксувати фотоґрафічним апаратом.

Військова місія після Камянецької катастрофи ще животіла деякий час, але нарешті її існування припинилося (1920 р.) за браком коштів, члени її розсипалися — хто куди, але добру память про неї повинно зафіксувати на сторінках української історії.

Друга українська місія мала завдання випрацювати зразки паперових грошей і друкувати їх тут. Таке завдання виникло після того, як державний банк, власне експедиція друку державних паперів, переконалася мабуть, що кустарний спосіб друкування паперових грошей неможливий в Київі або деінде в Україні за браком відповідних машин, паперу й фахівців цієї справи.

Завдяки цьому всі спроби друку грошей у себе вдома були неґативні не тільки тому, що зразки були незграбні, антихудожні, хоч ґравірували їх найкращі фахівці - ґрафіки (як небіжчик Нарбут, молодий але талановитий І. Мозолевський), а ще й тому, що їх легко було штучно підробляти, за що й взялися фальшівники.

Панові М. Данильченкові пощастило увійти в згоду з однією друкарською фірмою в Берліні, яка володіла якимось власним „секретом" фіксації кольорів і почала друкувати українські гроші. Зразки цих грошей, показані п. Данильченком міністрові Барановському й декому з нас, були на диво гарні, особливо портрети гетьманів у фарбах. Гроші наґравіровані й надруковані були тільки на одній сторінці, друга лишалася чистою та такою й залишилася, бо друк припинився за браком у п. Данильченка й у пана міністра ресурсів, а на борг

друкувати фірма відмовилась. Недокінчення друку грошей, яких зразки говорять про Україну однією тільки своєю стороною, хоч дуже красно й промовисто, є виразом недокінчення й нашої державної справи. Та й інші справи ждуть на свій слушний час! Він прийде, він вже не за горами і справу докінчення друку українських грошей буде доведено до бажаного кінця! Про дальшу долю цієї місії не знаю.

Про третю місію — фінансову, розповідатиму далі, а поки-що оповім, — знов таки коротенько, про нашу червонохресну місію. Виїхала вона з Київа в складі понад 50 люда, але членів місії було, власне, менше як 40, а решта — то родичі членів, вартові тощо.

Поміж членами місії було певних переконаних українців не більше як із 15, а решта — ні те, ні се, так собі — люди. На чоло місії призначено було досить молодого та розумного, тактовного, енерґійного, здібного розпорядчика і знавця мов, ще й до того „битого на голову" доктора І. Холодного. Призначення його було дуже влучне. Він вивіз місію з Київа в дуже скрутний час, провіз її через усі перешкоди до Берліна, протримав її тут півтора року і, хоч не виконав призначеного місії завдання, але все, що було в його силі й можливостях, він робив.

Головним призначенням місії було: 1) вивезти з німецького полону всіх українців, а понеже це швидким темпом зробити буде неможливо, то — 2) орґанізувати бодай в головних таборах свої лазарети зі своїми лікарями, сестрами й своїм господарством.

Ні того, ні другого виконати не вдалося — й це не з вини місії. Спочатку німці ніби-то й згоджувалися відпустити полонених і потяги для цього дати, а згодом — почали зволікати, здається, під впливом московських кол, бо українці, мовляв, большевики і підсилюють собою большевиків московських. Ця пересторога й нам спадала на думку, бо справді полонених уже зачепила большевицька демаґоґія і, хоч, вивозячи їх з полону, ми думали, що вони поможуть Петлюрі в найскрутніший час, але, але... а що, як вони допоможуть не Петлюрі, а ворогам.

Чи так, чи ні, але бажання вивезти не було виконане. Що ж до орґанізування лазаретів, то замісць них було післано в табори лікарів, сестер і харчі, а в Берліні було уряджено стацію для приїздних полонених.

Наша місія, хоч іменувалася червонохресною, але прав Червоного Хреста не мала. В цій справі доктор Холодний двічі їздив до Женеви, але здобути ті права навіть при повній і запобігливій участи членів міжнародного комітету не зміг, бо України не було визнано поки-що за суверенну державу, а ще й до того на її нещастя стратила свою територію, а з тим і права на державність.

На утримання досить численної місії протягом півтора року треба було чималих коштів. Витративши те, що було взято з дому, доктор Холодний здобував трохи грошей то у Супруна, то у Макаренка, члена Директорії, що опинився чогось у Відні; накупив потрібних для України річей, як хірурґічне знаряддя, ліки, перевязочний матеріял, та забрав-

ши знову з собою інтендантське майно, яке привіз з Київа, вирушив щасливо додому. Вернулися до Київа (де вже давно панували большевики) не всі члени місії, частина їх залишилася за кордоном. *)

Фінансова місія в Берліні. За голову її був Супрун, с.-д., наддніпрянець, колишній кооператор. Поміж членами місії був один москаль з німецьким прізвищем, а решта — галичани. Місія у своїм поступованню повинна була керуватися інструкцією, виробленою ще в Київі, але понеже інструкцію було накреслено в загальних рисах, то ніхто не дотримував її. Вивезла місія грошей з Київа щось понад 120 міліонів карбованців, частину їх вона залишила у віденських банках і сейфах, обмінявши на корони, а більшу частину депонувала в банках і сейфах берлінських, перевівши її на валюту: німецькі марки, голяндські гульдени, анґлійські фунти й американські доляри.

Коли червонохресна місія приїхала до Берліна (березень 1919 року), то тут уже кружляли чутки, які компромітували Супруна й членів місії, „Супруніяда" стала навіть обєктом німецького дотепу.

Вліті того ж року приїхав до Берліна міністр фінансів Б. Мартос. Не знаю, з яких причин, але Мартос рішив призначити ревізію фінансової місії й попередив про це Супруна, та останній відмовив Мартосові послуху, не визнаючи за ним права ревізувати його. Тоді Мартос звернувся до німецьких адвокатів, а кожний німецький адвокат має право судівничого комісара. Адвокат прибув до роскішного помешкання фінансової місії, **) позапечатував всі столи й шафи з документами, наложив арешт на ціле помешкання і після того Супрун мусив скоритися й погодитися на ревізію.

Головою ревізійної комісії Мартос призначив І. І. Мірного, а членами — інженера Є. Соковича й доктора М. Галина.

З початком призначення ревізії всі функції фінансової місії, як і існування її, було скасовано, її було розвязано.

Супрун на початку ревізії охоче давав відповіді й пояснення на запитання комісії, але в міру того, як запитання все поглиблювалися й ставали ущіпливішими, а пояснення незадовільними, Супрун засаботував і навіть на офіційні запрошення просто не відповідав.

Ревізія тривала більше як рік. Це тому, що ті документи, які знайшлися в помешканню, були в повному безладі, багатьох бракувало, особливо усправедливляючих квитків на видатки; приходилося запрошувати посольства та інші місії, як і поодиноких людей, стверджувати записи місії і т. і. На все це йшло багато часу, як і на те, щоб перевірити та й то при допомозі німецьких заприсяжених бухгальтерів, фахівців, валютові операції в ріжних банках Відня й Берліну. Грошевої скрині фінансова місія не мала, а всі гроші тримав Супрун, або по сей-

---

*) Посеред останніх і я опинився, бо не хотілося вертатися в пекло, особливо після того, як мене повідомили з Київа, що аґенти Че-Ка двічі робили трус, шукаючи мене, а колхоз спустошив моє помешкання, заграбувавши все, що там було.

**) Kleiststrasse, 25. Scharlottenburg, Berlin.

фах, про які не було відомо нікому, або у власній кишені. Бухгальтерських книг ревізія не знайшла, а бухгальтер *) приніс якусь одну заялозену з перекресленими сливе скрізь сторінками; там записи і підсумки не погоджувалися з тими, які Супрун дав ревізії згодом і які своїм новеньким виглядом і свіжим чорнилом свідчили, що Супрун почав їх складати з якихось мабуть копій, що тримав у себе.

Готовий капітал, по заяві Супруна, складався щось з 300 тисяч німецьких марок і понад 130 тисяч нічого вже тоді невартих карбованців і рублів (в сейфі), які він здав ревізійній комісії.

Якимось чином справа з Супруном перейшла на розгляд німецького суду в Берліні. Не знаю, чи Мартос передав її туди, чи Барановський, призначений на міністра фінансів після демісії Мартоса, а тільки видко було, що справу проволікатиметься в суді без кінця - краю так, що навіть на адвокатів недосить буде тих грошей, що їх залишив Супрун.

Не порадившись з членами ревізії, Барановський зробив якусь угоду з Супруном і справу в суді припинив.

А ревізія відбувалася своїм порядком.

Перегляд паперів, документів, конторських книг і листування фінансової місії привели до висновку, що фінансова місія протягом свого перебування за кордоном провадила отакі справи: 1) чайна справа, 2) валютова справа — купування валюти, 3) перепровадження грошей урядові і 4) грошова допомога ріжним офіційним інституціям, урядовцям і приватним особам. Не вважаю потрібним докладно спинятися на процесі провадження ревізії й висновках, бо все те запротоколовано у звітах і доповідях міністрові Барановському.

Нагадаю в загальних тільки рисах, що:

1) чайну справу, що її започатковано ще в Києві, закінчено фарсом у Голяндії. Справа представлялася так. На терені України свого часу стався цілковитий брак чаю. Двоє жидів за порадою міжнародніх комісіонерів, довідавшись про це (через когось з українців), зявилися до міністра фінансів і запропонували йому на вигідних ніби умовах велику партію чаю. Цей чай належав ніби-то якомусь голяндському банкові, але лежав на складі на острові Цейлоні. Банк зобовязався привезти той чай до Костантинополя, а звідти вже українським пароплавом в Україну. Чи так, чи сяк, але значну частину грошей було виплачено, а чаю не було й немає. Супрун вів з банком увесь час пертрактації, але до кінця не довів, а докінчив М. Ковалевський. Він вихопився з Відня до Голяндії (1919 рік), заявив банкові, що він є повноважний міністр і може покінчити всю справу нараз, як що банк заплатить йому певну квоту грошей. Про це банк повідомив місію, відмовляючись від дальшого листування.

Всю справу куплі - продажу чаю розглянув докладно на основі чайного контракту, документів і листування місії з голяндським банком голова ревізійної комісії І. І. Мірний, юрист з фаху. Скільки можна собі тепер пригадати, то пан Мірний в своєму звіті про чайну справу

*) Галичанин, що колись був в Америці й там ніби-то навчився американської бухгальтерії.

приходить до висновку, що українське міністерство фінансів мало втрати на цій операції щось біля 5.000.000 карбованців, які заховалися в чиїйсь кишені. Супрун не сказав, у чиїй.

2) Справу валютову проревізував Є. Сокович, який в своєму звіті стверджує непогодження іноді курсів валюти, по яких її купувалося, з записами в бухгальтерських книгах.

3) Що ж до перепровадження паперових грошей (карбованців) з Берліну до уряду, то Супрун списав контракти з фірмою авіонів. Контракти викликали в ревізійній комісії тільки здивування, бо вони були лише на користь фірмі й на шкоду місії та й даремна була праця тих авіонів: один упав на польсько - німецькому кордоні і гроші було розграбовано, а другий упав на терені Басарабії, де румуни конфіскували не тільки гроші, а й приватне, дуже коштовне майно, яке пересилалося на тому авіоні до Камянця. *) На цій „фінансовій операції" держава мала теж чималі втрати.

4) Ревізія бухгальтерських книг, перегляд усправедливлюючих квитків і т. і. виявили теж недбалість Супруна й бухгальтера та витрату грошей всупереч інструкції. Значну частину грошей розвіяно даремно на шкоду міністерства фінансів і здебільшого не оправдано.

Згадуючи тепер про діяльність фінансової місії за кордоном, діяльність дуже шкідливу як з матеріяльного, так і морального погляду для української держави, можна припустити, що може вона була наслідком не навмисного шахрайства банди злочинців, а лише наслідком нерозважного призначення до цієї місії людей недосвідчених, революційно-здеморалізованих і легковажних.

Справою державного суду було б — дослідивши, виявити, чи був тут злочин і, якщо він був, хто злочинці.

Закінчивши справу ревізії, комісія зібрала всі оригінальні акти, листування, бухгальтерські книги, взагалі цілий архів фінансової місії, вложила у велику скриню й передала її українському посольству в Берліні до переховання.

Результати ж ревізії, що їх надруковано на машинці в числі 18 екземплярів грубої книжки - сшитка, оправлених у переплет, було розіслано через посла Василька офіційним українським установам і міністрам, а через Кедровського — часописам і головам українських партій. **)

Наприкінці мені лишається згадати ще про одну грошову справу українського уряду з урядом німецьким. Відомо, що за Берестейською згодою німці отримували з України певну й величезну кількість

---

*) Цікаво, що член фінансової комісії, який посилав з тим авіоном подарунки своїй жінці, отримав від Супруна відшкодування за втрачені речі. Цікаво також і те, що незабаром по катастрофі німецька поліція витягла спід ліжка в приватному помешканню секретаря фінансової місії (галичанин) щось з 10 міліонів карбованців.

**) А саме: Голові ради міністрів, С. Петлюрі, міністрам закордонних справ і фінансів, Б. Мартосу, посольству в Берліні, головному контрольорові, Раді Республики (в Тарнів); для „Волі" Піснячевському, для „Нової Доби", для У. С. - Д., для У. С. - Р., для У. С. - Ф., для Національної Ради.

збіжжа, за яку вони повинні були заплатити готівкою щось 450 міліонів німецьких марок (золотих). *)

Те збіжжа німці хутенько й жвавим кроком вивезли з України в Німеччину і може завдяки українському хлібові врятували свою батьківщину від пошести голодової смерти.

Вивезли, але не квапились заплатити боргу... так і до цього часу плачуть українські гроші в Берліні. Не можу сказати, які заходи робив Гетьман, щоб отримати ті гроші, та й чи робив — теж не знаю. Але на моїх очах силився отримати ті гроші посол Порш (за часів Директорії), крім Порша бив над цим свою голову й Супрун, та даремно; німці не визнавали їхніх уповноважень на ті гроші. Гостро встряв до цієї справи досвідчений посол барон М. Василько, використовуючи свої давні політичні звязки з впливовими особами в Берліні, та й це не помогло, гроші міцно загрузли на місці. Коли приїхав до Берліну новопризначений міністр фінансів Барановський, то він вхопився за цю справу й провадив її вже іншими, кустарними, містечковими заходами, випрацьованими довголітньою працею кооператора не то у Вінниці, не то в Бердичеві. **)

Не знаючи мови, він примушений був звернутися за посередництвом до московських жидків - комісіонерів міжнароднього маштабу (здається тих самих, що обшахраїли уряд з „чаєм”), які гаряче взялися здобути ці гроші, особливо коли Барановський згодився на їхні умови, а ці умови були — 50% комісійних, себто понад 200 міліонів німецьких марок. Забігали ці панове по кабінетах, як приватних, так і (особливо) міністерських, як в Берліні, так, здається, чомусь і у Відні. Крутилися вони, вертілися на гарячому, бо справа спочатку пішла була надобре, але зачепилась на упертості якогось впливового урядовця, який відмовився дати свою згоду, навіть і тоді, коли щось біля рук його забрязчало.

На тому, що „віз і нині там”, справа скінчилася.

---

*) Крім цього офіційного збіжжа, кожен німецький солдат посилав щотижня своїй родині в Німеччині за цілий час перебування в Україні ще по 10 кільограмів борошна й цукру.

**) Казали, що й Супрун був кооператором у Вінниці.

Дипл. інженір А. МАРУЩЕНКО-БОГДАНОВСЬКИЙ.
Підполковник.

Матеріяли до історії

1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку.

РОЗДІЛ IV.

В СКЛАДІ ОКРЕМОЇ КІННОЇ ДИВІЗІЇ.

Бій 9 липня 1920 р. Перехід через Збруч. Реорґанізація в часі постою в армійському резерві. Бій під Гусятином 25. VII. 1920 р.

9 липня полк брав участь у першому самостійному бою Окремої Кінної Дивізії (в скороченню О. К. Д.) в районі с. Сцібори - Іванківці (коло м. Миньковець). В ніч на 14 липня полк, як арієрґард дивізії, що лишилася останньою з частин Армії У. Н. Р. по східньому боці Збруча, перейшов річку в районі м. Скали.

По переході через Збруч О. К. Д. перейшла до Мушкатівки, як армійський резерв. На другий день пересунулася О. К. Д. до с. Королівки, а пізніше до м. Озерян і там стояла до 24 липня. Тут відбулося зєднання бойових частин дивізії зі своїми обозами, які досі перебували при стрілецьких дивізіях. Підчас постою в цьому містечку переведено було велику працю орґанізаційно - адміністраційну. Реорґанізувалися штаби, закладалися полкові й гонорові суди, ремонтні комісії, відбувалися старшинські збори. Рівнож прибувало поповнення старшини, підстаршини і козаків з числа тих, які дісталися до польського полону у листопаді 1919 року. Йшла енерґійна праця: — чищення зброї, пероковка коней, направа возів бойового обозу, навіть повстав девізійний рухомий ветеринарний шпиталь. Позатим відбувалося стройове навчання по сотнях і одно загально - дивізійне. Старшини встигли навіть прочитати підстаршинам та козакам кілька викладів.

23 липня на командира полку дістав призначення полковник Кость Смовський, давніший командир цього полку в 1919 р. (див. розділ I); сотник Голуб залишився за помішника.

24 липня ввечері полк на чолі з новим командиром вирушив у складі О. К. Д. в напрямку на Гусятин і заночував у с. Колодянах.

25 липня в загальному бою О. К. Д. 2 кінний Максима Залізняка полк, висланий для переслідування червоних москалів, гнав їх аж до Гусятина.

Передова 3-я сотня, в команді сотника Шила, на плечах ворога вдерлася аж у місто і на мості мала гарячий бій, де дошкульним огнем з кулеметів поклала біля переправи трупом до 30 москалів. Московська червона піхота в часі натиску нашої сотні втікла майже без стрілу, а ця обставина дала 3-ій сотні можливість заатакувати кулеметами переправу через Збруч.

Та большевицька артилерія зза Збруча почала гатити по переправі ґранатами, під них втікаючи попали большевики. Це збільшило їх втрати. Одначе незабаром огонь перенісся на сотню і та мусила відступити. Пробувала зробити випад, але без корисних наслідків.

Сотня обмежилася до утримання в своїх руках стації, яку передала 26 липня відділові, що прибув від І-ї стр. Запорожської дивізії на чолі з підполковником Пироговом, і повернула до полку.

3 сотня понесла втрати: 1 козак і 5 коней ранених. Відзначилися в часі атаки хор. Романіка, однорічник, нині небіжчик Панаретів, підхорунжий Зілинський, Данилюк, козаки Марчук, Головченко й інші.

30 липня в часі постою полку в с. Базарі повстав конфлікт на тлі призначення на нового командира полку сотника Ростислава Корчунова.

Непорозуміння вийшло від двох старших командирів сотень і козаків - партизанів „Зимового Походу". Ці старшини й козаки втікли з 2 кінного Переяславського полку полковника Аркаса, який перейшов 11. XII. 1919 р. в с. Немиринцях до II Галицького Корпусу (про що згадувалося в розд. III). І втікли саме з тої сотні, якою керував тоді сотник Корчунів. А коли вони йому тоді призналися й пропонували, щоб він утік до відділу сотн. Царенка, то він хотів їх заарештувати; вони, — хорунжий Маковій і Теплий — все ж втікли і прибули до відділу сотника Царенка 13. XII. 1919 р. в с. Блажіївку.

Сотникові Корчунову треба було перед прийняттям полку доповісти про цей випадок командирові дивізії, а цього він не зробив. Винесено було постанову, в якій старшини від себе і від імени козаків, учасників „Зимового Походу", просили командира дивізії, щоби з причин, які подали командири сотень, він скасував наказ, який міг би неґативно вплинути на єдність полку. Командир дивізії ґенерал - хорунжий Омелянович - Павленко признав рацію, залишив полковника Смовського надалі командиром 2 кінного М. Залізняка полку, а сотника Корчунова з 2 старшинами і 48 козаками прирядив до штабу дивізії (до речі сказати, цей відділ, присланий з польського фронту, згідно з наказом п. Головного Отамана, не мав бути розформований ані влитий до іншого полку). З нього сформувався Окремий кінний курінь, що пізніше розгорнувся в 4-й Ніжинський ім. Кошового Отамана Івана Сірка полк.

3 серпня полк брав участь в бою О. К. Д. під м. Джурином і Слобідкою Джуринською. Того ж дня перейшов р. Стрипу і став у селі Нагірянка.

6 серпня полк вирушив із Нагірянки через сс. Переволоку — Олешу, зупинився в с. Ковалівка і стояв там щось біля тижня, роб-

лячи демонстрації і наскоки на ворожі позиції на відтинку I-ї стр. Запорожської дивізії.

15 серпня до с. Ковалівки завітав Головний Отаман Симон Петлюра і дякував частинам Окремої Кінної Дивізії за попередні бої.

Бій 28 серпня в районі м. Маріямполя і Болшівця - Бурштина. Героїчні чини хорунжого Маковія, хорунжого Панаретова і чотового Мартинюка Сергія.

28 серпня відбувся один із найславніших боїв Окремої Кінної Дивізії, в якому I-ий кінний Лубенський імени Максима Залізняка полк відіграв не останню ролю. Коло 5 години ранку полк вирушив із м. Зеленого Устя, як аванґард Окремої Кінної Дивізії.

Не встиг він своєю чоловою — 2-ою сотнею — наблизитися до Маріямполя, як ворожі стежі, що почали відходити на Маріямпіль, де стояв невеликий відділ піхоти 364 совітського полку, обстріляли її розїзд. Одночасно 3 сотню, підсилену ручними кулеметами, пущено яко бічний аванґард вздовж р. Горожанки з певними вказівками ділати згідно з обставинами, які витворяться підчас бою решти полку. Відповідальність покладено було натурально на командира 3 сотні сотника Шила. Частина чолової сотні опішилася й увязалася у бій; частина в кінному строю через несприятливу місцевість не могла навіть продертися на ворожі крила. Шлях, що провадив від Зеленого Устя до Маріямполя, був так потятий нерівностями терену, що в деяких місцях трудно було повернути возом. Всеж 3 сотня з боку с. Межигірці збила ворога вогнем ручних кулеметів.

Не вважаючи на несприятливу місцевість, ворога тиснено уперто і під Маріямполем заатаковано. Ворог почав відходити розстрільними вздовж шляху Маріямпіль—Водники по східній стороні його через висоту „230", хут. Вороницю й села Водники й Лани.

Опішені 1 і 2 сотні з ручними кулеметами посувалися крок-у-крок за червоноармійцями 364 і 366 совітських стр. полків 60 совітської дивізії, не даючи цій піхоті ані на хвилину спинитися. Перед с. Водниками показалися 367 сов. стр. полк і яко резерв сотня школи червоних курсантів, що надійшли з с. Ланів. Ці відділи мали замір перейти в протинаступ, хоч бачили кольону решти дивізії, яка йшла на дистанції 1—1½ кільометрів за полком.

В цей час прислужилася своєю бравурою 3 сотня, яка заскочила ворожі відділи з тилу — зі сходу з боку села Тумиру і дошкульним огнем допомогла опішеним сотням відбити протинаступ. На полі бою залишилися ранені і забиті червоноармійці. Ворог відійшов шляхом Водники—Семяківці, займаючи висоту „362", а 3 сотня завдала йому знову дошкульних втрат, бо майже в чоло гатила з кулемета з півночі з с. Транти. Це змусило решту ворога втікати на горбки, де він знайшов хвилеве схоронення в окопах, позісталих з часів світової війни. Але довго там не висидів, бо йому загрожував перехресний огонь 3-ої сотні і аванґарду — тож тікав далі в напрямку на с. Тустань. Тут місцевісць більше сприяла чинити кінно. Полк, підтриманий кулеметною сотнею і 3 сотнею зі сходу, повів третю з черги атаку і по півгодинному бою здобув село Семяківці, гонючи ворога на Тустань, а 3 сотня на

Медуху. Найбільший опір ставила сотня школи червоних курсантів. Цілий час на неї тиснула 3 сотня.

Ворожа артилерія не так дошкуляла фізично, як впливала морально своєю безперестанною стрільбою, бо все старалася підтримати свою піхоту, яка, не зважаючи на допомогу гармат, не могла встояти перед розгоновою силою наших лав.

Могутнє „Слава" ламало ряди червоних москалів, збивало їх з добре вибраних позицій та змушувало відходити.

Червоноармійці і червоні курсанти під с. Хоростковом приймали атаку на баґнети. Наші опішені кіннотчики замісць баґнетів вживали списів, що остаточно здеморалізувало червоних.

Вони стали відступати на м. Болшовець.

До цього містечка релєф місцевости сприяв червоним, ставлячи натуральні перешкоди нашій кінноті. Направо була гора до 20—50 метрів висока, поросла чагарником, в якому ховалися червоні після невдалих сутичок, чи з аванґардом, чи з 3 сотнею, і оскільки ця остання їх не винищила, то потім стріляли по полку ззаду, а то й по штабу дивізії і головним силам, що йшли на певній відстані за аванґардом.

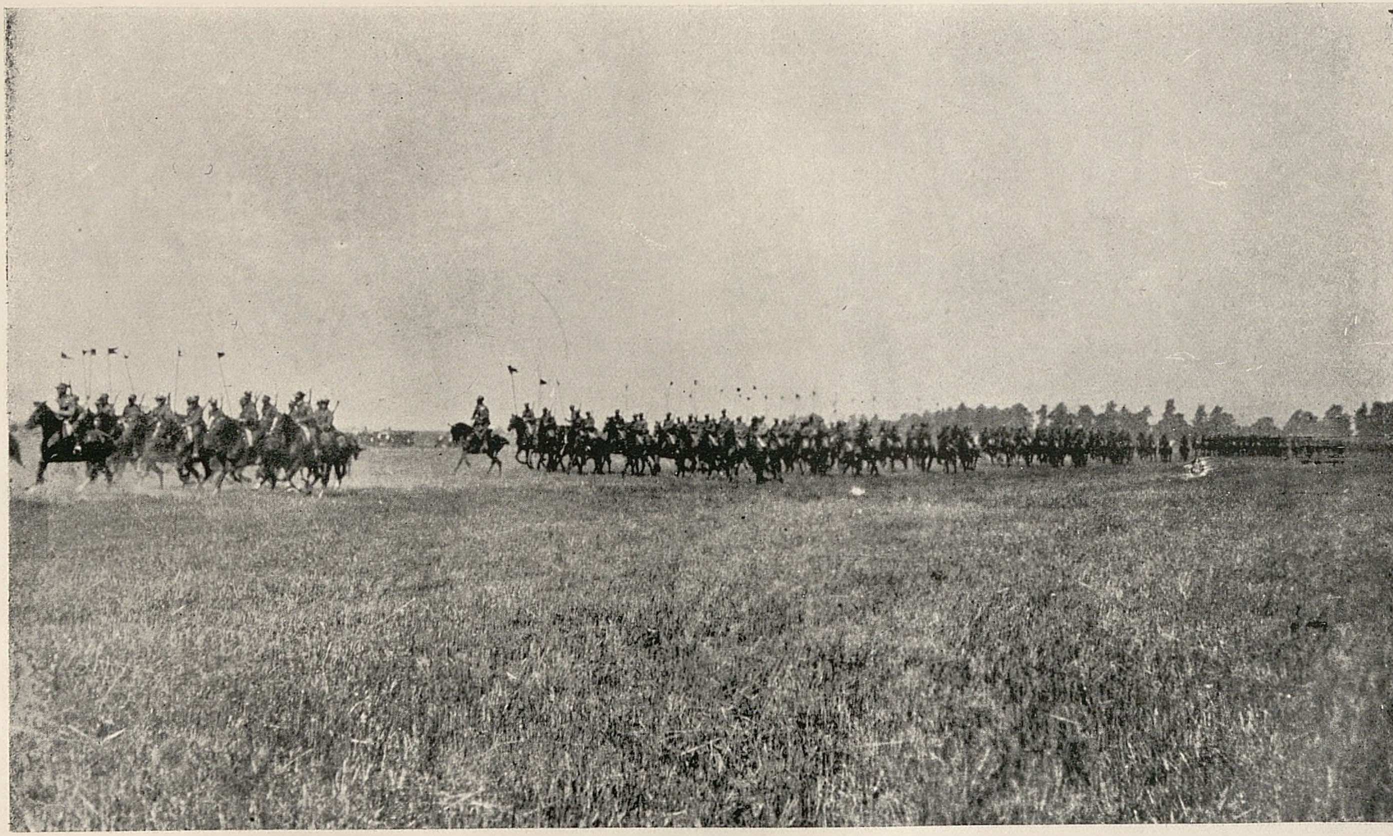
Під цією горою тягнувся брукований з пісківця і вапняку шлях зі закрутами завширшки коло 5—6 метрів, маючи зліва колінкуваті береги Дністра і його допливів. Вздовж цього власне шляху полк провадив бій 2 сотнями на самому шляху і одною сотнею по згіррях, що лежали на схід від нього. Цей шлях веде від Зеленого Устя до с. Тустаня, тобто понад 20 кільометрів по простій лінії.

Командир О. К. Д. ґенерал-хорунжий Омелянович-Павленко увесь час обсервував бої й марші полку, особливо 3 сотні, яка йшла бічним аванґардом і за свою витривалість дістала особисту подяку командира дивізії в присутности інших полків О. К. Д.

За Тустанем лави легше відітхнули, коли побачили місцевість, придатну до акції в кінному строю, хоч та можливість наразі була, як козаки казали, „пополам з бідою", бо кулемети червоних москалів, так густо обсівали просторінь, що коней приходилося тримати в укритому місці і на значній відстані.

Чільна 2 сотня полку, що наступав на м. Болшовець, біля с. Хоросткова близче до залізниці відтяла шлях відступу двом большевицьким гарматам, що обстрілювали лави полку. Сотня ґальопом кинулась на них, а обслуга пообрубувала посторонки і залишила гармати на позиції, тікаючи в напрямку на с. Поплавники і вздовж Гнилої Липи на північ. Але ці гармати не вдалося відважній сотні здобути, бо артилєрія Запорожської дивізії, що стояла на західньому березі Дністра в резерві армії (1 батарея кінно-гірного артилєрійського дивізіону з сотником Наріжним), взявши нашу кінноту за ворожу, нагло відкрила ураґановий огонь по сотні, яка змушена була відходити на ворога. Командир батареї на біду нашої сотні стріляв дуже добре — шкода, що не по червоних москалях.

Дивно, як та сотня вийшла досить щасливо з перехресного вогню — зліва наші гармати скаженіли, справа сипався дощ ворожих куль; але цю сотню провадив досвідчений кіннотчик з часів світової війни, колишній ляйбгродненський гусар, хорунжий Маковій. Він, викори-

Фраґмент дефіляди ОКРЕМОЇ КІННОЇ ДИВІЗІЇ 15-IX-1920 р. безпосередньо перед форсуванням Дністра. — На світлині 1-ий ім. М. Залізняка полк і голова 2-го Запорожського полку.

Атака 3-ої сотні 1-го КІН. ЛУБЕНСЬКОГО ІМ. М. ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ в команді сот. М. Шнла на школу червоних курсантів 28. VIII. 1920 р. під с. Большовець (Галичина).

стовуючи нерівности місцевости, зручним маневруванням вивів сотню з огню з незначними втратами: забитий був кулеметним огнем чотовий 2 сотні — Залібський Іван, ранений був козак Кравчук Степан і пара коней. Козаки прочистили шлях до полку шаблями і ручними кулеметами, а хорунжий Маковій, зауваживши ворожу тачанку, що обстрілювала боковим огнем лави полку, непомітно із 7 козаками під Кукільницькою Слобідкою, обскакав їх і, маючи доброго коня, наскочив першим на тачанку, кладучи трупом курсантів-кулеметчиків. Скочив з коня на тачанку і з двома козаками, що наспіли, повернув кулемет проти червоних курсантів, поклавши трупом до 30 ворогів. Цим припинив огонь по лавах полку і спричинився до легкого опанування Болшівця. Решта школи червоних курсантів, коло 100 баґнетів при 3 кулеметах, відскочила в напрямку на с. с. Поплавники, Баранівка, Німшин, Демешківці.

Коли аванґард полку вибив червоноармійців з Болшівця, ворожа піхота зайняла пасмо висот між річками Нараївкою і Бібелкою, займаючи там окопи, що залишилися з часів світової війни. Довкола окопів валялися звої колючого дроту та багато було вовчих ям, що було дуже небезпечно для кінноти. Післано донесення до штабу дивізії, що аванґард далі не може посуватися, бо не має стільки сили, щоб по кількагодинному бойовому маршу вибити піхоту, яка засіла в тих окопах; просилося про зміну чи про допомогу для дальшого наступу в напрямку на Бурштин і доповідалося рівно ж про прорив червоних курсантів на захід.

Трохи згодом аванґард полку (1 сотня з 2 кулеметами „Максима”) вів бій в опішеному строю під с. Бовшевом з 368 сов. стр. полком, який надійшов з Бурштина. Коноводи і штаб полку та частина кулеметної сотні, яка направляла попсутий кулемет, стояли за 2—2½ кільометри на північний захід від Болшівця, а село Бовшів від згаданого містечка лежить за 4—4½ кільометри.

Сюди прибула в цей час із бічного аванґарду 3 сотня, яку командир Окр. Кін. Див. заступив сотнею 3 кін. Чигиринського полку.

Ця сотня і почасти кулеметна та штаб полку опішилися і стали чекати на 2 сотню, яка мала вернутися з Кукільницької Слобідки через Болшовець, тримаючи одночасно звязок з 1 сотнею, яка в 1½ кільометра лежала теж опішено під Бовшевом.

Козаки і старшини, стомлені довгим бойовим маршем від Маріямполя до Болшівця і пятьома атаками, розмістилися по обидвох боках шляху Галич—Бурштин, в ровах на траві, на північ від Болшовецької Слобідки. Не занедбано одначе виставити охорону-бекет від 3 сотні. Козак Куча Семен був на чатах у пів кільометра від місця розтаборення штабу полку, 3 сотні і кулеметної сотні, в напрямку на с.с. Демешківці—Німшин. Козак Куча опішився і, тримаючись напоготові, годував коня кукурудзою. Несподівано з кукурудзи напроти дороги (з західнього боку, а козак був на східньому боці дороги) вийшов піший дозор червоних курсантів. Козак Куча запитав, хто вони є, й крикнув: — „Руки догори!” Червоні ухопили за рушниці, козак Куча стрілив в них кілька разів, а вартовий кулеметчик чотовий Котов випустив чергу по червоних курсантах, але в кулеметі зломався бияк і в таку важну хвилю кулемет став нечинним.

Це був той ворожий відділ, що втік з бою під Болшівцем на Поправники—Демешківці, вичекав там певний час і, не чувши більше стрільби, рішив пройти скрито кукурудзою і збіжжам, щоби перейти між Бовшевом і Болшівцем Гнилу Липу, але наскочив на бекет 3-ї сотні.

В одній секунді всі вже сиділи на конях. Командир полку наказав 3 сотні атакувати червоних курсантів, які наступали досить довгою розстрільною на праве крило полку з відстані 300—400 метрів. Поведена на ліве вороже крило атака з північного напрямку за браком допомоги кулеметів (попсулися в боях і не мали запасових частей) не мала успіху. Увесь огонь червоні курсанти (до 250 баґнетів при двох тяжких кулеметах на тачанках) зосередили на сотню. До того всього вони стріляли розривними кулями. 3 сотня, використавши нерівности місцевости, укрилася за горбком і уникнула таким чином втрат від кулеметного вогню. В цей момент прискакав до командира 3 сотні сотника Шила чотовий Сергій Мартинюк з правого крила, тобто зі сторони Болшовецької Слобідки і крикнув: — „Командир полку і кулемети в полоні!" Командир сотні, не вважаючи на переважаючі сили ворога, накинувся завзято на школу червоних курсантів, щоб визволити командира полку і кулемети. Ця помилка могла б коштувати життя цілій сотні, коли б у неї не були завзятущі рубаки на чолі з командиром, бо сотня врубалася в середину червоних курсантів і ті, на хвилинку розгубившись, перестали стріляти. Викрилося, що перед тим чотовий Мартинюк прийняв був помилково командира червоних курсантів за командира полку Залізняка полковника Смовського, бо він був такий же на зріст і в червоних штанях, чоботях і на коні. Тепер Мартинюк наздогнав цього командира червоних курсантів і замахнувся на нього шаблею та не вдалося йому зарубати червоного, бо куля відірвала йому 2 пальці на правій руці і забила коня, який привалив його своїм тягарем.

Зауваживши це, молодший старшина 3 сотні хорунжий Панаретів Володимир гонить своїм добрим конем щодуху до місця небезпеки, де бачить безборонного і раненого, придавленого конем чотового, на якого насідають червоні курсанти. Вмить опинився біля раненого, подав йому ліву руку, а правою забив червоного курсанта, що біг доколоти козака. Чотовий Мартинюк схопився здоровою і раненою руками щосили за руку хор. Панаретова, з усіх сил двигнувся тілом і з несамовитим криком від пекучого болю вирвався спід кінського трупа. Одним зручним скоком сидів вже на коні, як прилютований, охопивши цупко хорунжого Панаретова, який з місця карієром вискочив за залізничний насип у бік Дністра й опинився біля хут. Лози, проскакавши понад 6 кільометрів. *)

3 сотня опішилася за залізницею, яка доходить з півночі на Єзупіль, і стала обстрілювати червоних курсантів, що, впорядкувавшися по атаці, відходили на північ в напрямку на ст. Бурштин. Червоні курсанти дійшли до фільварку Корнеліна й почали обстрілювати ліве

---

*) Див. Істор. Календар „Червоної Калини" на 1930 р. Львів 1929, календаріюм — березень: „Хор. Панаретов рятує життя чотовому".

крило першої та другої сотень. Ці сотні під Бовшевом вели бій з ворожою піхотою (до 400 баґнетів при 3 гарматах), яка обсадила пасмо узгірь між височною „337” до околиці села Кунашева і аж до західнього берега р. Нараївки — до височини „226”. В цьому місці зібралися рештки школи червоних курсантів. Цей відділ відповідним маневруванням і дошкульним огнем з кулеметів примусив наші частини податися на с. Кукільники, розположене по східньому березі р. Бібелки, і таким чином звільнив північно-східню околицю Болшівця.

Червоні курсанти помандрували ще далі на північ і там прилучилися до піхоти, яка вела бій з полком годину перед тим. Зосередилися ці відділи до протинаступу в районі сіл Кукільницьке Загірря, Яблонів і Кукільники, маючи в резерві 369 совітський стр. полк, що стояв у с. Скоморохах і Желиборах. Цей відділ пізніше поранив полковника Дяченка.

Полк ім. М. Залізняка, стеживши пильно за ворожим рухом далекосягаючими розїздами, стягнувся з позиції під Бовшевом на північну околицю Болшівця в 2—2½ кільометрах від нього. Розїзди вели нагляд за лівим крилом від ст. Бурштина і в секторі с. Кунашів, Желибори - Залуже, Кукільники. Штаб дивізії, два кінні полки і батарея полку Чорних Запорожців правдоподібно були в Болшівцю.

Після сутичок окремих сотень полку з червоноармійцями і школою червоних курсантів минуло більш ніж півгодини. Ще всі сотні не позїзджалися, як прискакав до місця постою штабу командир полку Чорних Запорожців полковник Дяченко і, не питаючи про загальне положення й обставини на півночі, сказав, що він із своїм 1-м курінем, який стояв тоді в Болшівцю, піде в атаку, а полк М. Залізняка теж мусив би йти. По тому поскакав назад до містечка.

Наш полк не міг піти в атаку, бо підлягав безпосередньо командирові О.К.Д. ґенералові Омеляновичові-Павленкові, від якого відбирав накази; по друге, був перетомлений, а до всього отримав наказ стягтися до Болшівця, яко резерв дивізії.

1-й курінь полку Чорних Запорожців в команді полковника Петра Дяченка розгорнувся в лаву і повів наступ на піхоту (367, 368 і 369 сов. стр. полки і рештки школи червоних курсантів), яка окопалася під селом Загірря Кукільницьке і вперто боронилася при підтримці 4 гармат і значного числа кулеметів. В цей час надійшла решта дивізії.

Пролунало могутнє „Слава” і далеко понеслося понад Дністром, який довгі віки не чув рідного йому окрику — то було гасло, що Запорожці пішли в атаку. В цім часі большевицькі гармати, що стояли на висоті „342” на північ від с. Загірря за 1—1½ кільометрів відкрили вбийчий огонь по лавах куріня і в цей момент кілька ворожих шрапнельних куль влучили відважного командира полковника Дяченка.

Ця втрата дуже вразила ряди 1 куріня і, щоб він не здеморалізувався цілком, то командир дивізії зараз же заступив його 2-м курінем в команді поручника Броже (лотиша), кинувши на допомогу ще й частину 3-го кінного Чигиринського полку. Ці частини далі вели атаку, яку розпочав був 1 курінь; вони збили ворога й приперли його до р. Нараївки. Наші гармати, бючи прямою наводкою, змітали москалів, які топилися в болотявій річці Нараївці коло Гербутова—Желиборів,

де старалися перейти ріку в брід на західній беріг, або ж здавались до полону. Чорні Запорожці, в пориві пімсти за поранення свого улюбленого командира, так розлютилися на москалів, що не мали для них милосердя й сікли їх, як капусту.

Полк М. Залізняка перебував у дивізійному резерві, згідно з наказом командира дивізії, і йшов враз зі штабом її в північно-західньому напрямку.

Чорні перейшли Нараївку і почали тиснути совітські полки на Кунашів зі сходу, а 3-й кінний Чигиринський полк з півдня від с. Бовшева напирав на недобитків 364, 367 і 369 полків.

Почало вже темніти, а кінця бою не було видно. Біля Кунашева і на висотах „226" і „337" прийшлось полкам узятися за білу зброю супроти запеклих червоних курсантів, від яких залишилися тільки рештки, але й ці рештки надавали завзяття своїй піхоті. В наслідок цієї запеклої атаки багато московських „фуражек" (кашкетів) валялося по полю біля трупів, а решта втікала на Бурштин, за опанування якого тривав короткий, але гарячий бій. В цім бою вибули найкращі бойовики 3-го кінного Чигиринського полку: поручник Василь Тромс-Шавро — тяжко ранений в груди, підхорунжий Голуб, юнак Байдак (помер у Калішу) і чотовий Слідківський — легко ранені.

О год. 20 сотню полка Чорних Запорожців, конвой командира дивізії та сотню 3 кінного Чигиринського полку кинено в атаку на ворожу піхоту (недобитки 368 і 369 совітських полків) за Бурштином під Людвиківкою. Піхоту збито, немилосердно її рубаючи, і загнано до Гнилої Липи, де чимало червоних потопилося.

Бій закінчила Окрема Кінна Дивізія десь майже опівночі. В Бурштині залишено розвідчу сотню, а дивізія на поводі направилася в Бовшів, де стала на відпочинок, виставляючи довкола району свого постою тільки стежі; ворога близько не було і решта ночі минула спокійно.

Дивізія пройшла за день до 50 кільометрів, а полк М. Залізняка перевів бій з упертим ворогом на просторі від Маріямполя до Болшівця і мав пять кінних атак і в опішеному строю виказав знання й уміння в боротьбі проти баґнетної атаки ворога. Все це свідчило про самовишколення на полі бою козаків, які не переходили рекрутської науки, бо не було на це часу, а відразу здобували ту науку практично в крівавих боях.

Після цього бою полк в складі дивізії мав незначні сутички 1 вересня в районі с. Дриців—Гнильче, Хохонів, 2 вересня Слобідка Кукільницька, Бовшів — Кунашів; опісля пересунувся вгору по Дністрі до с. Старий Мартинів, переправився поромом і став у с. Сівка, звідки О.К.Д. вела розвідку й охороняла Дністер від Журавна аж до Галича.

Бій полку 10 вересня в районі сс. Старий Мартинів, Різдвяни, Демешківці, Німшин.

10 вересня перед полуднем застава сторожевого полку О. К. Д. запримітила ворожу розстрільну піхоти силою до 200 баґнетів при 2 кулеметах, яка обережно посувалася перебіжками з с. Старий Мартинів до переправи (до порому). Наша застава відкрила мушкетний і кулеметний огонь по східньому березі Дністра, що змусило ворожу піхоту

копати шанці. Одночасно вона густо обстрілювала нашу охорону порому, прагнучи її збити. Обїзджаючи позиції по західньому березі Дністра, командир дивізії ґенерал-хорунжий Омелянович-Павленко зауважив на обрію в північному напрямі появлення якоїсь кінноти, якої аванґард в силі сотні йшов в полудневому напрямі і по шляху з Букачовець на Старий Мартинів і в ній розпізнав польську кінноту, тим більш, що було рано повідомлення з штабу Дієвої армії про можливість появи польської кінноти зліва.

Командир дивізії бачив, що утворилася надзвичайно корисна ситуація для знищення ворожого відділу, що перебуває на противному березі і в Старім Мартинові. Ґенерал видав наказ полкові ім. М. Залізняка негайно переправитися на лівий беріг Дністра.

Під рясним огнем, на очах піхоти, що окопалася, пором став швиденько перевозити сотні полку, які відразу вступили в бій з „береговим відділом" і почали тиснути його в напрямку на Старий Мартинів. Ворожа піхота розділилася, щоб уникнути цілковитого оточення кіннотою. Частиною пішла на Новий Мартинів, а частиною вздовж шляху на Бурштин.

Попереду йшла 3 сотня сотника Шила, праворуч друга хорунжого Маковія, 1, 2 і штаб полку в резерві в команді полковника Смовського. Несподівано на правому крилі 3-ї сотні, на захід від висоти „238", застрекотів кулемет. Спостерігши його, молодший старшина 2-ї сотні поручник Ізвощик кинувся в тому напрямку з 5 козаками й несподівано з північно-східнього краю Нового Мартинова заатакував кулемет і здобувши його зараз же обернув проти ворожої піхоти; її розстрільні тікали частиною на схід до ліска Граґатова, а частиною на північний схід — до залізниці — на с. Демянів.

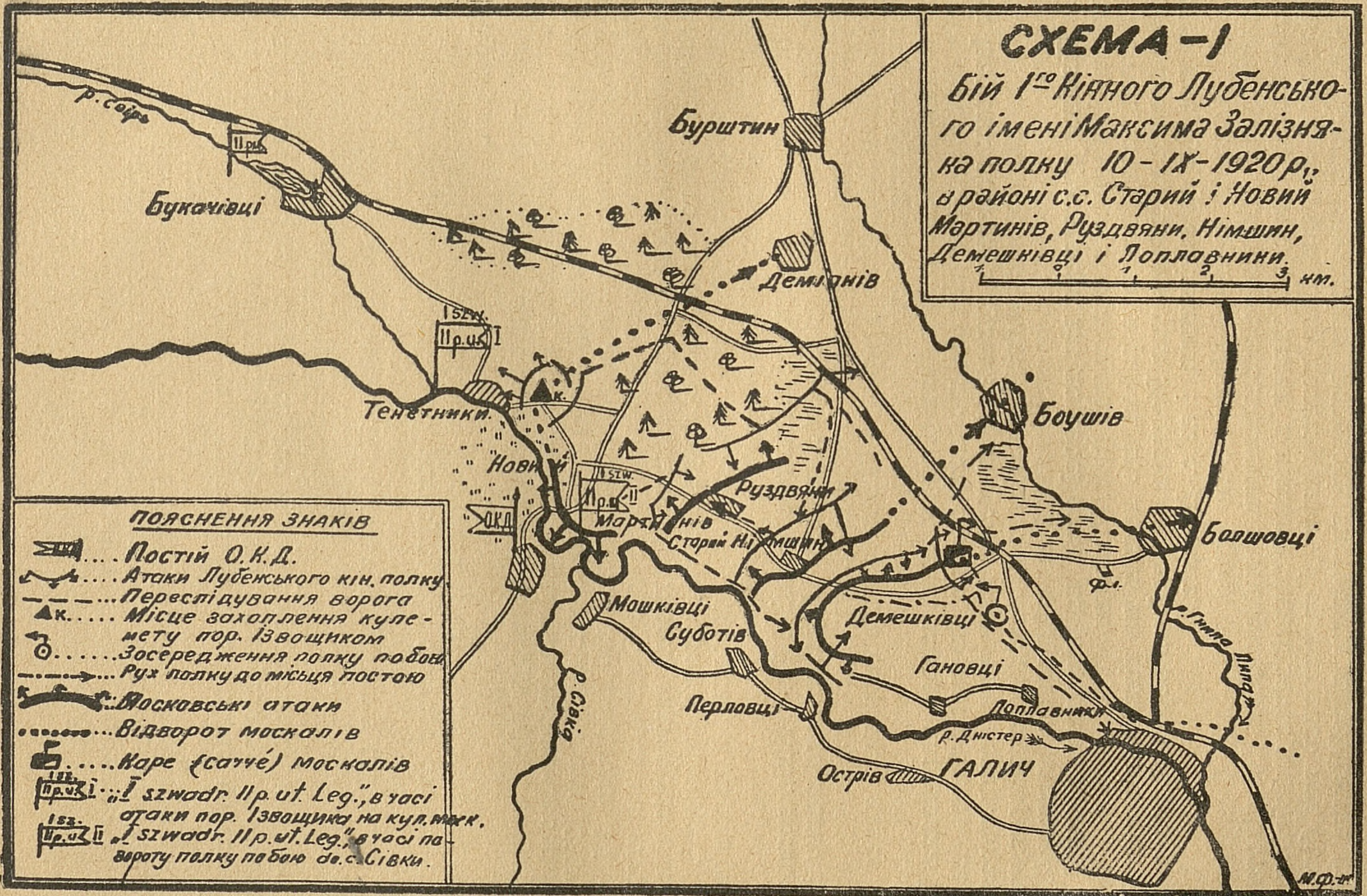
В цей час із фільварку зі східньої околиці с. Тететників вискочило біля 15—20 вершників польського розїзду 11 уланського полку і поскакали до відділу поручника Ізвощика. Вони були свідками завзятого наскоку Залізняків і в рішучу хвилину не помогали, а тепер пробували відібрати здобич.

На пропозицію начальника розїзду, який назвав поручника Ізвощика большевиком, віддати кулемет, бо всіх їх перерубають, поручник Ізвощик повернув кулемет й випустив пару черг понад головами уланів, які кинулися врозтіч. Тут надїхала 3 сотня, до якої прилучився поручник Ізвощик із своєю здобичею й відчайдушною „пяткою".

Пізніше прилучився він до своєї сотні на південній околиці лісу Корчова і разом із нею наступав на с. Різдвяни.

Сотні полку осягнули район, що лежить на південь від ліса Корчова і повели наступ на село Різдвяни, яке займав ворожий резерв, що тепер уже був за залізницею, і на с. Демянів.

В Різдвянах ворожої піхоти було коло 300—400 баґнетів при кількох кулеметах, добре забезпечених вогнеприпасом. Ця піхота обсадила майже довкола Різдвяни, а мавши великий запас набоїв, уперто боронилася, творячи міцну вогневу завісу і тримаючись там біля 1½ години. Даючи можливість ворогові вистріляти якнайбільше набоїв через провокування його удаваними атаками, полк розпочав наступ зі сходу, висилаючи вздовж Дністра в обхід Різдвян сотню з кулеметами.

СХЕМА-1
Бій 1-го Кінного Лубенського імені Максима Залізняка полку 10-IX-1920 р., в районі с.с. Старий і Новий Мартинів, Руздвяни, Німшин, Демешківці і Доплавники.
1 0 1 2 3 км.
ПОЯСНЕННЯ ЗНАКІВ
....Постій О.К.Д.
....Атаки Лубенського кін. полку
....Переслідування ворога
к....Місце захоплення кулемету пор. Ізвощиком
....Зосередження полку по бою
....Рух полку до місця постою
....Московські атаки
....Відворот москалів
....Каре (carré) москалів
„I szwadr. II p. ut. Leg.", в часі атаки пор. Ізвощика на кул. моск.
„I szwadr. II p. ut. Leg.", в часі поворту полку по бою до с. Сівки.
р. Сівка
Букачівці
Бурштин
Деміанів
Тенетники
Новий
Мартинів
Старий Німшин
Руздвяни
Боушів
Болшовці
Мошківці
Суботів
Демешківці
Ганівці
Перловці
Доплавники
р. Дністер
Острів
ГАЛИЧ
Ф.
р. Гнила Липа
р. Сівка
М.Ф.

Полк рівнож не жалував куль — посипав рясно, але з більшим успіхом, ніж червоні. Ці зорієнтувавшися, що можуть опинитися в тенетах, почали досить реґулярно відходити на с. Німшин. Не встигла ця піхота вийти за село, як передова сотня нашого полку обскакала крила ворожої розстрільної і витяла до 50 червоних; із них 35 здалося до полону, а решта, упертіші, полягла на Різдвянських і Німшинських полях.

Звичайно, що втрата зі строю 50 москалів, вплинула деморалізуюче на позісталих і додала духу нашим. Піхота спішним кроком, а пізніше бігом почала відходити на схід, займаючи луки коло Салова, близче до залізниці, але з того напряму її повернули наші кулемети на південний схід. Під с. Німшином і за ним ворог був збитий без жадного опору; звідціль уже поспішно почав відходити на південний схід і, залишаючи забитих і ранених, намагався добратися за с. Демешківці на шлях, що веде до Болшівця.

Для того, щоб перетяти ворогові шлях відступу на схід до залізниці, командир полку полковник Смовський вислав 2 сотню обійти Демешківці від Дністра, а 1 і 3 сотні в команді сотника Шила з північного сходу, обгинаючи, однак, із східнього боку. Сотні маневрували до того часу, аж доки 2 сотня зайшла в запілля, осягнула хати на північній околиці с. Гановець. 4 сотня і штаб полку залишилися при командирі полку і йшли кількасот кроків за лавами 1 і 3 сотні, яко ядро.

Як тільки дозори 2-ї сотні появилися на шляху, що веде на с. Ганівці, їх зауважено було з північних позицій решти полку, який увязався в огневий бій з піхотою, що сиділа в Демешківцях, а почасти була на східній околиці села. Дивізіон в проводі сотника Шила, який використав слушний момент, атакував ворога; пізніше завзятими атаками всіх сотень полку приперто його з трьох сторін до Дністра, напроти с. Острова. Наслідком такого оточення ворог втратив: командира куріня (батальону), 3-х командирів сотень (рот), 97 червоноармійців, 2 діючі кулемети „Максима” і 2 легкі „Люїса”, не враховуючи ранених і забитих до 60—70 москалів.

Решта ворожої піхоти почала втікати, бо всі начальники її попали до полону. Тікали в напрямку на Болшовець, кидаючи зброю; тільки одна ґрупа до 80—100 баґнетів в команді уцілілого „комротного” відходила в належному порядку і спинилась на лузі за верству або півтори на схід від Демешковець, майже під самою залізницею, на північ від хут. Воронівки. Цей відділ хотів відбити вогнем кінноту, яка настирливо тиснула на нього з трьох сторін. Москалі розсипалися по лузі в розстрільну, збільшили вогонь, однак не спинили нашої кінноти, яка почала шикуватися до атаки. Це зауважив „комротний”, дав червоним наказ вишикуватись в „каре” (на схемі квадрат), але вже було запізно. Значну частину червоних було порубано, лише 25 вояків дісталося до полону. Бій тривав лише кілька хвилин. Недобитки втікали в напрямку на Поплавники і через залізницю на Слобідку Болшовецьку і м. Болшовець, робили це під натиском сотень, які мали завдання загнати ворога аж за Болшовець і Поплавники.

В цьому власне часі приїхав гонець від командира дивізії з нака-

зом полкові повертатися до місця постою. Цей наказ застав полк зосередженим на північ від Поплавників біля хут. Воронівки.

При вимарші полку в поворотну дорогу надійшов з боку Ходорова польський бронепотяг „Юзеф Пілсудський", з якого вискочили двоє старшин і почали давати знаки, щоб хтось із полку до них приїхав. Поїхав адютант поручник Марущенко з ординарцем і сурмачем. Ті старшини запитали по російськи, яка частина і де б вони могли бачити ґенерала Павленка, командира української армії. Цей панцирник, між іншим, був свідком бою полка, про що ті старшини оповіли адютантові. Панцирник, отримавши відповідь, подався на Єзупіль.

Уже добре вечоріло, як полк рушив у дорогу до місця постою. Коні були до того знесилені, що довелося більшу половину дороги вести їх на поводі.

Переходячи через с.с. Демешківці, Німшин, Різдвяни, Старий Мартинів, полк збирав десятками ранених червоних москалів, яких виводили селяни-„ґазди", або вказували місця, де вони ховалися, й просили їх звільнити від „смердючих кацапів"; рівнож виносили з хат мушкети, набої, паси, кружки з набоями до кулеметів та інший споряд і муніцію, яку приховали або кинули москалі підчас втечі.

В Старому Мартинові полк спіткав авангардний швадрон 11-го уланського полку.

Про чини цього полку, а особливо 1-го швадрону його під Різдвянами написано по війні, приписуючи йому на чолі з його командиром підпоручником Круліцким домінуючу ролю в знищенню московського батальона й опануванню лінією Гнилої Липи. *)

Для висвітлення фактичного стану долучаємо при цьому шкіц з зазначенням поодиноких моментів і фаз бою полку М. Залізняка, що його провадив продовж трьох годин на східньому березі Дністра. До цього, як документ історичного значіння, заміщується в додатку накази — по Військам Дієвої Армії УНР ч. 70 від 11. IX. 1920 р. та телеґраму від Головного Отамана Військ УНР від 10. IX. 1920 р. ч. 40. Тільки з порівнання одних і других джерел можна встановити правдиво докладний перебіг бою.

Коло 7-ї години вечора полк, маючи кількадесят полонених, переправився поромом через Дністер, і зі співами вступив у с. Сівка. Там його зустрів командир дивізії в оточенню свого штабу і старшини 3-го кінного Чигиринського полку і дякував старшинам і козакам за блискуче виконання завдання.

Гукнуло й далеко понеслося понад Дністром „Слава! Україні Слава!"

У висліді цього бою були такі трофеї: червоний командир батальону, 3 сотенних (ротних), 5 чинних кулеметів (2 „Максима", 2 „Лю-

---

*) „Pułk, skierowany następnie na pomoc dywizji ukraińskiej (не сказано тільки якій саме: пішій чи кінній, бо ж то ріжниця. — А. М.-Б.) wespół z nią świetną szarżą 1-go szwadronu z pporucznikiem Królickim na czele, rozbił pod Ruzdwianami 10 września bataljon sowiecki, biorąc kilkadziesiąt jeńców. Linja Gniłej Lipy w ten sposób została opanowana". — Mjr. F. Soniński. „Zarys historji wojennej 11 pułku ułanów Legjonowych". Warszawa. 1928. Стор. 29.

Старшина І-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.

Санітарний хорунжий МИКОЛА СТРИЖЕВСЬКИЙ, т. в. о. полкового лікаря.

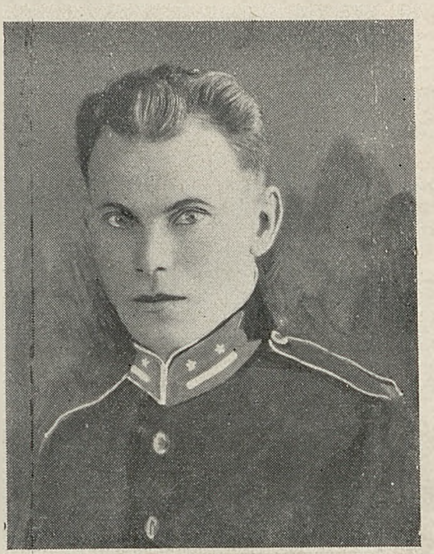

Хорунжий ВОЛОДИМИР ПАНАРЕТОВ, молодший старшина 3 сотні. Помер 24. IX. 1926 р. від сухіт в Каліському таборі. Похований на Щипіорнському військовому цвинтарі.

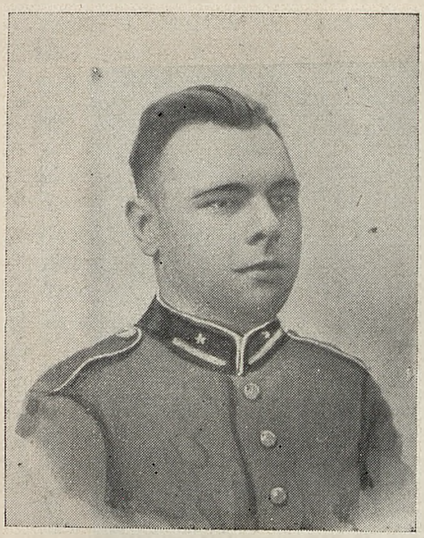
Старшина І-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.

Поручник ІВАН ІЗВОЩИК,
молодший старшина 2-ої сотні.

Поручник ОЛЕКСА СІМЯНЦІВ.

Хорунжий МИКОЛА ОТРЕШКО-АРСЬКИЙ,
Молодший старшина 1-ої сотні.

Хорунжий ЄЛИСЕЙ НАВРОЦЬКИЙ.
Молодший старшина 1-ої сотні.

їса” і 1 „Шоша”), 200 мушкетів і 150 червоноармійців, оперативна канцелярія 366 совітського пішого полку, вози з кіньми, з кулеметними пасами, кружками для ручних кулеметів, телефонне майно і 2 верхові коні з анґлійськими сідлами.

Полк втратив тяжко раненими двох козаків: 2-ої сотні козака Стецюка Терешка підчас атаки на кулемет із поручником Ізвощиком, і 3-ої сотні однорічника Вернигору Григора підчас атаки на каре. Забито 3 коні і 5 поранено. Вистріляно понад 6.000 набоїв.

За цей бій полк отримав подяку в наказі по Військам Дієвої Армії УНР *) і від Головного Отамана. **)

---

*) Витяги із наказу по Військам Дієвої Армії УНР ч. 70, 11 вересня 1920 р.: „10 вересня виявилося ліве ґруповання ворожої піхоти в районі с. Німшина. Тому командир ОКД наказав розпочати акцію 1-ому кінному М. Залізняка полкові. Цей полк хутко розпочав цю справу і після 3-х годинного бою ворог, не дивлячись на переважаючі його сили, був охоплений в районі с. Німшина і припертий до р. Дністра бравуровою атакою в кінному строю. Захоплено 150 червоноармійців, 4 сотенних і курінного командирів, 2 кулемети „Максима”, один „Люїса” (які зараз були повернуті проти ворога й взяли уділ у бою), 200 рушниць і інше майно, в тім числі й оперативна канцелярія 366 совітського пішого полку. Наші втрати незначні”.

**) Витяг із телеґрами Головного Отамана Війська УНР 10. IX. 1920. „Я горжусь тим, що можу разом із цим висловити від імені Батьківщини подяку 3 кінному полку та кінному полку Максима Залізняка за нове славетне діло...

Підкреслюю, що не вмер дух лицарів в рядах борців за визволення Батьківщини. Головний Отаман Військ УНР Петлюра”.

ПАВЛО СУЛЯТИЦЬКИЙ

† 13. VIII. 1932 р. в Польщі.

Московська преса про українську справу за часів Добрармії.

Звичайно, даремне було б чекати від москалів — чи то червоних, чи то білих — обєктивного ставлення до української справи. Та всеж здавалося б, можна було сподіватися бодай на більше - менше правдиве подавання фактичного матеріялу. Щодо правильного його розуміння та освітлення, особливо освітлення, то москалі настільки викривлюють його, що часто всі їх міркування скидаються просто на лєктуру з якогось „веселого куточка". Особливо яскраво це виявилося за часів існування Добровольчої армії; московська преса тих часів дає до цього особливо багатий матеріял. Тут подаємо лише дещо з цього матеріялу, що наразі є під рукою.

Насамперед мусить звернути на себе увагу відозва ґен. Денікина „К населенію Малороссіи". В трактуванні української справи цей новітній „Каліта" не зміг піднятися вище дореволюційних чорносотенних „рептилій", зводячи увесь визвольний рух українського народу до німецької інтриґи.

„Желая обезсилить, — каже він, — русское государство прежде чѣм об'явить войну, нѣмцы задолго до 1914 года стремились разрушить выкованное в тяжелой борьбѣ единство русскаго племени. С той цѣлью ими поддерживалось и раздувалось на югѣ Россіи движеніе, поставившее себѣ цѣлью отдѣленіе от Россіи ея десяти южных губерній под именем Украинской Державы. Стремленіе отторгнуть от Россіи малорусскую вѣтвь русскаго народа не оставлено и нынѣ. Былые ставленники нѣмцев — Петлюра и его соратники, положившіе начало расчлененію Россіи, продолжают и теперь совершать свое злое дѣло созданія самостоятельной Украинской Державы и борьбы против возрожденія единой Россіи."

Отже, Українська держава — „злое дѣло". Цілком зрозуміло, бо для відбудови єдиної неділимої Росії так потрібна була „Малороссія" й то тому, що „Промыслом Божіим областям Юга Россіи предуказаны высокая честь и высокая отвѣтственность стать опорой и источником сил для Армій, самоотверженно идущих на подвиг возстановленія Единой Россіи".

А за це „области Юга Россіи" одержать і нагороду: „Частныя школы могут вести преподаваніе на каком угодно языкѣ. В казенных школах, если найдутся желающіе, могут быть учреждены уроки малорусскаго языка в его классических образцах. В первые годы обученія в начальной школѣ может быть допущено употребленіе малорусскаго народнаго языка для облегченія учащимся первых зачатков знанія".

З точки погляду московської преси ґен. Денікинові пощастило розвязати українське питання. Віднині „вся дорогая мѣстным патріотам культура будет стоять под вѣрной защитой. Естественныя стремленія к признанію краевых особенностей получають полное удовлетвореніє. В добрый час. Отнынѣ недоразумѣніям не может быть больше мѣста". („Свободная рѣчь" № 177, 8-VIII-1919. „Мысли вслух" Р.).

Та й ще: „Кіев услышит не убогіе самостійные перепѣвы на галицкой мовѣ, а звучные и мощные слова Единой Россіи. Обращеніе вождя Русской Арміи к населенію Малороссіи подводит итоги самой опасной из попыток расчлененія Россіи... За возсоединенной Малороссіей обезпечены тѣ права и особенности, отказ в уваженіи к которым породил губительные опыты отдѣленія”. (Тамже № 178, 20-VIII-1919).

А проте на знання своєї батьківщини українці все ж не мали права, бо через декілька днів після оголошення відозви Денікина „Особое совѣщаніе” заборонило викладати по школах українознавство (українську історію і ґеоґрафію).

Поза версією „німецьких марок” український рух уявлявся чимсь незрозумілим. Ось цікаві міркування російської проґресивної ґазети з цього приводу:

„Есть в составѣ общей картины Россіи такая страна Малороссія, гдѣ пѣли красивыя пѣсни, хорошо танцевали, мечтали в лунныя ночи на берегах Днѣпра... и вдруг началось твориться что-то непонятное. Вчера были малороссы, милые, хорошіе люди, кость от кости русскіе, православные, крещенные одной водой и осѣненные одним крестом, а сегодня ослѣпленные своими вожаками, за которыми, правда, не пошла масса, стали врагами. Началась какая-то повальная вакханалія, обмоталось все желто-голубыми лентами, заговорило на галиційском нарѣчіи, посрывало русскія надписи, разрядилось в синіе жупаны и крикнуло дикое — „геть”. („Заря Россіи” № 5, 21-VIII-1919, „Предатели”, Шм-скій).

Звичайно, що і „вожаков” не милується. Як саме їх змальовується про це красномовно свідчить декілька прикладів.

Головний Отаман — „Московскій телеграфный чиновник Петлюра, извѣстный до сих пор только тѣм, что он — сын полтавскаго извозчика... развѣ он не достаточно яркое подтвержденіе безумія самого существованія самостійной Украины?” („Жизнь”, № 96, 18-VIII 1919, „Самостійная Украина”).

Для характеристики правдомовности джерел і матеріялів московської преси в українському питанні досить такого портрета Головного Отамана — „В первый раз я увидѣл и познакомился с Петлюрой в Минскѣ в началѣ 1917 г. ...Высокій плотный брюнет с серьезным выраженіем лица” („Донская Волна”, № 18, 1919, „Петлюра”, А. Павлович).

За Головним Отаманом перепадало й командному складові Української Армії.

„Ген. Синклер — бывшій начальник штаба гвардейскаго корпуса — типичный безпринципный наемник”.

„Полк. Мѣшковскій наиболые яркій из всѣх петлюровских соратников, карьерист до мозга костей... человѣк не без способностей, ярый ненавистник Россіи и враг Добр. Арміи”.

„Подполковник Безручко — уроженец Крыма, почему то считает себя щирым украинцем, страшно ограниченный, тупой. Карьеру сдѣлал на ненависти ко всему московскому...” („Заря Россіи”, № 35, 28-IX-1919, „Предатели” Герасименко).

Росіян дуже дратувала присутність в Українській армії кадрових старшин, а особливо ґен-штабістів. Вони увесь час намагалися представити український рух, як бунт збольшевиченої черні, і тому наприклад керування в кінці 1918 року протидобровольчими операціями під Одесою підполк. ґенштабу Змієнком до того розлютило Добр. Армію, що вона його оголосила поза законом.

За статтею Я. М. Лѣсового „Генеральный штаб” — „Донская Волна”, № 9 1919, на 1-XII 1918 року старшини був. російського ґенерального штабу розподілялися за кількістю так: 1) найбільше їх було в Червоній армії, 2) далі йшли ті, що ніде не служили, 3) далі Українська армія і нарешті 4) Добр. Армія.

Ненависть до українців була така пекуча, що виключалась навіть можливість тимчасової спільної акції проти большевиків.

„С петлюровцами у нас нѣт и быть не может самой короткой общей дороги. Нам они такіе же враги, как и большевики. С ними предстоит такая же борьба, как и с большевиками. Дважды уже галиційское чуждое народному духу движеніе принесло Украинѣ катастрофу... Петлюра сейчас это аріергард большевизма, который завтра обратится в его передовые посты”, — а саму спробу пертрактацій командування Української Армії з Добр. Армією розцінюється так: „Убогіе скоморохи, присоединившіеся к побѣдоносному шествію нашей Арміи с шайками наемнаго происхожденія, впитавшими в себя чужеземный галиційскій сброд развѣдчиков большевистскаго стана, бандитов, открыто тянутся опять к русскому народному достоянію, к колыбели нашей православной вѣры и національнаго самосознанія” („Великая Россія”, № 285, 31-VIII. 1919, Передова стаття Н. Чебышева).

Отже, „Все, что препятствует возрожденію единой Великой Россіи, должно быть уничтожено. Должны быть уничтожены и петлюровцы. У Добр. Арміи сил для этого хватит” („Заря Россіи”, № 11, 28-VIII-1919, „Петлюровцы” Герасименко).

„Пусть каждый из нас знает, что это за предатель (Петлюра) и негодяй. Пусть каждый из нас помнит тѣ безчисленныя преступленія против Россіи и Русской Арміи, которыя совершил этот подкупленный нѣмцами бывшій бухгалтер” („Заря Россіи”, № 15, 1. IX. 1919, „Вчерашніе враги”, К. Острожскій).

Оцим „хватит сил” пересякнена психольоґія Добр. Армії після захоплення Київа (та як же не утворитися такій психольоґії, коли офіційні чинники годували своє громадянство такими „сводками штаба”: „Штаб петлюровской группы в паникѣ разбѣжался” — „Жизнь”, № 137, 9-X-1919).

Штаб розбігся... Здавалося, чого ще більше, а проте знищити петлюрівців ніяк не вдається. Треба було три тижні часу, щоб можна було подати звістку, що „петлюровскія войска окружены, 4 полка разных дивизій перешли границу и петлюровская авантюра близится к концу” („Свободная рѣчь”, № 234, 30-X-1919). А на третій день подається вже й про самий „конец” — про „отход Петлюры в Румынію” („Свободная Рѣчь”, № 236, 1-XI-1919).

Минає ще два тижні і стверджується знову „полный крах Петлюровскаго движенія”, що полягає на цей раз уже в переході галичан до Денікина („Приазовскій Край”, № 260, 16-XI-1919).

Тимчасом на протибольшевицькому фронті почалися невдачі і ставлення до галицьких частин відразу міняється.

„Галиційская армія находится в отличном состояніи. Состав офицерства прекрасный”. Армія має все необхідне. („Утро Юга”, № 268, 30-XI-1919).

Попередньому ставленню Добр. Армії до українців з Галичини негайно вишукується і „приличное обясненіе”. Виходить, що сердешних галичан втягли в боротьбу проти Росії Петлюра і українські сепаратисти, „которые, начиная кампанію против единой Россіи на самой Украинѣ, потому старались обезпечить себя поддержкой со стороны галичан. Среди послѣдних нашлись авантюристы в родѣ пресловутаго полк. Коновальца”. Ці „авантюристи сценировали торжественное соединеніе Украины с Галиціей”. А проте „самостійная карта была бита, галиційскія войска начали догадываться, что они являются игрушкой в руках украинских авантюристов и добровольно оставили Кіев. Сознаніе, что у них нѣт рѣшительно никаких поводов и основаній к враждебным отношеніям против русской арміи, борющейся за возсоединеніе сильной и Единой Россіи, стало крѣпнуть и закончилось формальным договором и переходом галиційских войск фактически в состав русской арміи. Это событіе является,

конечно, крупной побѣдой русскаго дѣла и побѣда эта не только военнаго характера, но и идейно-моральнаго... Она знаменует рѣшительный конец всей Петлюровщины. Добровольный переход Галичан на нашу сторону краснорѣчивѣе всего подтверждает всю ту искусственность, с которой пытались создать „Украинскую Державу" и поселить братоубійственную рознь в средѣ единаго народа, прожившаго общей жизнью столько вѣков и спаяннаго долгой исторіей".

„Для международнаго положенія России это событіе также имѣет значеніе. Оно разрушает всѣ интриги, которыя велись до сих пор в воздухѣ, а идея Единой и Великой России получает еще болѣе прочную и устойчивую почву" („Парус", № 20, 16-XI-1919, „Побѣда русской идеи", В. Португалов).

Слід зазначити, що ґазети: „Свободная Рѣчь", „Заря России", „Донская Волна", „Приазовскій Край", „Утро Юга" та „Парус", що так освітлювали українську справу й визвольну боротьбу українського народу та характеризували українських патріотів і їх чинність, були орґанами ліберальної та радикальної московської інтеліґенції, так би мовити, „мозку" московської землі.

ҐРАФ МИХАЙЛО ТИШКЕВИЧ.

† 3. VIII. 1930 р. в Польщі.

З недавнього минулого.

Слава Козаччини лунала колись по цілому світі. Знала її Европа й Азія; лише в самій Франції Рішеліє, Людвик XIV і Наполеон, який наказав історикові Лезюр написати книгу про козаків. Писав про них Вольтер і співав Віктор Гіґо.

Наше військо вповні підтримало цю славу тепер.

Мені далося в тому переконатись в Парижі в роках 1919-1921, а ще раньше в Швайцарії. Вісти з фронту, телеґрами, які я передавав до преси, до швайцарських офіціозів „Der Bund" і „Journal de Geneve", а потім до французьких часописів, більше, я певний, робили враження, як матеріяли й дипльоматичні ноти, подавані до Мирової Конференції та всіх урядів Антанти. Я чув також, що в Німеччині, опріч кількох професорів, як прикладом П. Рорбах, одні тільки військові сфери сприяли нашій справі. Міністерство Закордонних Справ, як і сам Кайзер та його канцлери, холодно до нас відносились, а ще більша від них сила — преса — була взагалі нам ворожа. Націоналістично консервативні орґани *) стояли за російським царатом, жидівські **) за російською єдиною неділимою Республикою, католицька „Germania" не була нам прихильна з інших поводів. Зате Гінденбурґ і ґенеральний штаб стояли, як кажуть, за нами.

---

*) „Kreuz Zeitung" і інші.

**) „Berliner Tageblatt", „Frankfurter Zeit.", „Vossische Zeit" і віденська „Neue Freie Presse".

У Франції, опріч большевицької „Humanité”, преса держалася куртуазно, а можу сказати навіть взагалі прихильно. Урядові орґани „Les Debats” і „Le Temps” трохи холодніше: одначе військовий рецензент останнього, ґенерал Ля-Кроа (La Croix) помістив колись дуже теплу статтю про українську армію; адмірал Деґуї також часто писав прихильні нам передовиці в ріжних часописах. Відомий герой великої війни де Кастельно, що сам стратив трьох синів на полі битв, написав прегарну передмову до брошури „За самостійність України”, в якій було поміщено інтерпеляції в Парляменті і Сенаті депутатів Гаяр-Бонселя і Перольза та сенатора де Монзі (пізніше прем'єра) в справі визнання України самостійною державою. Багато симпатії виказував нам ґенерал Массене, що вертався з Варшави і з фронту, де зблизився з нашими військовими сферами. Він підтримував нашу справу перед тодішнім премієром Міллераном і комісією закордонних справ в Парляменті. Так само начальник штабу, ґенерал Вейґан, що вертався з Польщі зі славою побідника большевиків, і менш відомі ґенерали Марго та інші. Але найбільше прихильности, щирої доброї волі і тепла виказав мені маршал Фош.

Він сердечно мене привітав і просив про якнайширші інформації; потім, за іншим разом, прихильно слухав мою пропозицію стати на чолі наших військ проти большевиків і готовий був її приняти: „Я вже стою на чолі польських і чеських армій, з охотою буду і над українською...”. На жаль (як казали потім в Міністерстві Закордонних Справ) політики не провадять ґенерали”. Опісля, на конференції в Спа, де я його останній раз бачив, незвичайно високо ставив хоробрість нашої армії. На мій запит: „А що, чи не добре б'ються?” — відповів: — „Це я сам... (закляв по жовнірськи) добре знаю”. З повною щирістю визнав, що справі нашій найбільше шкодив тоді Льойд Джордж. Як звісно, анґлійський премієр був у залежности від внутрішніх своїх відносин з Партією Праці, яка сприяла большевикам, а при тому сам представник Уряду У. Н. Р. п. Марґолін неприхильно ставився до нашої самостійности. Таке відношення до тих людей, що носили титули українських амбасадорів чи делеґатів, я знайшов і в Парижі, де мене відразу здибала неприхильність у Міністерстві Закордонних Справ, а в американській делеґації здивований відклик делеґата Даллеса: „Самостійність? Це перший раз ми чуємо ці слова від українських делеґатів”!....

Але французька армія бачила тільки героїзм тих, що на фронті боролися і гинули за те слово, і я тим її почуттям завдячую оте тепле відношення орґанізації „La France Militaire”, з яким прощалися зі мною, коли в березні 1921 р. я виїзджав із Парижа.

Будьмо спокійні, такі люди як Фош, як Кастельно, знають, хто ми, а саме — яка наша армія, цвіт і слава нашого народу.

ПЕТРО ЗЛЕНКО.

Українські Січові Стрільці.*)

(Матеріяли для бібліографічного показчика).

(Докінчення).

„Буду добрим сином України та добрим вояком і добрим товаришем в Стрілецтві, щоби спільним трудом і спільними силами добути кращу долю Вітчині". **Х. заповідь У. С. С.**

III. Статті в журналах, збірниках і ґазетах.

е) Мішані ґазетні інформації.

687. **А. Б.** Стрілецьке свято на селі.
„Укр. Сл.", 1916, Л., ч. 21, с. 3.

688. Арештування штабу У. С. С. в Київі.
„Діло", 1918, ч. 205, с. 2.

689. **Бабюк, Андрій** У. С. С. Стрільці-Шевченкові.
„Віст. СВУ", 1916, ч. 93—94, сс. 275—276.
Про свято Шевченка 2. квітня 1916. р. у Січовім коші.

690. **Бабюк, Андрій.** Стрілецьке свято на селі.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 71—72, с. 94.

691. **Боберський, І[ван].** Не викидайте на сміттє!
„Діло", 1915, ч. 22, сс. [1] — 2.
Про збірання матер. для музею У. С. С.

692. Бої українського стрілецтва. Новий світлий успіх У. С. С. на фронті армії Ботмара.
„Діло", 1916, ч. 233, с. [1].

693. **В. Г.** Літо в новому коші УСС.
„Укр. Сл.", Л., 1918, ч. 169, с. 5.

694. **В. Т.** Свята Українського Січового Стрілецтва у Відні. І.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 97, сс. 308—309.

695. **В. Т.** Свята У. С. Стрілецтва у Відні. II. Заприсяженнє II віденської запасної сотні У. С. С.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 98, с. 323.

696. В роковини великих днів.
„Неділя", 1935, ч. 6 <325>, с. [1]. Іл.

---

*) Див. „За Державність", зб. 5, ст.: 243—273; зб. 6, ст.: 238—252.

697. В роковини вимаршу на поле бою.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 84, с. [1].

698. В справі назви стрільців.
„Діло", 1915, ч. 104, с. 3.

699. В справі українського леґіону У. С. С.
„Віст. СВУ.", 1917, ч. 32, с. 508.

700. В справі „Маківки".
„Діло", 1917, ч. 104, с. 5—6.
Лист до ред. Василя Яворського, начального директора т-ва „Маківка" й Василя Дідушка.

701. Великдень для У. С. С. у Львові.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 104, с. 3.

702. Великдень Українських Стрільців.
„Діло", 1915, ч. 17, сс. 4—5.

703. Вертаємо до часів слави козацької.
„Віст. СВУ.", 1914, ч. 2.
Перед. ст. про заснування У. С. С.

704. Відїзд Українських Січових Стрільців на поле бою.
„Діло", 1915, ч. 7, с. 3.

705. Вожд У. С. Війська у Львові.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 134, с. 3.

706. Вояки стрільцям.
„Діло", 1915, ч. 5, с. 6.
Привітання вояків із шпиталю.

707. Г. Свято на Маківці. У 20-ліття памятних боїв У. С. С.
„Діло", 1935, ч. 207, с. 6.

708. Галицькі Січові Стрільці на Україні.
„Віст. СВУ.", 1918, ч. 35—36, с. 511.

709. **Гор—кий, Іван** Стрілецьке свято дня 29 серпня 1915.
„Віст. СВУ", 1915, ч. 45—46, сс.: 3—4.
Інформ. про відкриття пропам. табл. У. С. С. у Камінки-Болехова.

710. Гість з поля бою в Відні.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 35—36, сс.: 5—6.
Панна Ярема Кузь У.С.С. у Відні на лікуванню.

711. **Гість.** Стрілецький „святий вечір" у Відні.
„Діло", 1915, ч. 4, с. 7.

712. 20-літні роковини виходу Усусусів зі Стрия.
„Наш Прапор", 1934, ч. 101, с. 3.

713. Для звеличання українського стрілецтва.
„Діло", 1915, ч. 88, с. 2.

714. Друга Запасна Сотня Українського Січового Війська у Відні.
„Укр. Сл.", 1916, ч. 131, с. 3.

715. З життя українських стрільців. Виправи на село Т.. Добрий товариш. Віденські стрільці.
„Діло", 1915, ч. 15, сс.: 3—4.

716. Запасна сотня У. С. С. у Відні.
„Діло", 1916, ч. 85, с. 3.

717. Збірка Січових Стрільців.
„Діло", 1914, ч. 207 <15>, с. 4.

718. Збірна Станиця У. С. С. у Відні.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 89, с. 2.

719. Збірна Станиця У. С. С. у Відні.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 95—96, сс.: 295—296.

720. Зміна рекрутації до У. С. С.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 136, с. 3.

721. Значіння боїв за Семиковці.
„Діло", 1915, ч. 102, с. 3.

722. **І. С.** Як визначилась сотня Ґутковського.
„Діло", 1915, ч. 14, с. 2.

723. **Іванець І[ван]** Др. Ендецька кампанія противистави У. С. С.
„Діло", 1935, ч. 4, с. 5.

724. **Ірчан, М.** У. С. С. Схаменіться, Будьте люди!...
„Стрілець", Стрий, 1919, ч. 19, сс.: 4—5.

725. **—кий.** А ми тую червону калину... <В 20-ліття вимаршу в поле першої сотні У. С. С.>.
„Наш Прапор", 1934, ч. 69, с. 3.

726. **Калина, В.** Др. Свято стрілецької пісні.
„Новий Час", 1935, ч. 41, сс.: [1]—2.

727. Концерт в честь У. С. С.
„Діло", 1916, ч. 90, с. 3.

728. Концерт стрілецьких пісень у Бельзі.
„Діло", 1935, ч. 250, с. 7.

729. **Кореспондент.** Поворот Олени Степанівної.
„Діло", 1917, ч. 210, с. 2.

730. **Купчинський, Роман.** Великодні свята в полі.
„Діло", 1916, чч.: 116, 117, 118, с. [1].

731. **Лисонські містерії.**
„Новий Час", 1932, ч. 271, с. 4.

732. **М. Н.** Друга віденська сотня.
„Діло", 1916, чч.: 122, 123, с. [1].

733. Маківка.
„Діло", 1917, ч. 128, с. 2.

734. Маківка і її леґенда.
„Новий Час", 1935, ч. 132, с. 3.

735. **Микитей, Гр.** Про офіцияльну назву українських стрільців. Лист до редакції.
„Діло", 1915, ч. 103, с. 4.

736. **Микитюк, Д.** б. У. С. С. 20-ліття виступу Українських Січових Стрільців. Величаве свято канадійських Українців.
„Новий Час", 1935, ч. 106, с. 2.

737. На пращанє II-ої віденської сотні У. С. С.
„Діло”, 1916, ч. 109, сс.: [1]—2.

738. На честь Січових Стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 5, с. 5.

739. Наслідник престола серед Українських Січових Стрільців.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 25—26, сс.: 2—4. Іл.

740. Наступник престола серед Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 20, с. 3.

741. Наші вояки для наших Стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 1, с. 5.

742. Нова сотня Січовиків.
„Віст. СВУ.”, 1914, ч. 9—10, с. 21.

743. **О. З.** „Український Жіночий Комітет помочи раненим”.
„Крівавого року”, 1917, сс.: 170—175.

744. **О.Л-ий.** Українські Січові Стрільці на Запорожі.
„Віст. СВУ.”, 1917, ч. 18, с. 275.

745. **О. Н.** „Гей, на Івана, гей на Купала”.
„Віст. СВУ.”, 1917, ч. 157, сс.: 425—426.

746. Овації для Січ. стрільців в Київі.
„Укр. Сл.”, Л., 1917, ч. 174, с. 3.

747. Переїзд гал. Січових Стрільців з України на Буковину.
„Віст. СВУ.”, 1918, ч. 41, с. 551.

748. Піонерська сотня У. С. С. до полонених Українців. <На святочний привіт слобідських полонених>.
„Віст. СВУ.”, 1917, ч. 136, с. 94.

749. Прощанє Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.”, 1915, ч. 10, сс.: 2—3.

750. Престолонаслідник серед Українських Січових Стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 1, с. 5.

751. При стрілецькій присязі. Промова голови Головної Української Ради посла д-ра Костя Левицького на святі заприсяження доповняючої сотні Українських Січових Стрільців у Відні дня 1. лютого 1915 р.
„Діло”, 1915, ч. 7, с. 3.

752. **Приймова, І.** Свято стрілецької пісні.
„Діло”, 1935, ч. 51, с. 7.

753. Присяга віденської сотні Українських Стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 5, сс.: 2—3.

754. Про офіцияльну назву українських стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 74, с. 3.

755. Прогулька на Маківку.
„Стрийський Вістник”, 1918, ч. 7, с. 2.

756. Роззброєннє Січових Стрільців у Київі.
„Віст. СВУ.”, 1918, ч. 19, сс.: 293—294.

757. Роковини битви на Маківці.
„Укр. Сл.”, Л., 1917, ч. 61, с. 3.

758. Роковини боїв У. С. С. під Бережанами.
„Діло”, 1918, ч. 222, с. 2.

759. **С. В.** Збірна станиця У. С. С. у Львові.
„Діло”, 1916, ч. 228, с. 2.

760. **Савицький, Роман.** Свято стрілецької пісні.
„Наш Прапор”, 1935, ч. 17, с. 3.

761. Святий Вечір у Стрільців.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 1, с. 3.

762. Свято Маківки. <У двадцяті роковини бою У. С. С-ів>.
„Час”, 1935, ч. 1936, с. 2.

763. Свято стрілецької пісні.
„Діло”, 1935, ч. 50, с. [1].

764. **Сідельник, Василь.** Товариство „Маківка”.
„Маківка”, 1917, сс.: 18—19.

765. **Степан.** Стрілецькі листи.
„Діло”, 1915, ч. 26, сс.: [1]—3.

766. Стрілецькі справи.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 59—60, с. 13.

767. Стрілецьке свято в Вербові. Вербів <Підгаєцького повіта> в серпні 1915.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 38, с. 3.

768. Стрілецький святий вечір у Відні.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 21, с. 3.

769. **Т. М.** Збори Січових Стрільців у Варпалянці.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 19—20, с. 6.

770. **Т. Ф.** Великдень українських стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 15, сс.: 2—3.

771. **Т—ч.** Вечір стрілецьких пісень у Тернополі.
„Нов. Час”, 1934, ч. 127, с. 7.

772. У 20-ліття першого почину. Роковини створення Українських Січових Стрільців.
„Неділя”, 1934, ч. 36 <305>, с. 2.

773. У 20-ті роковини вимаршу Українських Січових Стрільців.
„Діло”, 1934, ч. 228, с. [1]; ч. 229, сс.: 2—3.

774. У. С. С. в бою за місто Олександрівськ.
„Діло”, 1918, ч. 105, сс.: [1]—2.
Перший бій з большевиками.

775. У. С. С. на землях Української Народньої Республіки. <З пресової кватири У. С. С. в поли>.
„Діло”, 1918, ч. 106, сс.: 2—3.

776. У. С. С. на Україні. Власна допись „Діла".
„Діло", 1918, ч. 177, с. [1]; ч. 202, с. 2.

777. Усусуси на сцені. Виставка пєси „Залізна Острога" в Городенці.
„Нов. Час", 1934, ч. 136, с. 5.

778. Участь У. С. В. в похороні Івана Франка.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 134, с. 2.

779. **Учасник.** Участь Українського Січового Війська в освободженню Дрогобича.
„Діло", 1916, ч. 117, с. 2.

780. **Швак, Володимир.** Бувший У. С. С. Стрілецька доля.
„Наш Прапор", 1934, ч. 4. с. 4.

781. Шевченківське свято в таборі українських стрільців.
„Діло", 1915, ч. 20, с. 3.

782. **Шкрумеляк, Ю[ра].** Ясні хвилі. Один стрілецький концерт.
„Діло", 1916, ч. 126, сс.: [1]—2.

783. **(Ф).** Оповіданє про Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 7, с. 2.

784. Що пишуть українські стрільці...
„Діло", 1915, ч. 11, с. 9; ч. 12, сс.: 6—7.

785. **Ю. Ш.** В четверту річницю боїв на горі Маківці.
„Стрілець", Стрий, 1919, ч. 26, с. [1].

786. Ювилей Січових Стрільців та їх основника.
„Тризуб", 1934, ч. 43 <449>, с. 14.

787. Ювілейна Стрілецька Історіографія.
„Новий Час", 1934, ч. 155, с. 6.

IV. СТАТТІ В НІМЕЦЬКІЙ ПРЕСІ.

(Заголовки статей подано в українськім перекладі).

788. **Байдак, Василь.** Моя втеча до Персії.
„Reichspost", 30 жовтня 1915.

789. **Белей, Августин,** Др. Українські стрільці.
„Черв. Кал.", — збр. сс.: 12—15.

790. **Боберський, Іван.** Український лєґіон над Дністром.
„Neues 8 Uhr. Blatt", 11—16 серпня 1915.
„Ukrainisches Korespondenzblatt", Nr. Nr. 32, 33 u. 34—1915.

791. Відзначені Українці (спис 49 українців).
„Neues Wiener Abendblatt", 12 червня 1915.
„Neues Wiener Journal", 13 червня 1915.
„Pester Lloyd", 13 червня 1915.

792. Відзначення двох лєґіоністів.
„Reichspost", 21 липня 1915.

793. Відзначення українських лєґіоністів.
„Neuer Wiener Tagblat", 27 липня 1915.
„Neuigkeits Weltblatt", 1 серпня 1915.

794. Відїзд українського леґіону.

„Bohemia", (Прага), 16 лютого 1915.

„Neues Wiener Tagblatt" 14, 15 лютого 1915.

795. Відмарш українських стрільців.

„Reichspost", 16 лютого 1915.

796. [Відповідь австрійського цісаря на привітну телеґраму У. С. С. з нагоди вступлення в другий рік боротьби].

„Die Zeit", 1 жовтня 1915.

„Neues Wiener Journal", 1 жовтня 1915.

„Union" (Прага), 1 жовтня 1915.

„Bohemia" (Прага), 2 жовтня 1915.

„Neues Pester Journal", 1 жовтня 1915.

„Budapester Tagblatt", 2 жовтня 1915.

797. Героїня.

„Möhrischer Tadblatt" (Оломоуц), 10 лютого 1915

798. Геройські діла Українських Стрільців.

„Wiener Montagblatt", 10 травня 1915.

799. Геройські вчинки українського леґіону.

„Bohemia" (Прага), 18 травня 1915.

800. Геройства українського леґіону.

„Aussiger Tagblatt", 20 травня 1915.

801. Дівчата як українські стрільці.

„Unsere Krieger", 1 жовтня 1915.

802. Дівчина кадет аспірант.

„Oesterreiches Illustrierte Zeitung", 27 лютого 1915.

803. Жінка кадет аспірант.*)

„Illustriertes Wiener Extrablatt", 24 жовтня 1915. Порт. Кузівни.

804. Заприсяження віденської сотні українського леґіону.

„Bohemia", (Прага), 10 лютого 1915.

805. Кадет-аспірант жінка.

„Die neue Zeitung", 15 лютого 1915.

806. **Левицький, Евген,** Др. Українські Січові Стрільці.

„Osteuropäische Zukunft". 1916, ч. 2.

807. **Левицький, Евген,** Др. Українці на полі бою.

„Osteuropäische Zukunft", 1916, ч. 20.

808. Львівська студентка Софія Галечко як фельдфебель леґіону українських добровольців над Стрипою.

„Illustriertes Bade-Blatt", 28 жовтня 1915.

---

*) Крім уведеної були ще статті 1915 р. про Кузівну в Neue Freie Presse, 10 жовтня. (Героїня українського леґіону); Neuigskeits Welblatt, 11 липня „Wiener Bilder", 18 липня; „Illustriertes Wiener Extrablatt", 20 серпня; „Neue Illustrierte Zeitung", 30 липня (Українська героїня); „Grazer Tagespost", 8 липня (Жінка герой в Українськім Леґіоні).

809. **Мольнер, Франц.** Дівчата-вояки в розстрільній.
„Neue Freie Presse", 13 вересня 1915.
В скорочених передруках в:
„Vossische Zeitung", 21 вересня 1915 — Дівчата вояки.
„Prager Tagblatt", 20 вересня 1915 — Дівчата в Січі.
„Breslauer General-Anzeiger", 24 вересня 1915 — Дівчата-вояки.

810. Наслідник престола серед українських леґіонерів.
„Reichsport", 25 серпня 1915.

811. Похвала українському леґіону.
„Neue Freie Presse", 16 травня 1915.

812. Похвальне признання для Українських Січових Стрільців.
„Sonn — und Montags Zeitung", 10 травня 1915.
„Oesterreichische Morgenzeitung und Handelsblatt" (Морав. Острава), 21 травня 1915.

813. [Привітні телеґрами У. С. С. до австрійського наслідника престолу й архикнязя Фридриха з нагоди другого року участи в боях та відповіді на них).
„Reichspost", 9 жовтня 1915.
„Illustriertes Wiener Extrablatt, 5 жовтня 1915.
„Bohemia", 5 жовтня 1915.
„Sielesia" (Тешин), 6 жовтня 1915.

814. Про Українців.
„Kölnische Volkszeitung, 14 серпня 1915.

815. Рік Українського леґіону.
„Wiener Bilder", 26 вересня 1915.
8 фото-знимок з життя УСС. і портр.

816. Софія Галечко, кадет Українських Стрільців.
„Wiener Bilder", 14 лютого 1915.

817. **Темницький, Володимир.** Український добровольчий корпус.
„Ukrainische Rundschau", 1915, Nr. 3.

818. У німецькій полудневій армії в Карпатах.
„Basler Nachrichten", 10 червня 1915.

819. Український леґіон.
„Kölnische Zeitung", 20 серпня 1915.
„Das Interessante Blatt", 1 липня 1915. З іл. й портр. Ґутовського.

820. Український леґіон, військова „еліта".
„Prager Zeitung", 20 травня 1915.

821. Українські леґіонери.
„Wiener Bilder", 21 лютого 1915.

822. Українські стрільці.
„Reichspost", 12 травня 1915.

823. Українці вперед!
„Deutsches Volksblatt", 17 лютого 1915.

824. Хоробрі жінки: Українки, які борються в австро-угорській армії в рядах леґіону добровольців.

„Berlin. Illustrierte Zeitung", 19 вересня 1915
Портрети Софії Галечко і Анни Дмитерко.

V. ВІРШІ ПРИСВЯЧЕНІ У. С. С. ПІСНІ У. С. С.

а) Окремі видання.

825. Наша слава. Збірник пісень патріотичних, політичних, історичних, козацьких, сокільських, січових, стрілецьких. Зладив *Антін Гапяк.* Львів. „Просвіта", друк. Ставропиґійського Інститута, 1917; 18.8 × 12, [1] л., 96, [4] с.

Поруч інших і стрілецькі пісні; були відбитки окремих збірок пісень з цієї книжки.

826. Січовий Співаник. Зібрав доктор *Кирило Трильовський.* Відень, накладом Др. Кирила Трильовського, друк. „Адрія", 1921; 16.1 × 11.9, 95, [1] с. Іл. в тексті.

Збірка обіймає поруч інших січові пісні, пісні УСС, ілюстрована численними образками з життя „Січей" та У. С. С.

827. Співаник Українських Січових Стрільців <з нотами> Відень, заходом Артис-горстки, накладом Центр. Управи У. С. С., 1918, 128 с.

РЕЦ.: Др. Осип Назарук — „Діло", 1918, ч. 225, с. 2.

б) Опубліковані в ґазетах, журналах, збірниках і т. п.

828. А хто хоче у запічок...
„Наша Слава", сс.: 90—91.

829. **Бабій, Ол[екса].** Маківка. З нагоди свята на Маківці 1930 р.
„Літ. Ч. К.", 1930, ч. 9, с. [2].

830. **Бабюк, Андрій.** З пісень Українських Січових Стрільців. I. Ой, видно село... II. Їхав стрілець...
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 130, с. 831.

831. **Бабюк, Андрій** У. С. С. Ориґінальні стрілецькі пісні. I. Стрільці в початках. 2. Марш. 3. А хто хоче у запічок. 4. Заповіт дівчині.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 97, с. 299.

832. Видиш, брате мій.
„Наша Слава", с. 90.
„Сім пісень", Від., 1915, с. 15 (з нотами).
„Січ. співан.", с. 17, (Чуєш...).

833. **Гайворонський, Михайло.** Їхав Стрілець на війноньку.
„Стріл. Кал.-альм.", с. 36.
„Січ. співан.", с. 81.

834. **Гайворонський, Михайло.** Ой впав стрілець... Стрілецька пісня.
„Стріл. Кал.-альм.", с. [58].

835. Гей, ви хлопці січовії...
„Січ. співан.", сс.: 54—55.

836. Гей війна війною. Обозова пісня.
„Січ. співан.", сс.: 62—63.
Трохи відмінний текст: Лепкий Левко — Пісня обозників.

837. Гей у лузі червона калина похилилася.
„Наша слава", сс.: 89—94.
„Сім пісень", с. 14 (з нотами).
„Січ. співан.", с. 55 (Ой, у лузі...).

838. **Глушок.** Приступ Степанівної в Карпатах.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 33—34, сс.: 7—8.

839. Грають труби над Дністром...
„Наша слава", сс.: 95—96.

840. Журавлі. Слова Богдана, — мельодія Льва Лепкого. Записав І. Туркевич.
„Наші Стрільці", с. 74.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 19—20, с. 20.
„Кал. Просвіти" на 1916, с. 55 (з нотами).
„Сім пісень", сс.: 15—16.

841. **Заклинський, Ростислав.** Із збірки: Шляхом стрілецької слави. 1. Стацийна варта. Написав М. Н. 2. Полковий приказ.
„Кал. Просвіти" на 1916, сс.: 108—113.

842. Їхав стрілець на війноньку.
„Січ. співан.", с. 81.
„Наша слава", с. 92.

843. **Капельгородський, М.** Січовик.
„Віст. СВУ.", 1917, ч. 180, с. 794.

844. **Карманський, П[етро].** З поезій . . . І. Жертва. II. Січовий гимн.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 19—20, с. 7.

845. **Карманський П[етро].** Крівавим шляхом. І. Зазивний маніфест. II. На сумнім вигнанню. III. Спів відлетних журавлів. IV. В московськім ярмі. V. Великдень. VI. Маківка. VII. Похорон стрільця. VIII. Весняний грім. IX. Орлиний лет.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 35—36, с. 4; ч. 37—38, с. 6; ч. 39—40, с. 6; ч. 41—42, с. 4; ч. 43—44, с. 7; ч. 45—46, с. 3; ч. 47—48, с. 6; ч. 49—50, с. 11.

846. **Карманський П[етро].** Січовий гимн.
„Кал. Просвіти" на 1916, с. 42.

847. **Кобець, О.** Українським Січовим Стрільцям.
„Календарик для Січ. Стр." на 1917, с. 42.

848. **Колесса, Олександер.** Пісня з великих днів. Присвячено Українським Січовим Стрільцям.
„Воєн. Кал." на 1917 р., с. 46.

849. **Кравченко, Уляна.** На стрілецьку нуту. <Посвята полковникови У. С. В. Коссакови.>
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 93—94, с. 271.

850. **Купчинський, Роман.** До Галича!...
„Стр. Кал.-альм.", с. 54.

851. **Купчинський, Роман.** За Рідний Край.
„Стр. кал.-альм.", с. 13.

852. **Купчинський, Роман.** На постою.
„Стріл. співан.”, 1921, сс.: 90—92.

853. **Купчинський, Роман.** Пісня У. С. С. [Гей та зажурились...].
„Стрілець”, кал., 1919, ч. 83, с. [1].
„Січ. співан.”, с. 81.

854. **Купчинський, Роман.** Стрілецька пісня.
„Стріл. кал.-альм.”, с. 60.

855. **Купчинський, Роман.** Стрілецький гріб.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 37—38, с. 4.

856. **Купчинський, Роман.** Тіням...
„Стріл. кал.-альм.”, с. 130.

857. **Купчинський, Роман.** Тов. Павлову.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 39—40, с. 8.

858. **Курдидик, Анатоль.** Поема про стрілецьку шапку.
„Літ. Ч. К.”, 1935, ч. 4, с. 9.

859. **Курдидик, Анатоль.** Стара война.
„Літ. Ч. К.”, 1933, ч. 10, с. 2.

860. **Лебединський, Микола.** Ви рушили в похід! <У двадцяту річницю походу У. С. С. до бою 1914 — 1934>.
„Літ. Ч. К.”, 1934, ч. 10, с. 2.

861. **Лепкий Б[огдан].** Наші стрільці в Карпатах.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 21—22, сс.: 9—10.

862. **Лепкий, Богдан.** Позір! <Січовим Стрільцям>.
„Пам. книжка СВУ.”, сс.: 207—[208].

863. **Лепкий Богдан.** Стрілець і дівчина.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 43—44, с. 5.

864. **Лепкий Б[огдан].** Стрілецькі думки.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 27—28, с. 6.

865. **Лепкий Богдан.** Тим що упали.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 19—20, с. 21.
„В той ясний день”, Л., 1915, с. 2.

866. **Лепкий Богдан.** Чи то буря чи грім?
„Кал. Просвіти” на 1916, с. 42.
„Маківка”, с 10.

867. **Лепкий Левко.** Зі стрілецьких співанок. Хорунжому куріня адютантові Др. Суховерському на спомин.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 136, с. 3.

868. **Лепкий, Левко.** Ой видно село...
„Стріл. кал.-альм.”, с. [10].
„Січов. співан.”, сс.: 52—53.

869. **Лотоцький, Антін.** Стрілецька Січ.
„Шляхи”, 1916, ч. 19—20, с. 600.
„Січ. співан.”, 82 (під назвою „Лунає клич, луна грімкий...”).

870. **Лу Лу.** УСС. Похід II куріня УСС.
„Віст. СВУ.”, 1916, ч. 77—78, с. 133.

871. **Маковей, Осип.** Брати.
„Стріл. кал.-альм.”, с. [14].

872. **Маковей, Осип.** Марш Українських Січових Стрільців.

„Пам. книжка СВУ.”, сс.: 204—[205].
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 7, с. 3.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 19—20, сс.: 10—11.
„Діло”, 1915, ч. 21, с. 4.
„Кал. Просвіти” на 1916, с. 41.

873 **Масляк, В.** На вічну память дорогому ученикови пок. Іванові Балюкови.

„Кал. Просвіти” на 1916, с. 75—76.

874. Ми не кинемо зброї своеї...

„Наша слава”, сс.: 94—95.

875. **Миколаенко, Стратіон.** Січовим Стрільцям.

„Віст. СВУ.”, 1916, ч. 73—74, с. 104.

876. **Надя.** Слідами Січових Стрільців!

„Самост. Думка”, 1932, ч. 9—10, с. VI.

877. **[Обух, К.].** Гей! там на горі Січ іде.

„Наша слава”, с. 77.
„Січов. співан.”, с. 22.
„Наша пісня”, с. 13 (з нотами).

878. **Обух Клим й Довганюк Ос[ип].** Січова пісня: на вулиці сурма грає.

„Наша пісня”, 1916, сс.: 25—26.

879. Ой видно село, широке село під горою.

„Наша слава”, сс.: 92—93.

880. Ой впав стрілець у край зруба...

„Наша слава”, сс.: 93—94.

881. Ой зза гори чорна хмара стала...

„Стріл. кал.-альм.”, с. [3].
„Наша слава”, с. 94.

882. Питається вітер смерти...

„Наша слава” с. 93.

883. **Підгірянка, Марія.** Стрілецькі окопи.

„Крівавого року”, с. 142.

884. **П.[олюй], Іван.** Боєва пісня.

„Укр. Слово”, Л., 1915, ч. 11, с. 2.
Нім. переклад її в Prager Tageblatt, ч. 180 з 1 липня 1917 — „Ein ukrainisches Kriegslied” в перекладі і з примітками проф. Ів. Полюя.

885. Попереду сотник іде...

„Наша слава”, сс.: 91—92.

886. **Р. К.** Нова пісня Українських Січових Стрільців.

„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 25—26, с. 7.

887. **Студинський, К[ирило].** Українським Січовим Стрільцям.

„Пам. кн. СВУ.”, с. 177.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 19—20, с. 14.

888. **Трух, Грицько.** Стрілецький біль.

„Укр. Сл.”, Л., 1917, ч. 321, с. 3.

889. **Трух, Грицьо.** У. С. С., четар. Стрілецький листок.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 45, с. 3.

890. **Трух, Грицько.** Шуміли там лози злегенька.... <Памяти незабутнього *Михайла Суха*>.
„Січ. кал.-альм.”, с. [37].

891. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Гимн „Українських Січових Стрільців”.
„Черв. Кал.”, збір., сс.: 6—7.

892. **Шандура, Остап.** При дорозі.
„Маківка”, с. 24.

893. **Шкрумеляк, Юра,** У. С. С. Героям Маківки.
„Віст. СВУ.”, 1916, ч. 100, с. 348.

894. **Шкрумеляк, Юра,** У. С. С. Дуб. <Присвята Товаришеви В. Р. Батюкови>. Гимн мерців. Полягли им.
„Віст. СВУ.”, 1916, ч. 71—72, сс.: 86—87.

895. **Шкрумеляк, Юра,** У. С. С. За рядами ряди.
„Пам. кн. СВУ.”, с. 244.

896. **Шкрумеляк, Юра.** Маківка. В річницю боїв У. С. В. на горі горі Маківці. <ВП. Полковникови У. С. В. Гр. Коссакові — присвята>.
„Віст. СВУ.”, 1916, ч. 95—96, сс.: 282—283.
„Маківка”, сс.: 2—3.

897. **Шкрумеляк, Юра.** На ключі.
„Кал. Ч. К.” на 1924, с. 52.

898. **Ш[крумеляк], Ю[ра].** Пісня кінноти. <1 сотні козаків У. С. С. присвята>.
„Стрілець”, Стрий, 1919, ч. 16, с. 3.

899. **Шкрумеляк, Юра.** Стрілецький заповіт.
„Наш Прапор”, 1934, ч. 69, с. [1].

900. **Шкрумеляк, Ю[ра].** Явір і березка. <Стрілецька балляда>...
„Літ. Ч. К.”, 1930, ч. 6, сс.: 14—15.

901. **Чарнецький, Стефан.** Де астри вмирали.
„Маківка”, с. 24.

902. **Ялловеґо, О.** Серенада Січового Стрільця.
„Самост. Думка”, 1932, ч. 4, с. 6.

VI. СТРІЛЕЦЬКІ ПІСНІ З НОТАМИ *).

а) Окремі видання.

903.* **Гайворонський, Михайло.** З воєнних пісень (слова Степана Чарнецького). Львів, Українське Музичне видавництво „Ліра”, ч. 7, 1915; 8⁰, с. 4.

904.* **Гайворонський, Мих[айло].** З життя Українських Січових Стрільців. Картина в піснях. На мужеський хор обробив... Над Стрипою. Львів, Українське музичне видавництво „Ліра” ч. 8, 1916; 4⁰, с. 4.

*) Цей відділ може більше за інші потребує доповнень, та все ж для цілости подаємо й його хоч і в неповнім вигляді. Ті видання, що їх не довелося бачити й описати докладніше, одмічено зіркою. — П. З.

905. **Гайворонський, М[ихайло].** Ой казала мати та не банувати... На голос і фортепян. Львів, „Червона Калина”, друк. Ставропіґійського Інституту, б. р.; 27×17.6, [2] с.

«Музична накладня „Настрої”, вип. VI.»

906. **Гайворонський, М[ихайло].** Ой нагнувся дуб високий. 1. На голос і фортепян. 2. Барітонове сольо з хором. Львів, „Червона Калина”, друк. Ставропиґійського Інституту, б. р., 27×17.6, [2] с.

«Музична накладня „Настрої”, вип. V.»

907. **Гайворонський, Михайло.** Стрілецьким шляхом. 1914—1916. Стрілецькі боєві пісні. Зложив на мужеський хор..., капельник У. С. С. Липськ, заходом Артистичної Горстки У. С. С., накладом Боєвої Управи, К. І. Редер, 1916; 28×19.5, 7 с.

ЗМІСТ: 1. Гей у лузі червона калина. 2. Хлопці, алярм... 3. Видиш, брате мій. 4. Нема в світі кращих хлопців. 5. Летіла куля. 6. Ой, впав Стрілець. 7. Слава, слава, отамане...

908.* **Князь УСУСУ.** Підручний співаник 28 найкращих пісень з ілюстраціями. Рогатин, „Журавлі”, ?, 46 с.

Сконфіскований.

909.* **Колесса, Олександер,** Др. Пісня з великих днів. Присвячена Українським Січовим Стрільцям. Слова і мельодия.

910. **Колесса, Філярет.** Воєнні квартети на мужеський хор присвячені Українським Січовим Стрільцям. 1. Пісня Січових Стрільців. 2. Тим, що упали. 3. Думка на чаті. 4. Жовнярські похорони. 5. Червона калина. 6. Журавлі. Відень, Загально-Українська Культурна Рада, Ios. Eberle & Co., 1915; 26.8×19, 17 с. Окл. *Б. Л[епкого]*.

„Видання Загально-Української Культурної Ради”. Пісні на слова Богдана Лепкого, Василя Щурата, Осипа Маковея й Льва Лепкого.

911.* **Купчинський, Р[оман].** Ой та зажурились...

912. **Лепкий, Л[евко].** І снилося... Стрілецький романс на голос і фортепян. Слова і музика... Достр. форт. Л. Туркевич. Львів, „Червона Калина”, друк. Ставропиґійського Інституту, б. р.; 27×17.6, [4] с. Окл. Ю. Магалевського.

«Музична накладня „Настрої”, вип. І.»

913. Наша пісня. Вецляр, Союз Визволення України, друк. „Союза Визволення України”, 1916; 18×12, 33, [1] с. Заставки, кінцівки.

20 ріжних пісень з нотами; стрілецьких три: 1. Гей Січ їде! 2. Гей там на горі... 3. На вулиці сурмач грає.

Рец.: *Н. Дубравська-Трикулевська* „Книгар“, 1918 кн. VIII, сс.: 177—178.

914. Сім пісень. Гостинець для українських вояків від „Союза Визволення України”, Відень, друк. Адольфа Гольцгавзена, 1915; 15.8×10.5, 16 с.

ЗМІСТ: Передмова. 1. Пісня на понеділок: Гей, не дивуйтесь! 2. Пісня на вівторок: На Київ! 3. Пісня — на середу: Наше жниво. 4. Пісня — на четвер: І шумить і гуде. 5. Пісня — на пятницю: Гей-же до бою! 6. Пісня — на суботу: Червона калина. 7. Пісня — на неділю: Журавлі.

РЕЦ.: „Віст. СВУ.”, 1915, ч. 43—44, сс.: 15—16.

915. Сурма. Збірник воєнних пісень. Львів—Київ, „Червона Калина", друк. не зазн., 1922; 11.3×15.4, 149, [3] с. Іл.

При кожній пісні вказано її походження.

916.* **Турула, Я.** Українські маршеві пісні для хору, зібрав...

„Україна", 30 с.

917.* **Турула, Я.** Українські воєнні пісні (козацькі і стрілецькі).

„Україна", 34 с.

918.* **Ярославенко, Я.** Стрілецькі пісні на фортепян зі словами уложив... Львів, „Торбан", 64 с.

РЕЦ.: В. Л. — „Літ. Ч. К.", 1931, ч. 6, с. 21.

Два видання: 5 випусків та 2 випуски.

б) Опубліковані в журналах, збірниках і т. п.

919. **Гайворонський, Михайло.** Боєвий гимн Українського Січового Війська. Слова *Петра Карманського.* Музика...

„Шляхи", 1916, сс.: 266—267.

920. **Гайворонський, М[ихайло].** Коли ви вмірали.

„Літ. Ч. К.", 1930, ч. 6, с. 11.

921. **Гайворонський, М[ихайло].** Отсе тая червона калина. Слова Б. Лепкого, Муз....

„Кал. Ч. К." на 1925, сс.: [143]—144.

922. **Гайворонський М[ихайло].** Ой впав стрілець. Слова і мельодія...

„Шляхи", 1916, ч. 12—14, с. 444.

923. **Гайворонський, Михайло.** Питається вітер смерти. Слова *Юри Шкрумеляка.* Мельодія...

„Шляхи", 1916, ч. 17—18, с. 585.

924. **Гайворонський, М[ихайло].** Прощання. Пісня У. С. С. Р. Купчинського. На муж. хор. арр...

„Літ. Ч. К.", 1930, ч. 10, с. 21.

925. **Гайворонський, М[ихайло].** Слава, Слава Отамане! Слова Ю. Назарука. Мельодія...

„Шляхи", 1916, с. 461.

926. **Залеський, Осип.** Пісня борців. Слова *О. Олеся.* Музика... Присвята Українському Січовому Війську.

„Шляхи", 1916, с. 628.

927. **Колесса, Олександер.** Пісня з великих днів. Слова й мельодія... Присвячено Українським Січовим Стрільцям.

„Віст. СВУ.", 1916, ч. 65—66, сс.: 34—35.

928. **Купчинський, Р[оман].** Стрілецька пісня — Ой там на долині, ґранатами зритій, лежить не від нині січовик убитий.

„Маківка", с. 21.

929. **Лепкий, Левко.** Пісня обозників У. С. С.

„Черв. Кал.", збр., сс.: 57—58.

930. Стрілецькі пісні: I. *Левко Лепкий* — Ой видно село. II. *Михайло Гайворонський*. — За рідний край. III. Народня мельодія. IV. *Михайло Гайворонський*. — Їхав стрілець на війноньку... V. *Михайло Гайворонський*. — Ой впав стрілець. VI. Народня мельодія.
„Стріл. кал.-альм.", сс.: [147]—151.

931. Червона калина. Записав *І. Туркевич*.
„Наші стрільці", с. 110.

VII. ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ З ЖИТТЯ У. С. С.

а) Книги.

932.* **Вільшенко, Я.** Чого червоних маків так багато? Стрілецька леґенда. Рогатин—Львів, „Журавлі", 1923.

933. **Голубець, Микола.** „Гей, видно село"... <Нарис>. Львів, накладом Івана Тиктора, друк. З. Медицький—Тиктор, 1934; 17.5×13, 125, [1] с. 5.000 пр., Окл. Святослава Гординського. „Українська Бібліотека" ч. 7.
РЕЦ.: М. Р. „Діло", 1934, ч. 240, с. 7.

б) Оповідання в журналах, газетах і збірниках.

934. **Бабюк, Андрій.** В рідній хаті. <Памяти вістуна Івана Яворського, що погиб у рідній хаті в селі Людвиковці над Серетом у вересні 1915 р.>.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 71—72, с. 87.

935. **Бабюк, Андрій.** Плач Архангела. <Памяти поляглих товаришів у перших днях вересня 1916 р.>.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 117, сс.: 627—628.

936. **Вітовський, Дмитро.** Звіт.
„Черв. Кал.", збр., сс.: [3]—5.

937. **Купчинський, Роман.** На постою.
„Стріл. кал.-альм.", с. [158].

938. **Купчинський, Роман.** У темну ніч.
„Кал. Просвіти" на 1917„ сс.: 30—33.

939. **Лепкий, Левко.** Із настроїв з над Стрипи.
„Стріл. кал.-альм.", сс.: [90]—94.

940. **Лукіянович, Денис.** Під свій прапор. Уривок.
„Стріл. кал.-альм.", сс.: [113]—130.

941. **Лукіянович, Денис.** Пісня Денціївки. <Уривок із повісті>.
„Діло", 1934, ч. 122, сс.: 2—3.

942. **Пачовський, Василь.** Хоругва невмірущих. <Казка наших днів>. Посвячую Січовим Стрільцям.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 29—30, сс.: 3—7.
„Стріл. кал.-альм.", сс.: [15]—21.

943. **Тесар, В.** Стрілецькі псальми. Псалом боєвих днів. Вечірний псалом.
„Літ. Ч. К.",, 1935, ч. 4, с. 10.

944. **Ткачук, Василь.** Тато й одинак.
„Літ. Ч. К.", 1935, ч. 4, с. 13.

945. **Шекерик-Доників, Петро.** Січові Стрільці.
„Віст СВУ.", 1916, ч. 104, сс.: 418—419.

946. **Шкрумеляк, Юра,** У. С. С. В р і з д в я н у н і ч.
„Віст. СВУ.”, 1916, ч. 65—66, с. 35.

VIII. Доповнення з літератури, що вийшла підчас друку показчика та дещо з пропущеного (без розділення на окремі рубрики показчика).

а) Книги.

947. **Заклинський, Мирон.** „А м и т у ю с т р і л е ц ь к у ю с л а в у з б е р е ж е м о”. Спомини з визвольної війни. Ч. І. Львів. „Всесвіт”, 1936; 18×13, 142, [2] с. Іл.

Рец.: *Араміс* — „Нова Зоря“, 1936, ч. 23, с. 6.
О. Бабій — „Укр. Вісти“, 1936, ч. 56. с. 5.
П. К. — „Обрії“, 1936, ч. 134. с. 3.

948. **Калина, Володимир.** К у р і н ь с м е р т и У. С. С. Спогади старшини. З історичним вступом Миколи Голубця. Львів, накладом Івана Тиктора, друк. З. Медицький—Тиктор, 1936; 17.5×13, 126, [2] с. „Українська Бібліотека” ч. 37.

Рец.: *Араміс* — „Нова Зоря“, 1936, ч. 23, с. 6.
Ц. Н. — Документ стрілецької слави — „Укр. Вісти“, 1936, ч. 44, с. 7.
М. Д. Д. — „Дзвони“, 1936, 169—170.

949. У к р а ї н с ь к і С і ч о в і С т р і л ь ц і. 1914—1920. У 20-ліття виступу. (Матеріяли до альбому зібрали *др Іван Іванець* і *Василь Софронів-Левицький*. Текст зредаґував *др Богдан Гнатевич* при співпраці *Льва Лепкого* і *дра Івана Німчука*. Ілюстраційну частину та обгортку оформив *др. Іван Іванець*, надписи і вкладку в лінориті виконав *Володимир Ласовський*. Ситуаційні мапки рисував *інж. Северин Пастернак*). Другий наклад. Львів. накладом Ювилейного Комітету, друк. Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1936; 31×24, 174, [2] с. Іл. 1500 прим. і 50 нумерованих на півкартоновім папері. Політурка.

ЗМІСТ: як і в першім виданню. (Див. ч. 18).

Рец.: на 1 вид. цієї книги:
Осип Боднарович — „Назустріч“, 1935, ч. 15.
В. Прокопович — „Тризуб“, 1935, ч. 42. сс.: 17—18.
Р. З. — „Biuletyn Polsko-ukraiński“, 1935, ч. 31. с. 35.

950. **Ярий, Р.** Б о ї з а М а к і в к у. 1936; „Масова історично-освітня бібліотека”, ч. 2.

б) Статті в журналах, збірниках і ґазетах.

951. **Араміс.** Д у ж е щ и р і с п о м и н и. Як виглядали наші „великі люди” в 1914 д.
„Нова Зоря”, 1936, ч. 28, с. 6.

952. **Б. Л.** Т а б о р о в а М е л ь п о м е н а.
„Літ. Ч. К.”, 1930, ч. 4, сс.: 3—4, з 2 іл.

953. В и с т а в а в о є н н и х п а м я т о к У. С. С. у Тернополі.
„Нов. Час”, 1936, ч. 111, с. 3.

954. В и с т а в а п а м я т о к У к р а ї н с ь к и х С і ч о в и х С т р і л ь ц і в у Т е р н о п о л і.
„Діло”, 1936, ч. 101, с. 3.
„Укр. Вісти”, 1936, ч. 106, с. 3.
„Новий Час”, 1936, ч. 103, с. [1].

955. Вистава стрілецьких памяток у Тернополі.

„Новий Час", 1936, ч. 120, с. 8.

956. **Viator.** Виставка стрілецьких памяток в Тернополі.

„Укр. Вісти", 1936, ч. 118, с. 2.

957. **Вірний, Тарас.** Участь рогатинської ґімназії в У. С. С.

„Нов. Час", 1936, ч. 217, с. 4.

958. Вістун Василь Паньків з 1 куріня бригади У. С. С. вертає вплав через р. Богз полону до своїх.

„Кал. Ч. К." на 1925, календаріюм — вересень. Іл.

959. Вістун Демчук і стар. стр. Тицько з кавалєрії У. С. С. ратують батерію під Роскомівкою.

„Кал. Ч. К." на 1922, календаріюм — жовтень.

„Кал. Ч. К." на 1931, іл.

960. **Г. С.** Др. Перші дні з большевиками. <Зі споминів>.

„Кал. Ч. К." на 1922, сс.: 58—64.

„Приятель Укр. Жовн." на 1923, сс.: 58—64.

961. **Голубець, Микола,** хор. У. С. С. Двадцять літ тому.

„Нов. Час", 1934, чч. 147—260.

962. **Горбай, Василь.** Під Сокільниками.

„Кал. Ч. К." на 1931, сс. 52—57.

963. **Дівнич, Антін.** В Житомирі. <Начерк з побуту У. С. С. в 1919 р.>.

„Кал. Ч. К." на 1923, сс.: 101—106.

964. **Дівнич, Антін.** На Лисоні. <18—22 червня 1919>.

„Іл. кал. Сирітського Дому" на 1924, Філядельфія, сс.: 97—100.

965. **Єрдтрахт, Давид.** (Подав Ів. Ставничий). Українські завзятці.

„Літ. Ч. К.", 1931, ч. 2, с. 10.

966. **Лукіянович, Денис.** Стрілецькі двацятки. Жовтневий похід У. С. С. на Стрий.

„Діло", 1935, ч. 238, с. 3; ч. 240, сс.: 2—3; ч. 241, с. 3; ч. 242, с. 3.

967. **М. Б.** Виставка У. С. С. в Станиславові.

„Гром. Голос", 1935, ч. 11, с. 7.

„Неділя", 1935, ч. 13, с. 7.

968. **Н. Г.** На склонах Карпат. <Спогад>.

„Кал. для всіх", 1934, сс.: 133—135.

969. **Назарук, Осип,** Др. Січові Стрільці й бої за Львів.

„Нова Зоря", ч. 186.

970. Наші могили. Дмитро Катамай.

„Гром. Голос", 1935, ч. 16, с. 8.

971. **О[пока], М.** Перший бій. Із записок українського стрільця.

„Діло", 1915, чч. 71—79.

972. Павільон В-ва „Червона Калина” на виставі стрілецьких памяток у Тернополі.
„Нов. Час”, 1936, ч. 119, с. 7.

973. **Р. К.** З боїв Бриґади У. С. С. під Бережанами 22. VI. 1919.
„Стрілець”, Борщів, 1919, чч. 41—43.

974. **Р. К—ий.** Перегляд сотні.
„Час”, 1935, ч. 1783, сс.: 2—3.

975. **Річинський, А.,** Др. Бої за Володимир Волинський З оповідань учасників записав...
„Літ. Ч. К.”, 1930, ч. 7—8, сс.: 14—16.

976. **Сагайдачний, Петро.** Лисоня. Вшануймо двадцяті роковини геройського чину Українських Січових Стрільців.
„Нов. Час”, 1936, ч. 121, с. 2.

977. Свято Маківки. <У двадцяті роковини бою УСС-ів>.
„Час”, 1935, ч. 1936, с. 2.

978. **Софронів-Левицький, Василь.** Маківка — лавровий листок Стрілецької Слави. Фраґмент з епохальної книжки-альбому „У. С. С.”.
„Неділя”, 1935, ч. 34, сс.: 3—4.

979. Стефанюк, Ф. З Українськими Січовими Стрільцями.
„Укр. Голос”, Вінніпеґ, 1928, ч. 41—43.

980. Стрілецьке свято в Тернополі. Відкриття вистави У. С. С.
„Час”, 1936, ч. 2170, с. 2.

981. Стрілецьке торжество.
„Нова Зоря”, 1936, ч. 38, с. 7.

982. **Темницький, Володимир.** Українські Січові Стрільці.
„Памяткова книжка СВУ”, сс.: 178—203, з іл.

983. У двацяту осінь.
„Вісті”, 1934, ч. 33, с. [1].

984. У. С. С. — книга золотих днів. З нагоди видання альбому „Українські Січові Стрільці 1914—1920”.
„Неділя”, 1935, ч. 34, с. [1]. Іл.

985. У. С. С-и в Празі.
„Укр. Тиждень”, 1935, ч. 38, с. 2.
„Час”, 1935, ч. 1966, с. 4, передрук з У. Т.

986. Чет. 3-тої бат. У. С. С. Паїс ратує батерію з небезпеки.
„Кал. Ч. К.” на 1926, календаріюм — падолист.

987. Четар Коржинський з 9 кінnотчиками атакує ворожий курінь.
„Кал. Ч. К.” на 1923, календаріюм — жовтень.

988. **Ярбій, Василь.** У колі смерти. <Зі щоденника підхор. У. С. С.>.
„Літ. Ч. К.”, 1935, ч. 5, сс.: 5—8.

Перед читанням книжки просимо виправити такі друкарські похибки:

Стор.	рядок	надруковано	має бути:
70	9 здолу	Вінницькому	Жмеринському
103	11 згори	вершик	вершник
192	2 здолу	відоілу	відділу

Увага! Проситься Шановних Читачів виправити в 6-ім Збірнику „За Державність" в статті п. Ю. Киркиченка на стор. 72, 1—2 рядки здолу: надруковано — полковник Петрів (той, що пізніше був військовим міністром УНР), має бути — полковник Петрів (**не** той, що пізніше був військовим міністром УНР).

ДО ВСІЄЇ СТАРШИНИ Й КОЗАЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА.

Управа Українського Воєнно-Історичного Товариства в своїх збірниках матеріялів до історії українського війська, під назвою „За Державність", до цього часу вміщувала фотоґрафічні знимки нашого командного складу і в першу чергу його ґенеральної та булавної старшини.

Тепер Управа Товариства має поширити репродукцію фотоґрафій на цілий старшинський корпус нашого війська та на козацтво.

У цій цілі Управа Товариства звертається до всіх панів ґенералів, булавної й молодшої старшини, до підстаршин і козаків з проханням прислати Товариству свої й товаришів та знайомих фотоґрафії, долучаючи обовязково службовий реєстр чи відпис з нього. Коли ж того не мається, то треба самому скласти бодай коротенький перебіг своєї військової служби, який ствердити власноручним підписом. Підстаршини й козаки мають написати повну назву частин, в яких служили, і коли саме — в яких роках.

Фотоґрафії мають бути, по можливости, у військовій уніформі, але можуть бути і в цивільному вбранню.

Якщо ж хто має й інші знимки з життя чи бойових чинів українського війська, то також просимо прислати їх, з зазначенням дат і короткого опису.

Якщо фотоґрафій набереться значне число, то Управа Товариства видасть великий альбом української збройної сили, в якому повинні знайтися всі учасники нашої славної армії від найстаршого ґенерала до наймолодшого хорунжого й рядового козака.

Фотоґрафії надсилати треба вже таки зараз на адресу Воєнно-Історичного Товариства: Warszawa 22, ul. Opaczewska 54, m. 15. Pułk. M. Sadowśkyj.

Українське Воєнно-Історичне Товариство

1. збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих,

2. дбає про впорядкування та про охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України,

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО існує і переводить свою працю без жадних допомог і субсидій і через це звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально і матеріяльно товариство чи то воєнно-історичною працею для журналу „За Державність" чи вступом у дійсні або почесні члени т-ва, чи офіруючи можливу квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени т-ва, на бажання, висилає безпроволочно Управа Т-ва.

Редакція „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" просить українську старшину і козацтво збирати і пересилати до Редакції: воєнно-історичні документи, описи боїв, пляни і схеми до них, описи й світлини з життя і чинів військових частин, фотоґрафії командирів, старшин, козаків, військових стягів, зразків уніформ, зброї та ін.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" — це славна історія наша, писана кровю Війська Українського.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" крім основного матеріялу містять багато ілюстрацій до свого тексту і виходять в ориґінальній окладинці роботи славного українського артиста-маляра Петра Холодного (батька).

Адреса Управи Т-ва і Редакції:

Warszawa 22, ul. Opaczewska 54 m. 15. Pułk. M. Sadowśkyj.

РОЗШУКУЄМО

Несовісного кольпортера **Задорожного Нестора** (родом з Галичини), що, перебуваючи у Варшаві на студіях, випросив на коміс у Товаристві книжки на 28 зол. і, не здавши грошей за них, скрився.

ОСТЕРІГАЄМО

Перед несовісними кольпортерами, які не сплатили Товариству за побрані ними видання, мимо багатьох усних і на письмі упімнень: 1) **Іл. Ґудзоватий** у Варшаві — 58 зол. 59 ґр., 2) **Петро Мозіль** з Галичини — 8 зол. 20 ґр. і 3) **Зенон Стефанів** з Коломиї — 286 зл. 50 ґр.

ВОЄННО-
ІСТОРИЧНЕ
Т-ВО